

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 3 (492)

ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Резнт* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст.
наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: О.В.Жданович

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 31.05.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 900 прим. Зам. №146

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03186 м. Київ, вул. Авіаконструктора Антонова, 5, оф. 617. Тел./факс: 248-28-30, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

І С Т О Р И Ч Н І С Т У Д І Ї

До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

В е д е н е є в Д. В., Л и с е н к о О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій	4
М а с л о в О. О. (<i>Глухів</i>). Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.)	30
С л о б о д я н ю к М. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України.	46
Л о б о д а М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.)	64
Б е л л е ц ц а С і м о н е А т т і л і о (<i>Читта-ді-Сан-Марино, Республіка Сан-Марино</i>). Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області)	78
П е р е х р е с т О. Г. (<i>Черкаси</i>). Сільське господарство України в 1943–1945 рр.: проблеми та результати відбудови	92
П а с т у ш е н к о Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві	110

С к р ж и н с ь к а М. В. Релігійні ритуали в античних державах Північного Причорномор'я	127
Р и ч к а В. М. Чи «в руку» сон? Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі	142
П а в л ю к В. В. (<i>Острозьк</i>). Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої	154
Г е р а с и м е н к о Н. О. Справа Андрія Безбородька у висвітленні Олександра Лазаревського	166
Ч у х н о В. Є. (<i>Шостка</i>). Михайло Осипович Судієнко – український історик, археограф і меценат середини ХІХ ст.	175

М Е Т О Д О Л О Г І Я І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Щ е р б а т ю к В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми	186
Т ю р м е н к о І. І. Наталена Королева: стан і перспективи дослідження життя та творчості	204
М и ц и к Ю. А., П у х а л ь с ь к а Н. Я. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.)	213

Р Е Ц Е Н З І Ї

Р е е н т О. П. І.Б.Дацків. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.	219
С р і б н я к І. В. (<i>Київ</i>), М о н о л а т і й І. С. (<i>Івано-Франківськ</i>). С.В.Адамович. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України	223

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Б л а н у ц а А. В. (<i>Київ</i>), Д о б р о ч и н с ь к а В. А. (<i>Рівне</i>). І Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»	226
---	-----

Легасова Л. В., Шевченко Н. О. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 65-ї річниці Великої Перемоги)228

Ю В І Л Е Ї

Брехуненко В. А. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Ю.А.Мицика 230

І N М Е М О Р І А М

Стефан Кшиштоф Кучинський	232
Януш Марек Куртика	234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . 237

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу:

UNG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко*

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЇ Й СУСПІЛЬНИХ РЕФЛЕКСІЙ**

У статті викладено міркування з приводу теоретичних і методологічних аспектів дослідження історії Другої світової війни. Автори звертаються до гострих проблем, що мають широке відлуння у суспільстві й пов'язані із сучасними викликами. Важливе місце відведене історичній пам'яті про війну.

Щоразу, коли на календарі спалахує чергова «червона дата», пов'язана з тією війною, суспільство надсилає імпульси історикам, відповіддю на які стають «ювілейні» публікації. Традиційний для радянської історіографії глорифікаційно-епічний жанр, здається, на сьогодні цілком себе вичерпав. Водночас суспільні запити, що пульсують за алгоритмом відзначення пам'ятних дат воєнної доби, спонукають науковців полишати на певний час розмірений ритм повсякденної роботи й удаватися до рефлексій із приводу проблем, що турбують громадськість, політикум, державу. Підсилюють ці посили публікації у ЗМІ, які творять своєрідне альтернативне історієписання війни, засноване на дещо інших, ніж у фундаментальній науці, принципах. Оперативніша, яскравіша, незрідка позначена сенсаційністю публіцистика не тільки провокує збурення масової свідомості, а й підштовхує професійних істориків до пошуку нових джерельних пластів, поглибленого вивчення окремих питань, довкола яких розгортаються гострі дискусії. Найбільш промовистим прикладом слугують суперечки з приводу книг В.Суворова (В.Резуна).

Та останнім часом у вітчизняній історіографії Другої світової війни відсутні суто наукові дискусії довкола цієї актуальної проблематики. Що це: байдужість, інертність науковців чи переконаність у беззаперечному володінні «святим Граалем» абсолютного знання, що не потребує критичного осмислення, очищення від застарілих схем і банальних нашарувань, нових візій, заснованих на сучасних методологічних підходах і методичному інструментарії? А, можливо, це – прикре, але від того не менш неспростовне, свідчення того, що даний напрям наукового пізнання дещо затримується у темпах розвитку, не має всієї номенклатури атрибутики, необхідної для повноцінного поступу?

Як широкому загалу, так і політичним діячам України бракує усвідомлення того, що власне історія війни, пам'ять про неї та наукове знання про цей період нашого минулого – це різні явища. Не вдаючись до їх детальної характеристики, зауважимо лише, що ця обставина є причиною багатьох непорозумінь, штучних конфліктів і доволі часто використовується

* Веденєєв Дмитро Валерійович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії Служби безпеки України; Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** Стаття друкується у порядку дискусії.

різними громадсько-політичними силами для маніпуляцій суспільною свідомістю у суто прагматичних цілях.

Політизація складних проблем історії Другої світової війни та інших актуальних питань історичної науки у поєднанні з доволі низьким рівнем відповідальності багатьох авторів за якість кінцевого продукту не сприяє підвищенню методологічного рівня. Ми поволи звикаємо до того, що позбавлений усвідомлення місії науковця пошук легких шляхів визнання (і пов'язаних із цим преференцій), або ж привабливих для носіїв крайніх поглядів алюзій заступають сумлінну, «мурашину», працю, спрямовану на осмислення минулого з метою здобуття повчального історичного досвіду за допомогою «ремесла історика», оспіваного М.Блоком (до речі, учасником антинацистського руху Опору).

Прикро, але доступність для вітчизняного історика теоретико-методологічних та історіософських надбань різних наукових шкіл, практично всього комплексу спеціальних методів наукових досліджень не завжди викликає прагнення застосувати їх до пізнання складних явищ минулого. Трапляється, коли дехто із запалом неофіта починає абсолютизувати ті чи інші професійні інструменти, механічно «імпортувати» певні кліше, не замислюючись над обставинами їх виникнення, науковою коректністю та необхідністю застосування з огляду на наукову практику. Укотре підтверджується спостереження М.Бердяєва щодо захоплення вітчизняної інтелігенції суто західноєвропейським інтелектуальним продуктом – марксизмом: «Засвоєння західних ідей і вчень російською інтелігенцією було в більшості випадків догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, яка підлягала критиці, гіпотезою чи врешті-решт істиною відносною, частковою, що не претендувала на всезагальність, у російських інтелігентів перетворювалося на догматику, на щось на взірць релігійного одкровення»¹.

У той час, коли гуманітарна інтелігенція зобов'язана шукати оптимальні підходи до порозуміння між співвітчизниками, виконання своєї просвітницької місії, амплітуда частини праць коливається від бажання догодити спрощеному баченню тих чи інших регіональних спільнот або політичних симпатиків, до інтелектуального презирства й зверхності стосовно «пересічних» співгромадян. На думку філософа Ж.Тощенка, «серед інтелігенції з'явилися люди, котрі відверто ставляться до народу як до бидла, пропагують культ грошей, цинізм. Не таким уже винятковим є прояви ненависті до інакомислячих, заклики до їх знищення»².

Між тим, розрізнити науковість та ідеологічну заангажованість можна за перевіреним критерієм. Науковець веде саме *пошук* істини, не знаючи всієї повноти кінцевого результату, натомість для обслуговування ідеологічних схем кінцевий результат є заздалегідь визначеним, а інтерпретація – заготовленою, під нього залишається лише підігнати «фактологічний ряд».

Непросту ситуацію з різнобарвністю (від конструктивних дискусій до відвертої політизованої конфронтації) бачення історії України періоду Другої світової війни у цілому складно пояснити без урахування загального методологічного стану історичної науки й основних тенденцій у суспільно-політичній думці (очевидно, що між цими площинами існує неодмінний зв'язок, однак докладний його аналіз потребує окремого дослідження).

Часткове пояснення ситуації знаходимо в О.Зинов'єва, який писав: «У сучасній науці про суспільство (мається на увазі пострадянське суспільствознавство – *Авт.*) немає не тільки пристойної загальносоціологічної теорії, а й навіть теорій, що відносяться до окремих типів суспільства»³.

Крім того, усе більше дається взнаки й розбалансування самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, у першу чергу – їх інтелектуалів. «У результаті економічних та інформаційно-психологічних війн, – зазначає С.Кара-Мурза, – було розмонтовано “центральну матрицю” світогляду, населення втратило цілісну систему ціннісних координат [...] До 1991 р. радянський народ був великою мірою “розсипаний” – залишилася маса людей, які не мають надособистісної свідомості й колективної волі. Ця маса людей втратила узгоджену картину світу й *здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв’язків*»⁴ (курсив наш – Авт.).

На тлі загального занепаду якості освітянської сфери та загрозової для майбутнього держави зневаги до розвитку науки, зарахування освіченості й інтелекту до розряду найменш престижних людських чеснот, спостерігається брак теоретико-методологічного забезпечення досліджень масштабної, багатовимірної проблеми: «Війна й Україна». На жаль, цей дефіцит нерідко компенсується за рахунок:

- політично загостреного, майже механічного (аж до переспіву морально застарілих міфологем і концепцій, застосування непродуктивної термінології) запозичення кліше офіційної радянської історичної науки;

- несвідомого, або зацікавленого, застосування ідеологем, породжених у горнілі психологічної війни між суспільними системами;

- некритичного перенесення до науково-історичного поля сучасної України тих підходів і висновків діаспорних авторів, що зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями. Не зайвим буде навести слова О.Оглобина, який ще наприкінці 1970-х рр. писав, що «головний осередок» української історіографії «з природи речей, може бути лише в Україні. Хочемо ми того, чи не хочемо – байдуже, чи тут, на еміграції, чи там, на батьківщині, – українська історична наука – одна і єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, – тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яку, проте, нерідко забувається»⁵;

- переходу частини авторів на погляди й аргументацію, властиву відверто ідеологізованій частині «колеґ по цеху» у посткомуністичних державах, де ставлення до України та її історії повертається в русло «традиціоналізму» й «вічних геополітичних констант». Зауважимо, що ремствувати з цього приводу навряд чи доцільно – чи не краще українським історикам розуміти природність таких трансформацій, адже вони справді набувають неблаганного характеру і переконливо демонструють перевагу державних інтересів над абстрактними міркуваннями на кшталт «невпинного просування демократичних цінностей на посткомуністичному просторі».

На жаль, подекуди спостерігаємо спроби поєднати некритичне запозичення зовні «модних» й не властивих вітчизняній науці підходів (які загрожують втратою раціонального бачення свого минулого, зв’язку з національним ґрунтом) із запевненнями в патріотизмі. Передовсім, відбувається настирливе втручання методології та духу постмодернізму в гуманітарну науку й широку свідомість. Якщо для наукової сфери це загрожує втратою самого *сенсу* наукового пошуку – прагнення за допомогою дослідницьких методик максимально наблизитися до адекватного *пізнання сутності* явищ минулого, – то для суспільної свідомості несе ризик суцільного морально-етичного релятивізму, втрати орієнтирів духовного буття, цивілізаційної самобутності. Із цього приводу влучно висловився Я.Дашкевич: «Є глибокі підстави вважати, що [...] в Україні жонґлювання термінологією, запозиченою з [...] західної

постмодерністської філософської та парафілософської літератури, насправді не веде до збагачення репертуару мислення та не відкриває нових і невідомих горизонтів. Тим паче, що він не сприяє (як дехто вважає) деідеологізації мислення, [...] лише підмінює одну ідеологією іншою. Не підлягає сумніву, що зі своєю схильністю до релятивізму та конформізму, які відбивають стан умів загублених і заляканих, постмодернізм [...] не забезпечує ідентифікацію національної ідентичності. Постмодернізм [...] в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе насамперед своєю рідною інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індиферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального стилю мислення в політиці та економіці». Хоча постмодернізм сприяв удосконаленню методів інтерпретації джерел та вивченню психології творчості історика, методологічно деструктивним стало те, що «постмодернізм почав конфліктувати із сучасним інформаційним суспільством, відмовляючись від використання значної частини пропонованої інформації [...] Таке «науково» санкціоноване полегшення «наукової» праці було сприйняте з ентузіазмом тими істориками, що обрали спеціальність без внутрішнього покликання і без дослідницького таланту, [...] запанувала перевага позаджерельних знань, відписаних і переписаних із попередніх робіт, без перевірки всіх відомостей на підставі автентичних джерел»⁶.

Ми не випадково зупинилися саме на спробах постмодернізму заповнити своєю рідною методологічний вакуум. Це дає можливість звернути увагу на деякі чинники, що ускладнюють розвиток вітчизняного наукового історієписання Другої світової війни.

1. Відбувається руйнування межі між науково-історичним дослідженням та «белетристикою [...], пропагандистською, псевдонауковою агіткою [...], мовляв, усі твори мають рівні альтернативні права, а довести істину неможливо»⁷. За словами Я. Дашкевича, у деяких сучасних дослідників спостерігається «спалах псевдоісторичної фантастики», «ідеологічна закомплексованість» у дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму тощо⁸.

Для вивчення історії України воєнної доби це обернулося поширенням тез про наявність егоїстичних «національних правд» про історію Другої світової, які не підлягають узгодженню науковими методами. Водночас, важко не погодитися з тим, що «всі країни чомусь домагаються, щоб Україна мовчала, коли стосується питань її історії, а от їхні бачення історії нав'язуються нам»⁹.

2. У ряді випадків спостерігається цілеспрямоване знецінення й усунення макроісторії, її витіснення з поля дослідження Другої світової війни локальними історіями та епізодами, що набувають гіпертрофованого вигляду. Якщо поставити себе на місце молоді людини (яка б мала знати цілісний ланцюг подій, зв'язку предків, плекати у собі відчуття гордості за них як складову громадянської свідомості, віри у спроможність історичної творчості свого народу), то їй важко буде скласти логічну картину, дати відповідь, скажімо, на таке питання: а чому ж нацизм було розгромлено? Усе рідше можна ознайо-митися з ґрунтовними дослідженнями масштабних військових операцій, організації промисловості та економіки воєнного часу, дипломатичної історії, далекосяжних наслідків війни, багатомірного аналізу її впливу на подальшу долю України тощо. Останнім часом набувають усе більш широкого застосування методи соціології, історичної демографії, антропології, історії повсякденності, соціальної психології з їх увагою до

«малих життєвих світів». Однією з об'єктивних причин цього є прагнення компенсувати відсутність належної уваги радянської історіографії до ролі пересічної людини в історії. «Усі зрізи історії [...] варто навчитися розуміти таким чином, щоб вони були способами проникнення до життєдіяльності людей епохи, яка вивчається. Мається на увазі не дешева «психологізація» історії (її белетризація), а розкриття у всіх галузях людської діяльності істотних рис структури особистості, способів її світосприйняття, самосвідомості й поведінки»¹⁰.

Справді, ігнорування особистісного вибору, мотиваційних чинників і життєвих стратегій робить неможливим глибоке проникнення у сутність історичного процесу. «Ставлення людей і народів до дару спасіння (прийняття або відторгнення), – писав відомий богослов, митрополит Іоанн (І.Снигов), – у кінцевому рахунку визначає долю як окремої людини, так і цілого народу [...] Свобода міститься у виборі між добром і злом, добропорядністю і пристрасстю, законом Божим і беззаконням, християнським обов'язком служіння й свавіллям. “Потік історії” є лише реалізація цього релігійно-морального вибору у подіях і вчинках»¹¹.

Однак доволі часто антропологічні методи слугують самоціллю, абсолютизуються (як колись методи офіційної соціологічної теорії – історичного матеріалізму), а не застосовуються у поєднанні з науковим інструментарієм, що дозволяє досягти теоретичних узагальнень із метою формування багатовимірної картини вітчизняної історії воєнної доби.

Як наслідок, – «персональна правда» окремих осіб (яка несе у кожній людині відбиток суб'єктивізму, політичних уподобань, світоглядних установок, афективних вражень того жорстокого часу тощо) та епізодичні факти нерідко формують позиції, з яких важко піднятися на рівень широкого осягнення масштабних історичних явищ. Ще складніша ситуація з груповою/корпоративною «правдою» про війну. Апологети різних політичних сил, національних, регіональних, соціальних груп обстоюють власну візію тогочасних подій. Визнаючи за ними це право, усе ж маємо констатувати, що всі ці «правди» не є універсальними, оскільки здебільшого насичені досить значним конфліктогенним зарядом і заперечують легітимність інших «локальних правд».

Оскільки історична наука (хоча вона й формує історичну пам'ять), за визначенням, володіє карт-бланшем на суверенітет, продуковані нею знання мають служити маркерами того, наскільки точно індивідуальна, корпоративна (групова) і колективна пам'ять віддзеркалюють реалії Другої світової війни. Висока місія науки – дати суспільству максимально повне, стереоскопічне й неідеологізоване уявлення про визначальні події найбільшого збройного конфлікту – зобов'язує дослідників до аргументованої артикуляції зважених оцінок і позиціонування якщо не універсальних істин, то, принаймні, тих концептуальних побудов, що важко піддаються деконструкції суто науковими засобами. Це видається принципово важливим, коли йдеться про чинники і наслідки перемоги над нацизмом і фашизмом для народу України. Перемога стала загальним вектором свідомих зусиль багатьох мільйонів наших земляків і співвітчизників, включаючи вибір на користь захисту Батьківщини й тих, хто відчув безжалісне поводження з ними у довоєнний період «мобілізаційного соціалізму». У суцільній критиці не тільки одіозного тоталітарного режиму сталінського зразка, а й усієї «радянської спадщини» якось губляться або двозначно оцінюються справді доленосні для нашого на-

роду явища. Перемога народу України у співдружності з іншими народами країн антигітлерівської коаліції над нацизмом і фашизмом, якщо характеризувати її з цивілізаційних, а не ідеологічних, вузькопартійних, позицій, є цінністю і здобутком, що не підлягає ревізії, якими б мотивами це не виправдовувалося. Саме цей феномен і не дозволяють зрозуміти праці, в яких розгром першокласної гітлерівської армії, опертої на потенціал окупованої Європи, пояснюється винятково негативними чинниками, як-от страхом перед загороджувальними загонами чи застосуванням штрафників (що становили не більше 2% піхоти за весь час війни).

Оскільки «синтезування історичного процесу постмодернізм уникає за будь-яку ціну»¹², порушується баланс між загальним і частковим, явищами визначального порядку і подіями другого плану. Це дає підстави відмовляти в науковій креативності тим, хто намагається монополізувати «правильний» погляд на історію війни шляхом абсолютизації однієї, хай і сучасної, методики. На нашу думку, значно продуктивнішими є міждисциплінарні методи досліджень, зокрема історична соціологія, адже застосування її методів дозволяє виявляти саме типові риси явищ, через які простежуються певні закономірності.

3. Поширення того, що принагідно до ЗМІ, називають пошуком сенсаційності й «потягом до чорнухи». Увага зосереджується винятково на замовчуваних раніше негативних явищах і подіях, причому їх виклад далеко не завжди сумлінно підкріплюється джерелами, або ж у цій іпостасі виступають сумнівні «наративи», некритично цитовані джерела (особливо мемуарні) тощо.

Так, антирадянськи налаштовані автори концентрують увагу на репресіях, зловживаннях або надмірних втратах Червоної армії, намагаються «дегероїзувати» її через роздмухування фактів незаконного поведіння з цивільним населенням тощо. Їх ідеологічні опоненти акцентують переважно на терористичних проявах націоналістичного підпілля. Усе це можна підтвердити задокументованими фактами, однак чи можна зрозуміти при такому вибірковому підході всю складну палітру й діалектику історичних явищ?..

Зауважимо, що пересічний читач не володіє (і не зобов'язаний володіти) методами пізнання історії на рівні професійного науковця. Відтак «ефектно» подана сумнівна, або тенденційно препарована інформація може в його свідомості набути масштабів усеосяжної та «єдино правдивої» картини велетенського й складного історичного явища – Другої світової війни.

Маємо констатувати, що відбувається белетризація історії й розхолодження професіоналів від історії. Навіть такий відомий автор, як А.Гуревич, заявив: «Визнаю, мені не зовсім зрозумілі зусилля тих, хто всіляко намагається підкреслити й довести, що історія – наука»¹³. Та залишаючи простір для інтерпретаційної творчості, усе ж стоїмо на думці, що професійні історики мають дотримуватися певних дисциплінарних правил та вимог, без чого їхні тексти слід переводити в розряд літератури (документальної прози абощо).

Надто вільне поведіння з фактами межує не просто з тенденційністю, а свідомою маніпуляцією інформацією. Колосальні можливості поширення будь-якої інформації нині особливо гостро актуалізують питання про відповідальність історика перед співгромадянами, змушують згадати євангельські слова про духовну згубність облуди для роду людського та глибинні джерела її походження: «Коли говорить він брехню, говорить своє, адже він брехун та батько брехні» (Ін. 8.44).

4. Надзвичайно складний феномен – «історична пам'ять» – трактується вузько, кон'юнктурно. Нерідко в ній гіпертрофуються винятково ті сегменти, що пов'язані зі стражданнями й поневіряннями, віктимологічними рефлексіями, тоді, як вияви соціальної, етноконфесійної солідарності, жертвовність, героїка, величні прояви народної творчості, бойового духу, патріотизму, військового мистецтва, досягнення у сфері індустрії, науки, культури тощо вважаються «моветоном», радянським рудиментом. Важко не погодитися з В.Сергійчуком, який стверджує, що без ознайомлення «широкого українства з внеском співвітчизників у світову науку, освіту, техніку, культуру [...] нам буде важко сформувати національну свідомість нашого народу»¹⁴. Ба більше, нам узагалі загрожує втрата адекватного й позитивного сприйняття історії, самих причин перемоги предків над антилюдською силою нацизму.

Так, у проекті Закону України «Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу» її сфера обмежена 1918–1991 рр., часом, який пропонується вважати «періодом несвободи»¹⁵. Замислимося: у світлі цього документа переможці над гітлеризмом постають дивними істотами, які чомусь виявили під «ярмом несвободи» готовність до відсічі агресору і масовий героїзм.

Як це не парадоксально, але патріотичні заклики до подолання «меншовартості» українського народу дивним чином уживаються з підривом віри у його спроможність як дійового чинника історії. Тут слід погодитися з думкою Н.Нарочницької: «Суспільство втомилося ставитися з презирством до своєї Вітчизни [...] Коли нації навіюють, що вона – невдаха світової історії, не здатна ні на що сама й навіть не може засвоїти чужі уроки [...], то руки опускаються від відчуття безвиході. У відповідь народ, який витискають на узбіччя світової історії, зазнає демографічної катастрофи або втрачає природне біблійне почуття – бажання продовження роду». Натомість пам'ять про перемогу доводить, що «нації під впливом зовнішньої агресії раптом повернулося почуття національної солідарності. У людей були претензії до держави, але вони відклали це вбік. Більше того, кров, пролита на захист Вітчизни [...], очистила від скверни братовбивчої громадянської війни»¹⁶. Не варто і говорити, що звитяга українців на фронтах Великої Вітчизняної та Другої світової війн є потужним фактором формування національної пам'яті, інакше її доведеться зводити на сурогатних версіях про «могутню імперію давніх укрів» та інших псевдонаукових «фентезі».

Відповідно і в Україні має здобути розвиток такий науковий напрям, як історія культур пам'яті, адже національна пам'ять зі сфери кон'юнктурних або умоглядних оцінок повинна знайти справді наукове вивчення як важливе явище масової свідомості й важіль державотворення (що спостерігалось повсюди у світі, де йшлося про формування держави та громадянської ідентичності).

Своєю чергою, наважимося запропонувати власне визначення дефініції «історична пам'ять» (або окремих її властивостей), під якою можна розуміти *селективно закріплену у свідомості певного народу таку інформацію про власне минуле, що консенсусно сприймається більшістю індивідів як життєво важлива для збереження власної ідентичності, набуття духовних сил та соціально значущого досвіду для позитивної творчості у сьогоденні й майбутньому.*

Дійсно, не вся інформація про минуле стає надбанням історичної пам'яті («викарбовується» в ній). Народи інтуїтивно вбирають до неї саме ті сегмен-

ти минулого, що надають їм сили для виживання, самозбереження й самоствердження, конструктивного розвитку (зрозуміло, що ототожнення себе з «невільною» нацією, якій ще належить «повернутися (!) до цивілізованого світу», навряд чи підштовхне українців до звершень). Крім того, історична пам'ять може набути синонімічності до визначення «національна пам'ять» лише за умови гармонійного формування політичної нації (поліетнічної й поліконфесійної). Доводиться визнати, що в Україні до існуючих об'єктивно відмінностей у баченні історії, та історії війни зокрема, додаються деструктивні фактори розшарування суспільства по всіх можливих вимірах, своєкорисливої політизації гуманітарної сфери, «ударних» зовнішніх інформаційних впливів.

Ратна й трудова звитяга воєнної доби якраз і є класичним прикладом алгоритму наповнення історичної пам'яті самим народом для набуття самоповаги й сил для розвитку. Крім того, українське суспільство швидко розшаровується за майновою, регіональною, етнічною ознаками, що підриває основу для формування єдиної колективної пам'яті. Спільна пам'ять про міжнародно визнану велич Перемоги може стати одним із наріжних каменів фундаменту надособистісної, консолідуючої свідомості громадян, без якої неможливою є легітимність держави та формування громадянського суспільства.

Історична пам'ять про війну в контексті формування політичної нації у сучасній Україні

Плюралізм поглядів на минуле став різновидом утілення законного права громадян на творення й отримання суспільно значущої інформації. Натомість спостерігається дивна картина: замість наукової ретроспективи минулого із застосуванням широкої (і доступної тепер) джерельної бази, сучасних методів досліджень частина істориків у силу тих або інших причин пристає на обмежені й упереджені концепції трактування складних проблем минулого України – тієї ж історії національно-визвольного руху в Україні, Української революції, радянського періоду історії тощо. Вони породжені переважно політичною заангажованістю, соціальним замовленням, атмосферою міждержавної воєнно-політичної конфронтації, «психологічної війни» тощо.

Звернімо увагу й на таку обставину, важливу для формування свідомих членів українського громадянства (політичної нації, утворення якої не тільки не завершене, а й просувається у сумнівному напрямі підміни плекання «громадянського націоналізму» вузьким етнонаціоналізмом або абсолютизацією тих чи інших регіональних соціокультурних відмінностей). Це підриває підстави консолідації української нації, що історично складалася під дією поліетнічних, поліконфесійних, мультикультурних чинників.

Науковим пошукам у царині історії Другої світової у цілому сприятиме утвердження розуміння відмінності між суто науковим виміром, міжнародно-правовими реаліями сучасного світу, потребами стабільного розвитку українського суспільства та дотриманням норм конституційно-правового поля української держави. Доцільно пам'ятати вислів Ф.Ніцше: «Надлишок (курсив наш – Авт.) історії шкодить життю [...] Монументальна історія вводить в оману за допомогою аналогій: мужніх вона шляхом спокус-

ливих паралелей надихає на звитягу відчайдушної сміливості, а захоплення перетворює у фанатизм; коли такого ґатунку історія западає в голови здібних егоїстів і злодіїв-мрійників, то в результаті піддаються руйнуванню царства, вбиваються володарі, виникають війни і революції»¹⁷.

Так, відмінності між історичним та правовим підходами у поглядах на події минулого яскраво ілюструють проблеми колабораціонізму радянських громадян, а також військових злочинів, учинених ними. Навіть історики КДБ СРСР, досліджуючи відповідні кримінальні справи, доходили висновку, що майже 80% радянських громадян, засуджених за участь у карально-репресивних формуваннях, перейшли на бік супротивника з певних політичних міркувань, через прагнення помститися за утиски у передвоєнному сталінському СРСР. Із документів постає, що «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на протилежний бік у 44% випадків, «незгода з політичним режимом у СРСР» – 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» – 10% (у Західній Україні – чверть випадків), «зневіра у перемозі» – 11%¹⁸.

Але якщо історики можуть *пояснити й науково проаналізувати коріння, прояви, форми, наслідки* колабораціонізму, то правознавці на підставі чинного законодавства справедливо відносять злочини проти людства до тяжких і таких, що не мають терміну давності. Очевидно, що «розуміння» й «толерування» кривавого вибору таких осіб із боку нападків жертв агресора свідчитиме про крайній занепад суспільної моралі й духовності. Не важко передбачити і вплив такого трактування трагічних сторінок війни на стан правової культури й законслухняності наших співгромадян.

Водночас колаборація – це складний, багатовимірний феномен, який потребує диференційованих підходів до аналізу цивільних та військових форм співпраці з окупантами, з'ясування її змісту й характеру (примусова чи добровільна, злочинна чи незлочинна тощо), відмови від широких чи недостатньо обґрунтованих екстраполяцій, індивідуальної оцінки діяльності тих, кого радянська правоохоронна система карала за колабораціонізм.

Нинішні реалії переконують у тому, що за конституційних ґарантій громадян України права на свободу думки та слова (а, значить, – і розмаїття поглядів на минуле) пошук шляхів консолідації та державницької самоідентифікації поліетнічного українського народу не може бути забезпечений механічним переходом на конкретну «обов'язкову» модель сприйняття минулого, адже це вимагало б відмови від статусу України як демократичної й правової держави.

Більше того, в умовах ідейно-політичного розшарування українського суспільства, наявності регіонів зі специфічними, доволі глибоко вкоріненими соціокультурними традиціями й ментальними властивостями (а також розбіжностями у поглядах на минуле), центр ваги у формуванні єдиної громадянської спільноти в Україні лежатиме взагалі не у спробах «встановити уніфікований знаменник» у ставленні до історії. Він убачається у забезпеченні дієспроможності, авторитету та безпеки держави, реалізації законних прав громадян, розвитку продуктивних сил, соціальної, культурної й науково-технічної сфер.

Своєю чергою, саме це забезпечить привабливість держави, коріння її легітимності, лояльність громадян, збереження територіальної цілісності та суспільну злагоду. Тільки така авторитетна держава може сподіватися на

сприйняття й розуміння народом тієї чи іншої *запропонованої нею* офіційної ідеології розвитку (т.зв. «національної ідеї»). Ці фактори, між іншим, сприятимуть наповненню реальним змістом таких понять, як «патріотизм», «демократія», «правова держава», «громадянське суспільство» та ін.

Однак суперечності навколо складних подій минулого виходять далеко за притаманне плюралістичному суспільству розмаїття поглядів на проблеми духовно-інформаційної сфери. Те, що нерідко відбувається довкола історичних подій у вирі політичного протистояння, цілком укладається в одну з визначених у ст.7 Закону України «Про основи національної безпеки України» загроз національним інтересам і національній безпеці нашої країни – «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації». Водночас згаданий закон відносить «зміцнення політичної і соціальної стабільності у суспільстві» до кола пріоритетів національних інтересів.

Слід визнати, що ситуація у сфері історичної свідомості та історичних досліджень є відбитком тих негараздів, що переслідують Україну у період, названий «перехідним». Тут спостерігаються складне нашарування й зіткнення різних пластів інформації та тлумачень дихотомічних за своєю природою явищ воєнної доби. З одного боку, даються взнаки деформації історієписання і колективної свідомості, які перебували у радянський період під впливом месіанізму, денационалізації, дегуманізації (примат класово-партійних цінностей), схематичного, вульгарно-детерміністського сприйняття історичного часу і процесів, порушення спадковості історичного розвитку (боротьба з «реакційними» теоріями, замовчування окремих періодів і подій), надмірної політизації й етатизму, монополізації права на істину тощо¹⁹. При уважному аналізі не важко помітити, що чимало із зазначених хиб історичної науки та свідомості благополучно стали «надбанням» сучасного наукового й духовного простору в Україні.

Діють і модерні фактори. На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, найбільш гострими проблемами розвитку історичної свідомості сучасного українського суспільства є:

- відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної національної і державної ідентичності (за даними опитувань 2004 р., громадянами України вважали себе 44% респондентів, дотримувалися локальної ідентифікації 37%, майже 11% вважали себе громадянами колишнього СРСР, дотримувалися суто національної ідентифікації – понад 3%);

- наявність суттєвих регіональних відмінностей в історичній свідомості, причому у східних областях переважала регіональна, або радянська, самоідентифікація, у західних і центральних – чітка національна та державницька ідентичність. Водночас це супроводжувалося відмінностями у виборі геополітичних, культурних орієнтацій, політичних та соціально-економічних пріоритетів. Згідно з соціологічними опитуваннями квітня 2005 р., за незалежність України у східному регіоні висловлювалося 64% респондентів, південному – 70%, центральному – 81%, західному – до 90%;

- прояви національної ворожнечі, шовінізму, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих осіб, політичних сил, громадських організацій, ЗМІ;

- консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму, що активно роздухується низкою політичних партій;

– наявність у суспільній свідомості полярних, політично заангажованих та емоційно перевантажених оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними групами;

– недостатній рівень розвитку фахової дослідницької діяльності та історичної освіти;

– поширення ЗМІ перед широкою аудиторією з комерційних або вузько-корпоративних інтересів перекрученого, фальсифікованого інформаційного продукту на історичну тематику;

– занедбаний стан пам'яток історії та культури.

До слова, фахівці згаданого інституту вважають одним зі способів подолання конфліктогенності у сфері історичної свідомості «впровадження практики оприлюднення аргументованих офіційних оцінок найбільш значущих історичних подій (на основі їх глибокого всебічного попереднього вивчення й обговорення висококваліфікованими фахівцями)»²⁰.

Водночас, поряд зі спробами подолати наслідки тоталітаризму у сфері історичної пам'яті (виправдані або мімікровані під боротьбу з «ганебним минулим») нерідко поза увагою залишається процес руйнування традиційної ментальності та історичного духовного поля глобалізаційними чинниками (що притаманне й іншим пострадянським державам). Як це не дивно, але та частина націонал-патріотичної за самоназвою інтелігенції або не помічає цих загроз духовному виміру буття українського народу, або свідомо не звертає на це уваги. Виникає очевидна суперечність, адже поняття «націонал-патріот» і «борець зі спотворенням історії України» майже винятково асоціюється з прозахідно налаштованою людиною. Натомість найбільш реальна загроза об'єктивному, повноцінному розвитку пізнання національної історії походить наразі саме з контексту глобалізаційних викликів. На тлі вражаючих результатів реалізації інформаційних та фінансових технологій глобалізації якимись несучасними виглядають «віджилі релікти» історичної свідомості вітчизняного походження, яких дехто завзято рекомендує позбуватися.

Можна припустити, що у перспективі тематика боротьби ОУН та УПА може стати жертвою «уніфікації» вітчизняної історії. Справа в тому, що власне націоналізм (якщо не застосовувати цю дефініцію у лайливому значенні, притаманному лексиці радянської історіографії й сучасних ліворадикальних політичних сил) означає рішуче обстоювання національних інтересів, збереження національної культури, духу та героїчної історії нації у широкому розумінні цього слова.

Війна: чому «Вітчизняна» і для України?

Уважаємо безплідними й штучно породженими колізією навколо жорсткого протиставлення понять «Велика Вітчизняна» та «Друга світова» війна (і не тільки тому, що термін «Велика Вітчизняна війна» закріплено у відповідному законі України, а пам'ять про неї законодавчо захищається від свідомих перекручень і фальсифікацій). З ідеологічної непоступливості разом із міфологемною оболонкою непомітно відкидається й подієве наповнення цього поняття. Коли про справді неоціненний внесок у перемогу над нацизмом народу України в контексті Великої Вітчизняної війни не нагадуватимуть українські науковці, ми остаточно посядемо місце, яке нам готують зарубіжні інтерпретатори. І Велика Вітчизняна війна, і самостійницький рух

ризикують опинитися у реєстрі «небажаних» тем стандартизованого під «долучення до цивілізованого світу» історичного світогляду українського народу.

Із суто військового погляду Велика Вітчизняна війна виступала найважливішою складовою Другої світової, адже на Східному фронті було розгромлено 507 із 607 дивізій нацистської Німеччини та її союзників, знищено до 75% їхніх живої сили та бойової техніки. У лавах Червоної армії воювало понад 6 млн мешканців України. Майже 8 млн наших співвітчизників загинули в роки війни проти країн німецької коаліції. З іншого боку, війна велася за порятунок народів тодішнього СРСР від гітлерівського тотального терору та реалізації ретельно розробленої технології їх поневолення та експлуатації. Для радянських громадян (включаючи українців) участь у Другій світовій війні охоплювала і бойові дії проти Японії. Українці також перебували в епіцентрі відомих подій 1939–1940 рр.

Яскравим прикладом того, що моральне й духовне піднесення народу прямо суперечило довоєнним (і повоєнним) ідейно-політичним настановам комуністичної влади, є зміцнення релігійності народу. Не зайвим буде нагадати, що у 1943 р. планувалося завершити останню «безбожну п'ятирічку», попри те, що за Всесоюзним переписом населення 1937 р. православним назвало себе 56,7% населення (дві третини з них – сільське). По УРСР (без Західної України) на початок війни діяло два православних храми у Києві, а у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та ряді інших областей – жодного. Лише з 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 рр. в УРСР зазнало репресій 6556 «служителів культу» (з 253 тис. заарештованих у цей період)²¹. Показово, що 1943 р., за словами А.Розенберга, мав стати і роком заснування «німецької національної церкви з германською релігією майбутнього», а «християнський хрест вигнаний зі всіх церков та [...] замінений єдиним символом – свастикою»²².

Піднесення релігійних почуттів, що зливалися з воєнно-патріотичним поривом, змусили богоборчу владу «очолити процес» тимчасового, санкціонованого Сталіним, «відродження» церкви. Лише за перше півріччя 1945 р. православна церква в Україні передала у фонд оборони, сиротам та інвалідам 22,6 млн руб. готівкою та натуральними продуктами²³. У листі з фронту солдат М.Черкасов писав: «Мамо, я вступив у партію [...] Мамо, помолися за мене Богу»²⁴. Цей приклад наочно ілюструє переплетення суперечливих ментальних кластерів та ідеологічних установок у свідомості тих, хто воював із гітлеризмом.

Урешті-решт, аби дати належну оцінку перемоги для долі України, варто просто змодельовати можливі наслідки повного досягнення Третім райхом своїх військових та геополітичних планів. Задokumentовані у процесуально-правовому форматі факти гітлерівського терору, доробок історичної науки та пам'ять народів-жертв дають більш, ніж достатньо підстав для однозначних висновків про можливі перспективи людства й українського народу зокрема. Однак такі макроісторичні висновки зараз просто тонуть у масиві локальних публікацій про «недолугі жертви», свідомо однобічному акцентуванні на «чужій перемозі» у війні «двох тоталітарних режимів». Навіть у найзапекліші часи психологічної війни прирівнювання жертви агресора, що зробила найбільший внесок у перемогу над ним, до тих, хто загрожував людству, стало б нонсенсом, а то й викликало б у ряді країн світу кримінальне переслідування.

Нині сталінізм оголошується близнюком нацизму. Проте під поняття «сталінізму» (як історичного типу державного управління й політичного режиму) можна, за бажання, підвести Червону армію, тил діючої армії, партизанський рух (у складі яких воювали десятки мільйонів наших співвітчизників), громадські організації тощо. Не зважають і на різницю потенціалів агресора разом з окупованими європейськими територіями, з одного боку, та Радянського Союзу, – з іншого, без чого не зрозуміти особливої напруги й тягара, котрі несли народи СРСР у війні. Зараз важко уявити всю глибину негативних наслідків для міжнародно-правового поля й оцінок війни ототожнення гітлеризму й політичного ладу СРСР, агресора та країн і народів, що стали його жертвами (при цьому зовсім не йдеться про відбілювання чи реабілітацію сталінізму). Можна тільки уявити, яку «скриньку Пандори» ревізйонізму це здатне відкрити.

Як ілюстрацію варто навести випадок зі статтею варшавського професора П.Вечорківського у впливовій газеті «Rzeczpospolita» (28 вересня 2005 р.). «Ми могли б знайти на боці Райху майже таке місце, як Італія [...], – “переграє” історію громадянин країни, що зазнала страшних втрат від гітлеризму, – у підсумку ми були б у Москві, де Адольф Гітлер разом із Ридз-Смігли приймав би парад переможних польсько-німецьких військ [...] Відібрання Західної Білорусії й частини України у радянських республік, Вільнюса у Литви, Тешинської Силезії у Чехословаччини були актами історичної справедливості». Ще недавно такі слова викликали б шок та відповідну реакцію в Європі, де засудження нацизму й відсутність територіальних претензій розглядаються як обов'язкові атрибути цивілізованості й одна з основних підстав євроінтеграції. Нині ж подібні факти залишаються практично непоміченими, хоча їх провокативна спрямованість очевидна.

Регіональний вимір війни

Для розуміння регіонального виміру сприйняття історії війни та проблеми національного примирення цікавим є дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова 4–8 квітня 2009 р. в усіх регіонах України (2010 респондентів віком від 18 років). Понад дві третини опитаних (68,5%) вважають День Перемоги великим, а 21,3% – звичайним святом. Не вважають цей день святом 8,6% громадян України. Найбільшим святом він є для людей старшого покоління: серед респондентів, яким за 60 років, великим святом цей день вважають 78,9%, а серед опитаних у віці 50–59 років – 75,1%. У молодших вікових групах число тих, хто сприймає 9 травня як дійсно знаменну подію, дещо знижується і є найменшим у групі 18–29 років, в якій ці погляди поділяють 57,5% опитаних. У західноукраїнських областях День Перемоги великим святом вважають 27,6% опитаних, а 30,2% респондентів не вважають його таким. У решті регіонів такою подією День Перемоги вважають 77–82%. Майже дві третини опитаних (64,6%) війну проти нацизму й фашизму називають «Великою Вітчизняною» і близько чверті (26,2%) – «Другою світовою». Інші відповіді дали 5,2% респондентів, решта – вагалися з відповіддю. Порівняно з квітнем 2003 р. співвідношення відповідей респондентів майже не змінилося. Найбільше схилиються до назви «Велика Вітчизняна війна» опитані віком понад 50 років (68,2%), найменше – представники вікової групи 18–29 років, в якій «Великою Віт-

чизняною» цю війну називають 59,4%, а «Другою світовою» – 30,1%. Серед мешканців західного регіону війну проти нацизму і фашизму «Великою Вітчизняною» називають 39,0% респондентів, а «Другою світовою» – 39,5%. У решті регіонів понад дві третини називають цю війну «Великою Вітчизняною».

Респондентам також ставилося питання: «Протягом двадцятого сторіччя в історії України було багато подій, коли українці знищували один одного: це Перша і Друга світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Як Ви вважаєте, який із наведених шляхів вирішення взаємних образ є кращим?». Деяко менше половини опитаних (46,2%) обрали відповідь: «Потрібно примиритися і вважати, що не було ні правих, ні винних». Водночас більше третини респондентів (35,8%) вважають, що необхідно, аби винні, навіть через багато років, обов'язково були покарані. Решта опитаних вагалися з відповіддю. У відповідях на це питання, як і на попереднє, простежується вікова залежність. Так, у наймолодшій віковій групі (18–29 років) 48,3% вважають, що потрібно примиритися і лише 29,6% підтримують протилежний погляд. У старшій віковій групі (60 і більше років) доцільність примирення визнають 43,8% опитаних, а 44,0% наполягають на тому, що винні обов'язково мають бути покарані. У південних областях більше половини опитаних (56,6%) вважають, що навіть через багато років потрібно шукати винних, і трохи менше чверті (23,6%) підтримують шлях до примирення. У решті регіонів близько третини опитаних вважають, що необхідно покарати винних. Варіант примирення підтримали від 42,9% у західному регіоні, до 55,2% – у східному²⁵.

Регіональний «вододіл» особливо рельєфно простежується у ставленні до проблеми ОУН і УПА, що потребує її глибокого, неупередженого осмислення поза межами політичних уподобань і спровокованих обопільно зацікавленими силами дискусій.

Проблема українського самостійницького руху

Нині вкрай важливо перевести проблему оцінки українського самостійницько-державницького руху з політичної в наукову площину. Цьому сприятиме неупереджена відповідь на ключове питання: чим обумовлена непримиренність у поглядах на проблему ОУН та УПА? Назвемо лише основні, на нашу думку, причини:

- живучість стереотипів, які народилися у гострому протистоянні двох суспільних систем за часів «холодної війни»;

- ідейно-політична розшарованість українського народу, яка перешкоджає формуванню громадянського суспільства;

- протистояння навколо визначення шляхів майбутнього розвитку України, її міжнародної орієнтації, яке ще й ускладнюється цілеспрямованими зовнішніми інформаційними впливами;

- наявність регіональної історичної пам'яті та суттєвих соціокультурних відмінностей між різними історичними землями України, які закладалися задовго до 1917 р.;

- розмивання духовно-культурного поля, формування певної конфігурації історичної пам'яті, ураження масової свідомості маніпулятивними інформаційними технологіями;

– відсутність зрозумілої та прийнятної для більшості народу ідеології державної консолідації, незавершеність процесу формування української політичної нації.

Зауважимо, що розуміння всієї складності такого явища, як самостійницький рух, неможливе в рамках полярного, «мітингового» мислення. Події у Західній Україні у роки Другої світової війни – це складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною. Глибинною причиною цієї «неоголошеної війни» було небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований тоталітарним режимом форсований характер змін суспільно-економічного та духовно-культурного устрою специфічного західного регіону України, що протікали у супроводі репресивних заходів. Особливого драматизму додавало те, що збройний конфлікт у Західній Україні відбувався у вирі катаклізмів світової історії ХХ ст.: Другої світової війни 1939–1945 рр. та міжблокового протистояння 1945–1991 рр.

Зауважимо, що як би хто не ставився до руху ОУН та УПА, важко не визнати очевидну річ – стратегічною метою його було відродження української самостійної соборної держави, інакше кажучи – тієї держави, в якій ми зараз живемо. Жоден програмний або пропагандистський документ ОУН ніколи не ставив завдання боротьби за суверенітет лише Західної України, за творення там окремої держави.

Інша річ, що незалежність і територіальна цілісність сучасної України має багато історичних складових: тисячолітня традиція державотворення, Українська революція і державність 1917–1920 рр., національно-визвольні рухи, порятунк від нацизму та об'єднання основних етнічних українських земель у рамках єдиної держави (квазідержавності у вигляді УРСР) у результаті перемоги у Великій Вітчизняній війні. І ніколи наша *історія* не перестане бути «полем бою», якщо сучасники розглядатимуть минуле вибірково, не бажаючи бачити все її розмаїття і непростий вплив на теперішній статус-кво України. Тут не місце для легковажних трактувань. Узяти хоча б відому тезу про «зміну однієї окупації іншою» в 1943–1945 рр. Кому ж, у такому разі, належить віддати «заради відновлення історичної справедливості» Галичину, Волинь, Північну Буковину, Південну Бессарабію?

Варто тверезо визнати, що вітчизняні історична наука і суспільно-політична думка будуть неминуче співіснувати з очевидним фактом державно-правового та воєнно-історичного минулого України. Його парадоксальність у тому, що ті суб'єкти вітчизняного історичного процесу, що відкрито (на рівні концептуального бачення державотворення, політичної й військово-політичної практики) прагнули до повної державної самостійності України, у реальній площині не досягли своєї мети (різні історичні форми національної державності 1917–1920 рр., український державно-самостійницький рух 1930–1950-х рр.).

Серед причин поразки державотворчих пошуків і збройної боротьби переважали драматичні зовнішні обставини. Унаслідок нестачі власних сил або доктринальних уподобань національні державотворчі суб'єкти вимушено шукали союзників серед тих, для кого українська самостійність та соборність були суцільною примарою або предметом тимчасових комбінацій. При цьому поряд із зовнішнім збройним втручанням і громадянською війною із закономірною частотою повторювалася ситуація, коли провідні країни взагалі не обтяжували себе врахуванням державницьких прав України (як-

от держави Антанти часів формування Версальської системи, що вбачали в українських землях лише клітину «геополітичної шахівниці»), а тогочасні східноєвропейські країни-сусіди воліли визнавати Україну у кращому разі територіально обмеженою й підконтрольною (досить згадати кабальні умови Варшавської угоди УНР із Польщею від квітня 1920 р.).

Справжньою ж драмою націонал-державницьких сил стало кон'юнктурне співробітництво з відверто агресивними силами, що не тільки не бажали сприяти відновленню української держави, а й не вважали українців повноцінним народом, з яким можна було розвивати рівноправні стосунки. Не робився виняток і для населення Західної України – опори збройного самостійницького руху. Досить згадати, що, відповідно до генерального плану «Ост», виселенню підлягало 65% жителів цього регіону²⁶. Претенденти на світове панування миттєво й жорстко продемонстрували своє ставлення до ідеї державної самостійності України після проголошення ОУН(б) Акту відновлення державної самостійності України 30 червня 1941 р. Водночас зауважимо, що відомі факти співпраці ОУН та УПА із силовими структурами Третього райху (до речі, як і всі інші події Другої світової війни) не вдасться ізолювати від моральних та правових критеріїв оцінки – надто велике лихо приніс гітлеризм, а народи СРСР є міжнародно-визнаними жертвами агресорів.

Натомість реальний порятунок народу України від знищення, асиміляції та поневолення був досягнутий у рамках української радянської, бодай і квазідержавності, складової радянської федерації. Досягнутий при цьому за масової, активної та свідомої участі українців на фронтах і в тилу, оскільки мільйони вихідців з України у лавах діючої армії могли і повернути багнети проти сталінського режиму, однак самовіддано воювали за цивілізаційний самопорятунок. Смертельна боротьба проти німецьких «братів по класу» швидко змусила відкласти вульгарно-марксистські ідеологеми й гасла. Війна точилася справді на «вітчизняному» ґрунті – і у плані порятунку Батьківщини, і у сенсі свідомого звернення по моральну підтримку до давніх героїчних образів національних історій, архетипів народного духу.

Піднесення надполітичного духу патріотизму ілюструють свідчення онука відомого письменника, емігранта, академіка М.Толстого – до 80–85% виразно антирадянськи налаштованих політемігрантів в Югославії гаряче переживали за вітчизну й бажали перемоги Червоній армії²⁷. Значна частина заокеанської української діаспори також солідаризувалася з боротьбою народу України проти гітлерівських окупантів.

Із погляду історичної ретроспективи суверенітет України складається з невід'ємних блоків, що викристалізувалися саме за доби Другої світової війни та є продуктом історичної творчості сил, які перебували в антагоністичних стосунках. Ідеться насамперед про виживання українського народу, міжнародно-правове закріплення соборності українських земель, формулювання та обстоювання ідеї самостійності української держави. Ці фактори неможливо вирвати з історичного контексту, а «віртуальне» заперечення цілих смуг вітчизняної історії залежно від політичних уподобань може мати не лише академічні, а й цілком негативні практичні наслідки для фундаментальних основ існування суверенної України. Підкреслимо, що історія синкретична (хоча б тому, що це історія), а вже від сумлінності та професіоналізму сучасних учених залежить поєднання та розуміння структурно-логічних зв'язків цих факторів у рамках цілісного наукового бачення подій в Україні у 1939–1945 рр.

Ситуація у сучасній Україні (в морально-політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН та УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а їх опоненти – створити міфи нові (методологія практично ідентична). При цьому обидві сторони ретельно оминають ті історичні реалії, які не вкладаються в їхнє бачення подій. Подій, котрі здебільшого заслуговують на скорботу й внутрішнє каєття, а не перетворення їх на козири в боротьбі за політичний вплив на населення або в аргументи зовнішньополітичної орієнтації.

На жаль, при всьому бажанні сучасникам важко отримати реалістичну, багатовимірну картину подій у Західній Україні (невіддільну від творення реалістичної історії УРСР та СРСР у цілому). Як правило, на перший план виходять емоційно загострене зображення насильства тієї або іншої сторони, нескінченний ряд епізодів афектованої пам'яті. Водночас історики зрідка наважуються на аналітичне подання тих подій.

Хотілося б сподіватися, що оцінки сучасниками, особливо – науковцями, усіх наслідків входження земель Західної України до складу УРСР та СРСР не будуть «пласкими», одномірними, діалектично враховуватимуть усі історичні фактори, які їх спричинили. Інакше важко дати раціональне пояснення багатьом подіям у Західній Україні і радянського періоду історії України у цілому, що існували одночасно й справили неоднозначний вплив на долю України.

Згадаємо, що саме в той час із погляду історичної ретроспективи заклалися міжнародно-політичні й геополітичні передумови для суверенітету й соборності України – у рамках УРСР об'єднуються майже всі українські етнічні землі (які б цілі не переслідував при цьому сталінський режим); Україна стає членом ООН із моменту її створення в 1945 р.; 1946 р. УРСР обрано до Економічної і соціальної ради ООН, 1947 р. – до Економічної комісії ООН, 1948–1949 рр. республіка була членом Ради безпеки ООН.

Попри відсутність реальної самостійності України на міжнародній арені, її присутність та діяльність у міжнародних організаціях, участь в обстоюванні прав народів на визволення від колоніальної залежності, боротьбі за мир створювали Україні відповідне міжнародне реноме, закладали політико-інформаційні засади для швидкого визнання нашої країни іноземними державами після 24 серпня 1991 р. Нігілістичне ставлення до геополітичних здобутків України радянського періоду (насамперед – досягнення де-факто соборності українських земель) може ускладнити обстоювання того статусу, який Україна отримала на основі наріжного для сучасного світоустрою принципу непорушності післявоєнних кордонів.

Дослідження війни як засіб обстоювання національних інтересів України

Великим цивілізаційним надбанням українського народу та державницької традиції України стало об'єднання (соборність) її етнічних земель у складі єдиної держави. Геополітичні та міжнародно-правові акти радянської доби становлять основу територіальної цілісності та легітимності кордонів сучасної України незалежно від того, які цілі свого часу переслідувало політичне керівництво СРСР. Попри союзний статус у складі СРСР, УРСР виступала співзасновницею ООН, окремою договірною стороною на Паризькій

мирній конференції 1947 р. (де, зокрема, було закріплено відмову Румунії та Угорщини від територіальних претензій до УРСР).

Сучасне українське суспільство сприймає це як статус-кво, що набув надійної (на свій час) багатосторонньої або двосторонньої правової фіксації в рамках оформлення міжнародно-правових наслідків Другої світової війни. Водночас те, що спостерігається сьогодні у певних партійно-політичних колах суміжних держав (зростання ревізіоністських настроїв щодо кордонів України, передовсім – західних) не дає підстав для безтурботного оптимізму стосовно принципової непорушності рубежів нашої держави у не такому вже далекому майбутньому. Слід підкреслити, що згадані процеси точаться на тлі дальшого занепаду боєздатності Збройних сил України без відчутних надій на покращення ситуації у цій сфері (насамперед щодо матеріально-фінансового забезпечення реформування й переозброєння армії).

Водночас, як зазначається у доповіді Національної розвідувальної ради США «Глобальні тенденції-2025» (листопад 2008 р.), «міжнародна система, що склалася після Другої світової війни, повністю зміниться»²⁸. Щоправда, занепад Ялтинсько-Потсдамської системи почався далеко не сьогодні, і був пов'язаний не просто з розпадом СРСР та виведенням в односторонньому порядку його військ із Німеччини, а й збанкрутілим нині курсом на утвердження «однополярного світу». Президент США Д.Буш на святкуванні вступу Литви до НАТО 23 листопада 2002 р. заявив: «Ми знали, що довільні кордони, накреслені диктаторами, будуть стерті, і ці кордони щезли. Більше не буде Мюнхена, більше не буде Ялти»²⁹. Однак згадані кордони як одна з несучих конструкцій Ялтинсько-Потсдамської системи і є західними кордонами суверенної України.

Саме процеси демонтажу системи міжнародно-правових актів (включаючи, по суті, і Гельсінський заключний акт 1975 р.), на яких упродовж півстоліття трималася геополітична стабільність та воєнно-політична рівновага на Європейському континенті, створили глибинну потенційну передумову до визрівання спокус перегляду територіальної спадщини «старої» системи міжнародних відносин.

Однак нас більше цікавить історико-гуманітарний та інформаційно-психологічний аспект порушеної проблеми. Судячи з останніх подій, саме у цій площині триває накопичення передумов для можливого перегляду кордонів України, визначених у 1939–1947 рр. Серед них, зокрема, відома резолюція Парламентської асамблеї ОБСЄ від 1 липня 2009 р. «Возз'єднання розділеної Європи», що ототожнює нацизм і сталінізм (такий релятивізм загрожує нівелюванням поняття про жертву агресії та агресора всупереч букві й духові Нюрнберга, і є зневагою до майже 30 млн загиблих громадян СРСР, включаючи 8–10 млн українців), резолюція сейму Республіки Польща від 23 вересня 2009 р. із засудженням пакту Молотова – Ріббентропа та подій 1940 р. (приєднання Північної Буковини та Бессарабії), що поряд із правомірними оцінками де-факто ставить під сумнів легітимність існуючих кордонів Литви, Білорусії, України та Молдови.

Не можна не помітити, що ситуація з висвітленням та оцінками радянсько-німецьких договорів 1939 р. взагалі виглядає парадоксально. З одного боку, ряд іноземних авторів намагається не згадувати, що Мюнхенська угода 1938 р. пошматувала Чехословаччину, викликала прямо каналізовані на Україну територіальні апетити Польщі (операція «Лом» у Закарпатті), Угорщини (агресія проти Карпатської України 1939 р.), Румунії, а також

зруйнувала систему безпеки в Європі, остаточно поховала Версальську систему та Лігу Націй, французькі союзи у Східній Європі, відповідні угоди між СРСР, Францією та Чехословаччиною, між Францією та Польщею, і, зрештою, відкрила шлях до агресії проти Польщі (відповідне рішення було ухвалене Гітлером *навесні* 1939 р.). Натомість поза увагою залишаються реальні плани Третього райху на Сході та потурання їм британської дипломатії, уся сукупність обставин, що викликали появу пакту Молотова – Ріббентропа – не менш і не більш цинічного, аніж попередні й сучасні йому кроки решти великих держав, спрямовані на розподіл територій і сфер впливу. Об'єктивні оцінки пакту дав «патріарх» американської дипломатії та геополітики Г.Кіссинджер: Гітлер передовсім прагнув життєвого простору на Сході, куди планував піти після перемоги на Заході, а відтак пакт 1939 р. можна розглядати як «сталінське досягнення», котре «бодай тимчасово поміняло місцями пріоритети Гітлера». Це було «вище досягнення, яке могло бути запозичене з трактату на тему мистецтва державного управління», наголошує автор, якого важко запідозрити в радяно- й слов'янофільстві³⁰.

Процеси, що відбуваються у політико-гуманітарній сфері наших посткомуністичних сусідів, також не можуть не викликати занепокоєння. Річ у тому, що саме у суспільній свідомості відбувається цілеспрямована делегітимізація історичних явищ міжнародно-правового характеру як передмова, запорука делегітимізації існуючих кордонів України (котра неприховано розглядається як слабша, «історично меншовартісна» держава попри офіційну риторику про «стратегічне партнерство» та «адвокатуру» на шляху в євроструктури).

Характерно, що віяння територіального ревізйонізму зароджувалися саме у сфері історичної пам'яті, воєнно-історичній площині. У певних центральноєвропейських країнах комуністичного блоку після його розпаду у 1989–1991 рр. піднялася зверхня суспільно-психологічна хвиля ностальгії за імперським минулим. За визнанням угорського філософа Й.Бібо ще на початку 1990-х рр., у цих суспільствах «виник такий психологічний настрій, якому притаманний стан істерії, і в якому відсутня здорова рівновага між реальним, можливим і бажаним». Спостерігалось «підвищене прагнення до документального обґрунтування свого буття й внутрішня невпевненість, національна пихатість і несподіване раболіпство, постійне декларування своїх досягнень та очевидне применшення справжньої цінності цих досягнень [...] Більшість цих народів живуть пам'яттю про колишню славу або мріями про майбутню державу. Ще меншу терплячість виявляють вони, коли хтось намагається розвіяти їхні мрії, які не справдилися [...] Усе, що коїлося “в інтересах нації” (навіть фальсифікації та вбивства), було святим і не піддавалося сумнівам». «Розквітла, – пише Й.Бібо, – украй сумбурна політична публіцистика, що оперує фальшивими категоріями». Діячі «національної науки перейшли до “наукового” обґрунтування історичного, а за відсутністю такого – доісторичного права нації на існування, її місії, яка виправдовує самостійне, суверенне національне буття, “наукових” аргументів у територіальних суперечностях [...] Така “наука” привчила національну еліту виходити не з реальної дійсності, а з вимог, що висувуються навколишньому світу, не з об'єктивних результатів розвитку, а з побажань, а також думок, що не беруть до уваги причинно-наслідкові зв'язки [...] Якщо їм задавали питання [...], чому вони хочуть поставити себе вище за тих, за кого вони аж ніяк не вищі, то у відповідь вони посилалися на археологічні

знахідки, народні пісні, лексичні запозичення, олтарі, книги, бажаючи тим самим довести, що без їх сприяння даний народ ще й сьогодні животів би у невігластві»³¹.

У суспільно-політичній структурі наших посткомуністичних сусідів оформився помітний та виразно агресивний сегмент праворадикальних, націонал-радикальних, націоналістичних, шовіністичних неурядових організацій. Практично всі вони широко вдаються до маніпуляцій історичними та псевдоісторичними аргументами, мають своїх істориків-ідеологів. Узяти хоча б професора Е.Пруса, який переконаний – якщо Польща не прагнучиме до повернення Східної Галичини, то взагалі розгубить свої землі.

Від «гуманітарного» проникнення зарубіжні політичні кола переходять до творення прямих етнополітичних передумов територіального реваншизму. Так, Румунія, що ефективно будує сучасну, мобільну армію у 90 тис. чол., використовує можливості національних спецслужб для творення своїх позицій у місцевих органах влади, забезпечує суттєвий вплив підконтрольних ЗМІ у відповідних регіонах України, де частка громадян, які неофіційно мають румунські паспорти, оцінюється у 30–50%. За певними оцінками, кількість громадян України, які бажають скористатися «картою поляка» (завуальованим приготуванням до подвійного громадянства), може сягнути 1 млн осіб³².

Досвід останніх років свідчить, що навіть щирі наміри України проводити політику міжнаціонального примирення, визнання негативних наслідків у відносинах із сусідами в минулому (а подеколи й одностороннє каяття) *зовсім не гарантує для нашої держави* адекватного ідейно-історичного «роззброєння» та відмови від подвійних стандартів, інформаційно-психологічної агресивності з протилежної сторони.

Доцільно визнати, що чимала частка провини в явному програві в ідейно-історичній площині (яка, вочевидь, перетворилася на поле авангардних битв довкола соборності України) лежить і на українській стороні. Інколи вражає некогерентність (внутрішня кричуща суперечливість) суджень осіб, у чиєму патріотизмі не доводиться сумніватися. Узяти хоча б відомого філософа й публіциста М.Мариновича. Гостро критикуючи події «золотого вересня» та наслідки радянсько-німецького пакту 1939 р., він одночасно заявляє: «Ніхто в Галичині не ставить питання про повернення Польщі *відібраних* (курсив наш – Авт.) у неї території»³³.

Однак чи всі поділятимуть за кордоном (особливо за наявності визначеного інтересу) таку «діалектичність» у поглядах на складні, а головне – внутрішньо неподільні на окремі складові події не такого вже далекого минулого? Хіба не закономірно очікувати ззовні пропозиції привести винятково негативне бачення того ж радянського періоду історії «у відповідність» до територіального статус-кво зразка 1939–1945 рр.?

В Україні внаслідок занепаду дієспроможності державного організму як такого, деградації економіки та соціальної сфери, розмивання традиційного цивілізаційного типу та культурно-освітнього поля, відсутності навіть просто постульованої (виголошеної) у зрозумілому для більшості народу вигляді національної ідеї, підміни етнонаціоналізмом консолідуючого «громадянського націоналізму», відсутності ефективної політики «центр-регіони» та інших чинників, ускладнених потужними ворожими інформаційно-психологічними впливами, відбувається швидке руйнування наднаціональної (громадянської) свідомості, що підриває зсередини легітимність самої держави.

За наявності ж об'єктивно існуючих цивілізаційних відмінностей між історичними землями України, поліетнічності та поліконфесійності українське громадянство й соціум стрімко розшаровуються (а то й атомізуються) за майновою, ідеологічною, національною, регіональною, корпоративною ознаками внаслідок того, що «плавильний тигель» формування радянської громадянської спільноти був відключений, а механізму творення громадянства незалежної України не створено навіть на рівні розробки доступних суспільству доктринальних документів. Фактично, чимало громадян або взагалі втрачають історичну пам'ять, або її сегмент у свідомості (психології) все більше і більше набуває ознак корпоративності чи протистояння (партійно-політичного, регіонального тощо), перетворюючи погляди на *історію* у своєрідний ментальний вододіл по лінії «свій-чужий».

Із поваги до внеску України у розгром нацизму багато що залежить від ставлення до пам'яті про перемогу у війні у самій Україні. Зокрема, цьому не сприяють незграбні кроки та довільне тлумачення вироку Міжнародного трибуналу – про ті ж війська СС, хоча вони чітко віднесені до злочинних структур. До слова, не на користь іміджу України йдуть і інші крайні твердження – «про засудження Нюрнбергом ОУН та УПА», чого немає у документах судового процесу.

Україна зробила свій внесок у перемогу в тісному бойовому і трудовому єднанні з іншими республіками та народами СРСР, самотужки вона не могла визволити свою територію й врятуватися від поневолення та фізичного знищення. Поряд з іншими чинниками перемоги заслуговує на увагу антинацистський рух Опору, що став органічною складовою європейського. Наслідки перемоги та пам'ять про неї здатні стати потужним фактором громадянської єдності в Україні та добросусідства з іншими пострадянськими державами за умови глибоко продуманої державної політики пам'яті. Це набуває особливого значення в контексті того, що саме поле військово-політичної історії перетворюється на площину реваншизму. Тому не буде зайвою постановка питання про роль вітчизняних військово-історичних студій у справі обстоювання соборності України.

Думається, вітчизняні історики перш за все не повинні плекати у собі соціально-психологічний комплекс меншовартості (він свідомо насаджується для духовного паралізування волі до обстоювання всіх законних прав держави або народу). У нас немає ніяких історичних підстав вважати свою історію (у тому числі 1917–1991 рр.) найбільш кривавою та недолугою – досить порівняти її з колосальними жертвами та злочинами проти народів на багатовіковому шляху розвитку євроатлантичної цивілізації.

Україна (український народ) ніколи не виступали агресорами, поневолювачами інших народів, руйнівниками інших цивілізаційних світів. Навпаки, українці (у тому числі у складі російської, радянської армії) доклали великих зусиль і жертв до захисту європейської цивілізації – від протистояння навалом степових орд, турецько-татарській агресії і до титанічного внеску у розгром нацизму. Це надає вітчизняній військовій історії винятково патріотичного й позитивного світоглядного характеру, роль консолідуючого чинника і у середині суспільства – як підстави для законної гордості сучасників.

Доцільно відмовитися від методологічно неспроможних спроб штучно розглядати певні періоди історії України (імперський, радянський) як винятково негативні, «втрачений історичний час». Історичний час нерозривний

хоча б тому, що не може бути переглянутий сучасниками, котрі можуть дорого заплатити за нерозуміння всієї повноти причинно-наслідкових зв'язків у процесах і подіях минулого. Їх наслідки були далеко неоднозначними і зараз втрачаються саме їх значущі (сприятливі) для розвитку України надбання, і тут реальна загроза ревізії соборності слугує зайвим підтвердженням.

Розуміючи об'єктивність регіональних, вікових, соціально-корпоративних відмінностей у поглядах на минуле, військові історики здатні надати суспільству консолідуючі підстави, матеріал для формування поваги до свого минулого як до обов'язкового елемента самоповаги суспільства у цілому, неодмінної передумови готовності до захисту Вітчизни. Історична наука спроможна озброювати державу й політиків переконливими, обґрунтованими аргументами в обстоюванні міжнародно-правового, державно-територіального статус-кво України.

Науковці мають докласти зусиль до подолання атрофії такого типу суспільного мислення, що повною мірою поглиблюється або використовується як для обмеження реальних прав громадян в їх повсякденному житті, так і для сприяння негативним інформаційно-психологічним впливам ззовні (незалежно від їх географічного вектора). Повага до високої військової місії предків повинна надихати сучасних військових істориків до наукової праці – неодмінної складової захисту безпеки й територіальної цілісності Вітчизни. Це наповнює новим змістом уже щодо суверенної України відомий вислів: «Це потрібно не мертвим, це потрібно живим».

Міжнародно-правові й геополітичні наслідки перемоги для України

Одним із поширених стереотипів, що перешкоджають адекватному пізнанню впливу на геополітичну долю України Другої світової війни, є теза про «протиборство нацизму й комунізму» як головного змісту війни. Неупереджений погляд виявляє домінуючі впливи інших чинників.

Насамперед необхідно враховувати нові геополітичні реалії, пов'язані з приєднанням до СРСР у 1939–1940 рр. нових територій. Із середини 1930-х рр., коли в СРСР у цілому було побудовано основи суспільно-економічного ладу нового типу, усунуто можливість внутрішнього опору та політичної опозиції всередині більшовицької партії, сталінське керівництво здійснює поворот до великодержавної стратегії у сфері зовнішньої політики, закономірним проявом якої став переділ сфер впливу у Східній Європі й домовленості щодо територіальних питань між СРСР і Німеччиною в 1939 р.

Як зазначає російський історик М.Горінов, із 1930-х рр. у СРСР відбувається «болісна, страдницька трансформація більшовизму в щось інше [...] У галузі національно-державного будівництва реабілітується сама ідея державності [...] По всіх лініях відбувається природний здоровий процес реставрації, відродження тканин російського імперського соціуму. Технологічна модернізація все більше здійснюється на основі не руйнації, а збереження і розвитку базових структур традиційного суспільства»³⁴.

Під впливом війни (для народів СРСР – фактично боротьби за виживання) патріотичне піднесення пережила й українська радянська гуманітарна наука та культура, яким було затісно у жорстких канонах «класового підходу» до оцінки історичної спадщини, духовних традицій. Відбувається (хай і несміливе) повернення від вульгарно-соціологічних підходів до визна-

чення причин війни, свідомо пробуджуються архетипи народної звитяги, до яких апелює і компартійна ідеологічна машина. Однак зі звільненням УРСР від загарбників «спалах етнічності» так само швидко згортається під дією жорстких адміністративно-ідеологічних важелів, аж до «спеціалізованих» на інтелігенції репресивних кампаній³⁵.

Завершальною фазою утвердження доктрини геополітичної експансії можна розглядати 1943 р., коли на Тегеранській конференції за участю керівників провідних держав антигітлерівської коаліції почалися дискусії з приводу післявоєнних кордонів та розмежування сфер впливу в Європі після перемоги над нацизмом. Тоді ж відбувається розпуск Комінтерну, що знаменувало вже і формальну відмову від ленінсько-троцькістського гасла «світової революції» (де-факто це сталося ще в 1930-х рр.). Це збіглося зі змінами у внутрішньополітичному житті, зовнішніми знаковими проявами якого стали відновлення патріаршого престолу Російської православної церкви, символіки й атрибутики російської дореволюційної армії, запровадження орденів на честь російських полководців минулого. Як зауважив один із творців теоретичних основ геополітики Г.Кіссінджер: «Сталін, великий ідеолог, насправді поставив свою ідеологію на службу реальній політиці»³⁶.

Ялтинська й Потсдамська конференції закріпили прагматичний великодержавний курс «збирання земель», що входили до складу Росії («імперії Рюриковичів») та Російської імперії, створення геополітичного щита або ланцюга з так званих «країн народної демократії» на Сході Європи та Балканах, закріплення радянського впливу на ці країни, у тому числі методами таємної дипломатії. Марксистсько-ленінська ідеологія та риторика в даному випадку виступали лише флером для зовнішньої політики, притаманної великій державі, що демонструє готовність утверджувати свої територіальні претензії або забезпечувати власні інтереси, не рахуючись із локальними інтересами місцевої людності (без цього, зазначимо, не можна адекватно зрозуміти і волюнтаристсько-силову повоєнну інтеграцію Західної України). А.Тойнбі слушно підкреслював, що коли ортодоксальні більшовики-марксистисти «намагалися зробити Радянський Союз інструментом для просування світової комуністичної революції, то Сталін мріяв зробити комунізм інструментом для забезпечення інтересів Радянського Союзу»³⁷.

Окремі сучасні російські вчені, як-от І.Панарін, вважають, що концептуально зовнішня політика Сталіна становила «синтезовану історичну російську геополітичну ідею [...], почавши процес відтворення доктрини “Москва – Третій Рим” за нових історичних умов [...] 3 липня 1941 р. ця доктрина стала домінуючою геополітичною ідеєю СРСР-Русі»³⁸.

Проте не можна не помічати, що неупереджені зарубіжні історики неодноразово зауважували історичну справедливість вилучення земель Західної України зі складу іноземних держав, розцінюючи це як ліквідацію наслідків агресії Польщі та інших країн за умов розпаду і перерозподілу земель Російської та Австро-Угорської імперій. Британський історик А.Тейлор у 1975 р. писав, що уряд Великобританії, визначаючи в 1920 р. лінію Керзона, вважав «ту територію, яку в 1939 р. зайняли радянські війська, такою, що по праву належить росіянам»³⁹.

Підкреслимо, що геополітичні надбаня України (саме України, а не тільки СРСР, із погляду історичної перспективи набуття нею суверенітету) 1939–1940 та 1945–1947 рр. неупередженими науковцями завжди визнавалися виправданими з погляду відновлення історичної справедливості. «Сто-

ронній спостерігач, – писав А.Тойнбі, – [...] сказав би, що перемоги росіян над шведами й поляками в XVIII ст. – це лише *контрнатур* [...] У XIV ст. [...] майже вся Білорусія й Україна були відірвані від православного християнства і приєднані до західного християнства [...] Польські загарбання споконвічно руської території [...] були повернуті Росії лише в останній фазі світової війни 1939–1945 рр. [...] Вірно, що і російські армії воювали на західних землях, однак вони завжди приходили як *союзники однієї із західних країн* в їхніх нескінченних сімейних чварах. Хроніки вікової боротьби між двома гілками християнства дійсно відображають, що росіяни ставали жертвами агресії, а люди Заходу – агресорами» (з контексту зрозуміло, що А.Тойнбі має на увазі східнослов'янські народи – Авт.)⁴⁰.

Інакше кажучи, одночасно з критикою сталінської геополітики та цілком справедливим засудженням методів інтеграції Західної України в радянську систему не варто заперечувати історичну справедливість припинення іноземного володарювання (внаслідок агресії) на етнічних українських землях.

Пам'ять про Другу світову, Велику Вітчизняну війну й Перемогу залишатиметься важливою складовою історичної свідомості й самоідентифікації українського народу. Виявлена багатьма мільйонами мешканців України самопожертва, бойова й трудова звитяга слугуватимуть одним із важелів віри українського народу у сенс свого державницького буття, спроможність як повноцінного суб'єкта, без перебільшення, усесвітньо-історичного процесу.

Помітна участь нашого народу у розгромі найстрашнішої за послідовністю й безжалісністю, антигуманною спрямованістю агресивної сили виступатиме фактором поваги до України як до члена того світового співтовариства, що значною мірою сформувався завдяки перемозі над нацизмом. Міжнародно-правові наслідки перемоги становлять легітимну основу кордонів, територіальної цілісності й міжнародного статусу України як суверенної держави. Поліфонія в оцінках конкретних подій і процесів 1939–1945 рр. не може перекреслити цього науково доведеного й об'єктивно існуючого *фундаментального факту*.

Шанування переможців є консолідуючим чинником сучасного українського суспільства, засобом недопущення непорозумінь між поколіннями громадян України як однієї із засад стабільності й безпеки. Ми не маємо права ставити під сумнів роль попередніх поколінь, які військовими та трудовими зусиллями довели саме справедливий та глибоко *вітчизняний* характер тієї війни. Зневага до жертв і страждань людей, які вели ту війну, передовсім, за «олтарі та домівки» (за висловом Цицерона) викличе розкладання гуманістичного стрижня сучасного суспільства, без чого його тривале існування не гарантоване.

Навряд чи добрим прикладом для нових генерацій громадян уже суверенної України – нащадків переможців – є твердження про «ветеранів російської окупаційної армії, цивільних колоністів», котрі віддали «данину крові московським баскакам на фронтах усіх війн, в яких примушували брати участь українців»⁴¹. Не зміцнить єдності України й зарахування учасників антирадянського повстанського руху до «бандитів» і «гітлерівських

прислужників». У час колосальних можливостей інформаційних технологій та загроз духовному виміру життя українців незазвичайним буде нагадати, що ще автор знаменитого трактату про військову стратегію «Мистецтво війни» Сунь Цзи рекомендував насадження ворожнечі між старшими і молодшими поколіннями як дієвий спосіб підризу противника зсередини⁴².

Виконуючи свою суспільнозначущу місію з вивчення подій Другої світової війни, історикам варто не забувати про відповідальність за можливі наслідки непрофесіоналізму або ідеологічної заангажованості.

Дослідники можуть застосовувати різні методики, однак жива тканина минулого України залишиться нерозривною, її події – невід’ємними, детермінованими, і жодна упередженість авторів не скасує суцільності минулого, із впливами та наслідками якого жити сучасникам. Слід розуміти, що поняття фізичного часу й часу соціального не тотожні. У соціальному часі наслідки війни і нині становлять складову буття української держави та народу – і у плані забезпечення сприятливих умов для її суверенного, територіально-цілісного існування, міжнародного статусу, і з погляду цільності перетворення пам’яті про перемогу у війні на чинник формування громадянської ідентичності, і як ресурс у загрозливих для спільного майбутнього конфронтаційних явищах.

Ми повинні розуміти, що ревізія статусу України саме як учасника здобуття перемоги над агресорами, котрі зухвало протиставили себе традиційним уявленням про добро й зло, усім визначеним Творцем базовим підвалинам існування роду людського неминуче призведе до регресу її суспільства й втрат того, що досягнуто колосальними зусиллями народу (і що звично й легковажно сприймається нами як таке, що існувало й збережеться без наших зусиль).

Україна визначилася з наріжними підвалинами моделі розвитку як демократичної, правової, соціальної держави, із гарантіями прав людини на свободу думки, слова, наукової й творчої діяльності. Сподіваємося, що і формування цілісної наукової картини її минулого в роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн відбуватиметься відповідно до цієї парадигми цивілізаційного вибору – прагнення самостійно й плідно творити власне майбутнє.

¹ Цит. за: *Грабовський С.* Утопія більшовизму на українських теренах // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.101.

² Цит. за: *Кара-Мурза С.Г.* Потерянный разум. – Москва, 2007. – С.107.

³ *Зиновьев А.* Русская трагедия. – Москва, 2007. – С.203.

⁴ *Кара-Мурза С.* Демонтаж народа. – Москва, 2007. – С.9.

⁵ *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – №4. – С.59.

⁶ *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.19–20, 24.

⁷ Там само. – С.25.

⁸ *Дашкевич Я.* Дорогами української Клію. Про стан історичної науки в Україні // Пам’ять століть. – 1996. – №3. – С.4.

⁹ Історична пам’ять як поле змагань за ідентичність: Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008. р. (Національний інститут стратегічних досліджень). – К., 2008. – С.60.

¹⁰ *Гуревич А.Я.* История историка. – Москва, 2004. – С.181.

¹¹ *Иоанн [Снычѳев], митр.* Русский узел. Статьи, беседы, обращения. – Санкт-Петербург, 2007. – С.23.

- ¹² Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. – С.29.
- ¹³ Гуревич А.Я. История историка. – С.184.
- ¹⁴ Исторична пам'ять як поле змагань за ідентичність... – С.12.
- ¹⁵ Проект Закону України «Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу» розроблено Українським інститутом національної пам'яті (листопад 2009 р.).
- ¹⁶ Нарочницкая Н.А. Россия и русские в современном мире. – Москва, 2009. – С.6, 16, 161.
- ¹⁷ Философия истории: Антология. – Москва, 1995. – С.131, 134.
- ¹⁸ Див.: Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С.328–329.
- ¹⁹ Пожидаев Є. Исторична свідомість в становленні громадянськості // Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки-2005. – К., 2005. – С.347.
- ²⁰ Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки-2005. – С.188, 349–353.
- ²¹ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.375. – Арк.32–33; Ф.42. – Спр.312.
- ²² Всесоюзная перепись 1937 г.: Краткие итоги. – Москва, 1991. – С.106–107; Россия перед вторым пришествием (Материалы к очерку русской эсхатологии). – Краматорск, 2000. – С.357.
- ²³ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.164–165.
- ²⁴ Советская Россия. – 1990. – 13 сентября.
- ²⁵ http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=162
- ²⁶ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945: Краткая история. – Москва, 1965. – С.29.
- ²⁷ Нарочницкая Н. Великие войны XX столетия. – Москва, 2007. – С.8.
- ²⁸ Зарубежное военное обозрение. – 2008. – №12. – С.104.
- ²⁹ Цит. за: Нарочницкая Н.А. Россия и русские в современном мире. – С.145.
- ³⁰ Киссинджер Г. Дипломатия. – Москва, 1997. – С.298, 302.
- ³¹ Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств // ЭКО. – 1992. – №4.
- ³² Донато Д. В преддверии «Романиа маре» // Oligarh.net. – 2009 – 8 сентября; Григорьев В. Военно-политические игры // 2000 (газета). – 2009. – 15 мая; Польский сейм: в 1939 году СССР совершил акт агрессии против Польши // Газета.ру. – 2009. – 23 сентября; Скрипов В. Речь не идёт о Посполитой? // Эксперт. – 2005. – №45.
- ³³ Див.: Филонова С. Беседы под зимней луной // Зеркало недели. – 2009. – 22 августа.
- ³⁴ История России. XX век. – Москва, 1996. – С.393–394.
- ³⁵ Серйозний аналіз згаданих процесів проведено у монографії: Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській уяві. – К., 2008. – 303 с.
- ³⁶ Киссинджер Г. Дипломатия. – С.289.
- ³⁷ Цит. за: Нарочницкая Н. Великие войны XX столетия. – С.83–84.
- ³⁸ Панарин И.Н. Информационная война и геополитика. – Москва, 2006. – С.114.
- ³⁹ Цит. за: Кожин В. Россия. Век XX. – Краматорск, 2002. – Кн.2. – С.39–41, 45.
- ⁴⁰ Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. – Москва, 1996. – С.106–107.
- ⁴¹ Круцик Р. Братская любовь Каина // День. – 2009. – 25 апреля.
- ⁴² Лобов В.Н. Военная хитрость. – Москва, 1992. – С.12–13.

The article presents of the theoretical and methodological aspects of developing of the history of World War II. Authors appeal to the critical problems that have a wide echo in society and related to modern challenges. Important part is given to the historical memory of the war.

О.О.Маслов*

ВТРАТИ РАДЯНСЬКОГО ГЕНЕРАЛІТЕТУ ПОЛОНЕНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР (1941–1943 рр.)

Узагальнено причини та характер втрат вищого офіцерського складу Червоної армії полоненими в операціях Другої світової війни на території УРСР.

У червні – листопаді 1941 р. і в ряді стратегічних операцій 1942–1943 рр. німецький вермахт розвіяв міф комуністичної пропаганди про непереможність радянської армії, що базувався на відповідному постулаті воєнної доктрини («війна малою кров'ю на чужій території»). Збройні сили СРСР виявили подиву гідну властивість зазнавати поразки навіть за найсприятливіших для себе умов. Результатом фронтових трагедій стали масштабні людські втрати, які досі не піддаються точному обрахунку.

Складна, завжди актуальна для суспільства проблема військового полону заідеологізованою історіографією не вивчалася – кремлівський режим не міг відкрито визнати, що така величезна маса військ (за різними даними від 4 до 6,5 млн чол.) опинилась у ворожих руках за його безпосередньої вини, адже це прижижувало «геній» генералісімуса Сталіна, рівень «найпередовішого» радянського військового мистецтва, «неадекватно» відображало ціну перемоги, демонструючи, що певна частина суспільства не підтримувала існуючий політичний лад. Отже, проблема не вписувалася в офіційний міф «Великої Вітчизняної війни», сутність котрого, за оцінкою відомого українського історика О.Є.Лисенка, полягала у сакралізації, глорифікації, романтизації подій, що за своєю природою не могло вірно показати всі суперечності 1941–1945 рр.¹

Питання щодо радянських генералів, які потрапили у полон на території України, є вузькоспецифічним, оскільки охоплює долі декількох десятків осіб. Однак воно – невід'ємна складова важливої проблеми – причин, характеру, масштабів втрат вищого командно-начальницького складу збройних сил СРСР у 1941–1945 рр. Першими її почали вивчати на Заході, однак справа ускладнювалася недоступністю радянських архівів. Найбільшого успіху досяг професор Блумінгтонського університету (штат Індіана, США) Майкл Перріш, який склав та опублікував у Великобританії список полонених генералів², допустивши масу помилок. Так, йому правильно вдалося встановити факт перебування у ворожій неволі лише 48 радянських воєначальників, що становить близько 60% їх загальної кількості.

Після 1991 р. проблема почала розроблятися у Росії. Опубліковано декілька десятків коротких матеріалів, в основному біографічно-довідкового характеру³, що не дають повного уявлення про її масштаб. Згадуються лише 69 прізвищ, щодо більшості з них суттєва інформація відсутня, багато помилкових відомостей. Так, «Военно-исторический журнал» – флагман російської воєнно-історичної науки – називає у числі полонених генерал-майора А.Г.Потатурчева, більше того, вказує, що він загинув у неволі⁴. Насправді ж, є докази того, що цей воєначальник узагалі в полоні не був і помер після війни⁵.

* Маслов Олександр Олексійович – провідний фахівець музею Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

До нинішнього моменту точне число втрат у категорії, що розглядається, залишається невідомим. За нашими, найбільш повними, даними це 79 осіб (78 захопили німці, 1 – фіни). Із великою долею ймовірності можна констатувати, що імена всіх, хто перебував у полоні понад два тижні, встановлено. Однак неможливо завірити читача в тому, що знаємо всіх, хто перебував у руках ворога декілька днів (О.В.Бондовський), годин (М.Й.Петров), хвилин (В.О.Хоменко). Встановлення таких осіб – завдання надзвичайно важке, оскільки детально простежити життєвий шлях у роки війни більше, ніж 5000 генералів (точна їх чисельність також залишається невстановленою) практично неможливо, хоча, очевидно, що його розв'язання не внесе суттєвих коректив у проблему, котра розглядається.

На територіях України й Молдавії у ході операцій першого місяця війни вермахт та війська країн-сателітів нацистської Німеччини не змогли прорвати фронт стратегічної оборони Червоної армії, хоча і використали деякі тимчасові переваги в тактичній, а на ряді напрямків – в оперативній раптовості, захопивши ініціативу у свої руки. Відступ Південно-Західного й Південного фронтів набув форми повільно-стабільного. При цьому втрати радянської сторони полоненими виявилися незначними як у рядовому, так і командному складі.

У ході боїв на початку липня до рук ворога потрапив командир 212-ої моторизованої дивізії Південно-Західного фронту, генерал-майор технічних військ С.В.Баранов. Дивізія діяла у складі 15-го мехкорпусу, відходила з важкими боями на Житомир та у район старого держжордону СРСР, втратила всю матеріальну частину.

Під час Уманської оборонної операції Південного фронту у серпні противник вийшов на комунікації 6-ої й 12-ої армій. В оточення потрапили 44-та, 58-ма гірськострілецькі та 80-та стрілецька дивізії генерал-майорів С.А.Ткаченка, М.Г.Прошкіна і В.І.Прохорова. М.Г.Прошкіну немало довелося попрацювати в останнє передвоєнне півріччя, щоб підняти бойовий вишкіл 58-ої дивізії Київського особливого військового округу. У 1940 р. він прийняв командування 80-ю ордена Леніна, імені пролетаріату Донбаса стрілецькою дивізією.

У прикордонній смузі вступила у перший бій і 44-та дивізія, відразу зазнавши суттєвих втрат. Станом на 21 липня до штатної чисельності не вистачало 4013 чол. рядового, 1025 – молодшого командного складу, 199 вантажних автомобілів, близько 3000 гвинтівок та карабінів, 66 станкових кулеметів й ін.⁶ Великих масштабів набуло дезертирство. З 22 по 30 червня тільки з артилерійських підрозділів втекло 19 чол.⁷ Унаслідок фронтових невдач моральний дух значної частини солдатів і офіцерів був на низькому рівні. Свідчення цього – рядок із донесення командира 179-го гаубичного полку в штаб артилерії дивізії (середина липня 1941 р.): «Стан жахливий. Народ опустився, не визнає порядку, особливо командний склад»⁸.

Успішних бойових епізодів виявилось тоді небагато. До їх числа можна віднести локальну операцію в районі населеного пункту Липовець. У ході атаки 22 липня у ворога захоплено дві 37-міліметрові гармати та 116 снарядів до них, наступного дня – 9 гармат, 3 танки, 2 станкових кулемети й декілька полонених⁹. У бою у районі с.Підвисоке німці розгромили з'єднання, а С.А.Ткаченко при виході з оточення зазнав поранення в голову та руку і потрапив у полон¹⁰.

На заключній стадії київської трагедії РСЧА (вересень 1941 р.) німці захопили в полон начальника артилерії 5-ої армії генерал-майора артилерії В.М.Сотенського, командирів 66-го стрілецького корпусу та 196-ої стрілецької дивізії генерал-майорів Ф.Д.Рубцова і К.Ю.Куликова, заступника командира 62-ої авіаційної бомбардувальної дивізії генерал-майора авіації Г.І.Тхора. Перший із них, уродженець Ташкента, відрізнявся великими організаторськими здібностями, що значною мірою сприяло успішному артилерійському забезпеченню ряду операцій 5-ої армії на захід від столиці радянської України. Локальні успіхи армії пояснюються також уміло організованим авіаційним прикриттям, котре значною мірою забезпечувалось 62-ою авіадивізією, заступником командира якої був Г.І.Тхор.

До долі Ф.Д.Рубцова військове командування поверталось не раз. Спочатку визнали доцільним виключити його зі штатів збройних сил як такого, що загинув у боях (наказ головного управління формування та укомплектування військ Червоної армії (далі – ГУФУВЧА) від 23 березня 1942 р.)¹¹, причому конкретні обставини його загибелі залишалися невідомими. У 1965–1966 рр. спеціальне додаткове розслідування проводив Полтавський обласний військовий комісаріат. З'ясувалося, що в бою під час виходу з оточення комкор зазнав важкого поранення, потрапив у полон і біля школи с.Калайдинці Лубенського району Полтавської області був розстріляний. Спочатку його поховали на подвір'ї одного з колгоспників, потім перепоховали у братській могилі у селі. Матеріали розслідування у 1966 р. було направлено в головне управління кадрів Міноборони СРСР¹², яке на цій основі наказом від 24 червня 1966 р. у статтю наказу ГУФУВЧА внесло зміни: «Слід вважати: генерал-майор Ф.Д.Рубцов загинув 19 вересня 1941 р.»¹³. Як видно, факт полону, можливо, через його короткотерміновість, вирішили офіційно не розголошувати.

Генерал-майор інтендантської служби, заступник командуючого тилу 6-ої армії (Південно-Західний фронт) Г.М.Зусманович у руках ворога опинився у травні 1942 р. під час Харківської операції. Тоді ж німці взяли в полон і командира 14-ої гвардійської стрілецької дивізії, Героя Радянського Союзу, генерал-майора І.М.Шепетова.

Генерал-майор П.Г.Новиков народився в 1906 р. На фронті – з червня 1941 р., під час оборони Одеси – заступник командира стрілецької й командир кавалерійської дивізій, у боях за Севастополь він – командуючий військами першого сектора оборони міста, за сумісництвом – командир 109-ої стрілецької дивізії¹⁴. Ця частина зберігала боєздатність, постійно поповнювалася людьми й зброєю, утім, цього все одно не вистачало до штатного розкладу (забезпеченість за основними параметрами становила 50–70%). У ході останнього штурму міста, коли на «велику землю» вже евакуювалося командування Окремої Приморської армії й Севастопольського укріпрайону, комдив-109 очолив оборону. Згадуючи липневу агонію, радист дивізійної радіостанції А.М.Лисенко писав: «Не раз водив воїнів у бій сам Новиков»¹⁵. Уранці 2 липня 1942 р. катер №СК-0112 із генералом на борту у ході евакуації вступив у бій із групою катерів супротивника, у результаті комдив потрапив у полон. 30 липня того ж року дивізію було розформовано як таку, що повністю втратила боєздатність¹⁶.

У лютому 1943 р. рейд на Дебальцеве по глибоких тилах німців провів 7-й гвардійський кавалерійський корпус Південно-Західного фронту. У ході операції було паралізовано рух поїздів залізницею, що зв'язувала Дебальцеве з

Ворошиловським, Петровеньками й Микитівкою¹⁷. Під час виходу на неокуповану територію в полон потрапили генерал-майори, комкор М.Д.Борисов і командир 16-ої гвардійської кавдивізії М.М.Шаймуратов. Деякий час про їх долю нічого не було відомо, тож вони вважалися пропалими безвісти. Пізніше з'ясувалися обставини трагедії.

На прорив корпус пішов 23 лютого, у сильний мороз, по відкритому засніженому полю, відчуваючи гостру нестачу боєприпасів, із великим обом поранених, що робило з'єднання малорухомим. Планом передбачався зустрічний удар зі сходу силами фронту (командуючий – М.Ф.Ватутін), який, проте, організувати не вдалося через ряд прорахунків цього воєначальника та його штабу. 16-та гвардійська кавдивізія зав'язала жорстокий бій у районі с.Юлине-Перше, в якому М.М.Шаймуратов зазнав тяжкого поранення. Його схопили німці й донські козаки, що перебували на службі в окупантів. Вони втягли генерала в одну з хат, господарів вигнали. Замість того, щоб проявити великодушність до пораненого ворога, як вимагають правила і звичаї війни, ці люди розпочали криваву оргію, багнетом виколовши йому очі, на плечах вирізавши погони, а на спині – зірку¹⁸. Знівечене тіло поховали полонені кавалеристи, серед яких був і ад'ютант комдива – у присутності господарки хати вони закопали його під стіною стайні¹⁹. Мінгалай Міназович Шаймуратов народився 1899 р. у с.Арсланове під Уфою. У вересні 1942 р. був направлений у діючу армію на посаду командира дивізії.

Про В.О.Копцова в колишньому СРСР знали багато, оскільки життєвий шлях цього Героя Радянського Союзу перетинався з біографією генерального секретаря ЦК КПРС, маршала Л.І.Брежнєва. У спогадах останнього йдеться, зокрема, про його службу в 1930-х рр. у Читинській танковій школі як курсанта і В.О.Копцова – командира батальйону: «Комбат ставився до мене добре, я теж поважав його»²⁰. Про обставини ж смерті цієї людини автор мемуарів написав украй лаконічно («На фронті героїчно загинув»²¹) – з причин, що стануть зрозумілими нижче.

Проведеним дослідженням встановлено, що початок 1943 р. для 15-го танкового корпусу генерал-майора танкових військ В.О.Копцова ознаменувався бойовими успіхами. Захопивши вузол оборони в Олександрівці, на 15 січня війська з'єднання перерізали важливу магістраль Росош – Ровеньки. Під Ольховаткою, а також 23 січня при взятті міста Алексеевка Белгородської області було захоплено великі трофеї. Однак опір супротивника зростав. Так, 10 лютого у бою за Печеніги Харківської області втрати корпусу становили близько 350 чол. вбитими й пораненими²².

У день першого визволення Харкова (16 лютого 1943 р.) в підписаному комкором донесенні командуванню 3-ої танкової армії йшлося: «Корпус зайняв центр Харкова. 88-ма танкова бригада оволоділа площею ім. Держинського, інші частини корпусу рухаються по вул. Сталіна»²³. У боях на харківському напрямку з 16 січня по 16 лютого з'єднання втратило вбитими та пораненими близько 600 чол.²⁴ Важких втрат було завдано у бою за Люботин 22 лютого²⁵. 23 лютого танкісти отримали наказ змінити напрямок наступу й рухатися за маршрутом Люботин – Буди – Мерефа – Нова Водолага. 28 лютого корпус оволодів Кегичівкою, втративши тільки вбитими близько 400 чол. На кінець того дня у строю залишилося 17 танків Т-34 і 3 – Т-70 та близько 500 піхотинців²⁶. Німці провели контрудар на Харків, і 1 березня корпус опинився в оточенні, перейшовши до кругової оборони в районі Кегичівки²⁷. Коли стала очевидною безнадійність оборони міста, вирішили

виходити з оточення у напрямі на північ. До своїх поталанило пробитися небагатьом, уся бойова техніка була втрачена. Не судилося вийти з оточення й комкору. Про його долю радянське командування довідалося, коли з полону повернувся ад'ютант генерала – старший сержант Юдін, який повідомив, що 28 лютого комкора було важко поранено; 2 березня їх обох, сонних, захопили німці, а через декілька годин В.О.Копцов помер від ран²⁸. Про таку «прозу війни» радянська історіографія воліла не згадувати.

Останнім серед генералів, які потрапили у полон на території України, став командуючий 44-ою армією генерал-лейтенант В.О.Хоменко. Восени 1943 р. в пониззі Дніпра його армія вела наступальні операції. На початку листопада в умовах нестабільності лінії фронту командарм і його заступник, генерал-майор артилерії С.О.Бобков, зникли. Відразу ж особливі відділи 4-го Українського фронту почали розслідування надзвичайної події. 15 листопада 1943 р. 5-е управління наркомату держбезпеки СРСР заволоділо секретним документом румунської військової розвідки, в якому йшлося: «Декілька днів тому південніше Великої Лепетихи було вбито командуючого 44-ою армією Хоменка разом із трьома штабними офіцерами. Машина, що в ній перебував генерал, досягла німецької лінії. У нього було знайдено карту, на якій показано бойовий склад, завдання та місце розташування командного пункту армії»²⁹. Вірогідно, побоюючись, що противник заволодів військовою таємницею, Сталін розпорядився негайно розформувати з'єднання – армії з таким номером більше ніколи не існувало в радянських збройних силах. Не виключено, що верховний головнокомандувач не вірив у смерть В.О.Хоменка та вважав документ німецькою дезінформацією, підкинутою через румунів; а, можливо, він підозрював обох воєначальників у зраді.

Радянська військова розвідка тримала питання на контролі. Під час допитів полонених німецьких офіцерів удалося дізнатися про деталі трагедії. 16 травня 1944 р. в головне управління кадрів наркомату оборони (далі – ГУК НКО) від начальника відділу кадрів 4-го Українського фронту надійшло донесення, в якому повідомлялися матеріали допиту взятого в полон на території Кримського півострова помічника начальника розвідвідділу штабу німецької 111-ої піхотної дивізії лейтенанта Єндейчака, який показав, що «він особисто разом із начальником штабу дивізії виїжджав на командний пункт 50-го гренадерського полку, на ділянці якого були обстріляні машини генералів гвинтівково-кулеметним вогнем у момент, коли вони під'їжджали до переднього краю німецької оборони. Бобкова було вбито відразу, Хоменко подавав ознаки життя на протязі 3–4 хвилин»³⁰. За допомогою свідків органи контррозвідки «Смерш» віднайшли трупи обох воєначальників. З усіма почеснями їх перепоховали влітку того ж року у Мелітополі.

Після цього випадку контроль за пересуванням генералів діючої армії було посилено. Їм заборонялося особисто сідати за кермо, а в район передових позицій вони могли виїздити з надійною охороною на броньованих транспортних засобах і лише у супроводі офіцерів, що добре володіють оперативною обстановкою та орієнтуються на місцевості.

Решта воєначальників, про котрих згадувалося вище, також загинула у ворожій неволі, але за межами СРСР. Доля цих людей тривалий час залишалася невідомою, і як пропалих безвісти їх вивели зі штату збройних сил. Лише в перші повоєнні роки вдалося з'ясувати, що ж сталося насправді. Колишні воєначальники, що повернулися в 1945 р. на Батьківщину з німець-

кої неволі (П.І.Абрамідзе, І.П.Бікжанов та ін.) засвідчили, що М.Г.Прошкін захворів на тиф і помер у січні 1942 р. в таборі військовополонених у Замості³¹ (Польща). Там само від хвороби за місяць помер і С.В.Баранов³².

Після загибелі генералів І.С.Нікітіна й Х.М.Алавердова підпілля в офіцерському концтаборі Гаммельбург (Баварія) очолив Г.І.Тхор. Він загинув у тюрмі Нюрнберга в 1943 р. Доля воєначальника офіційно прояснилася, коли 16 березня 1946 р. наказом ГУК НКО його було виключено зі списків офіцерів як такого, що загинув у полоні³³. Подвиг цього сина українського народу здобув визнання лише після смерті Сталіна. 12 березня 1959 р. наказом міністра оборони СРСР генерала навечно внесено до списків особового складу 1-ї ескадрильї 815-го авіаційного бомбардувального полку. І лише в 1991 р., перед своїм крахом, комуністичний режим пішов на присвоєння Г.І.Тхору звання Героя Радянського Союзу³⁴.

17 грудня 1945 р. наказом ГУК НКО скасовано наказ ГУФУВЧА від 20 серпня 1942 р. про відрахування з лав збройних сил як пропалого безвісти І.М.Шепетова. Він утримувався у таборі Летцен (Східна Пруссія), у липні 1942 р. переведений до Гаммельбурга, у грудні того ж року – до Нюрнберга, потім – у Флоссенбург, де й був замордований навесні 1943 р. Про це повідомили колишні радянські воєначальники, які повернулися з полону (О.О.Носков, І.М.Скугарев та ін.)³⁵.

У жовтні 1943 р. за до кінця нез'ясованих обставин загинув В.І.Прохоров. Від непосильної праці, поганого харчування, побоїв його організм виснажився, він тяжко захворів й опинився у 13-му, так званому «туберкульозному», блоці Флоссенбурга. Як згадував колишній в'язень табору радянський майор Р.Г.Ерусте, з того блоку «ніхто ніколи не повертався»³⁶. Організоване там «лікування» стовідсотково завершувалося смертю пацієнтів. Про долю В.І.Прохорова розповіли І.М.Музиченко, П.М.Михайлов та інші колишні воєначальники, яким пощастило повернутися з неволі³⁷. У тому ж блоці помер і К.Ю.Куликов – від отруйної ін'єкції³⁸. Згідно з показаннями колишнього в'язня Флоссенбурга, підполковника Н.М.Каланчука (вхідне повідомлення ГУК НКО від 18 липня 1945 р.), наглядач забив П.Г.Новикова табуретом біля печі 5-го блоку³⁹. І.М.Музиченко, І.М.Скугарев та інші в 1945 р. свідчили, що Г.М.Зусманович утримувався у таборі міста Холм (Польща), з липня 1942 р. – у Гаммельбургу, із січня 1943 р. – у Нюрнбергу, а з осені того ж року – у Вайсенбергу, де й помер від голоду та побоїв⁴⁰.

На основі показань О.О.Носкова й інших наказом ГУК НКО в березні 1946 р. з лав збройних сил відраховано С.А.Ткаченка, як такого, що загинув (розстріляний) у полоні (1945 р.). Він пройшов через табори Володимира-Волинського, Шлезбурга та ін.⁴¹

19 листопада 1941 р. у Гаммельбург потрапив В.М.Сотенський⁴². Його доля також склалася трагічно – був розстріляний у квітні 1945 р. біля фортеці Вальцбург за годину до підходу американських військ⁴³. Солдати армії США поховали радянського генерала під її мурами. У жовтні 1957 р. В.М.Сотенського було перепоховано на кладовищі військовополонених у Ноймаркті, що неподалік від Нюрнберга. За нашими даними, цей воєначальник останнім із радянських генералів загинув у полоні.

Трагічна доля й уродженця с.Черемисове Смоленської області С.Я.Огурцова, котрому вдалося втекти з неволі. Тривалий час органи кадрів збройних сил не мали про нього жодних відомостей. Тому 12 серпня 1942 р. наказом

ГУФУВЧА він був виключений зі списків офіцерів як такий, що пропав безвісти. Пізніше розвідділ штабу Західного фронту в донесенні від 22 жовтня 1943 р. в ГУК НКО СРСР вказував, що воєначальник перебуває в німецькому полоні у Гаммельбургу⁴⁴. Щоправда, у Москву і раніше надходила подібна інформація, однак її джерела викликали великий сумнів. Перші достовірні відомості про нього з'явилися в радянській сторони у середині війни. На допитах генерал-майор О.Ю.Будихо, котрий утік із німецької неволі, показав, що бачив С.Я.Огурцова в полоні.

У 1945 р., уже по війні, більш детальну інформацію надали П.І.Абрамідзе, І.П.Бікжанов, І.О.Корнилов, І.М.Музиченко та Я.І.Тонконогов, які зазначали, що в руки німців воєначальник потрапив у серпні 1941 р. в районі с.Підвисоке, у період Уманської операції. Спочатку його утримували у таборі Замостя, а 12 квітня 1942 р., під час транспортування групи полонених вищих офіцерів у Гаммельбург, на їхніх очах він вистрибнув із вагона під час руху поїзду. Це сталося біля польського міста Люблін. Далі свідки показали, що найімовірніше його знову схопили та стратили, оскільки з моменту втечі вони про нього нічого не чули⁴⁵.

Лише у вересні 1946 р. завсектором відділу пропаганди ЦК КПУ І.І.Слинько надіслав у Москву, в управління кадрів бронетанкових та механізованих військ радянської армії, повідомлення, що дозволило встановити істину. Автор листа в період війни був комісаром невеликого партизанського загону «Васька-грузина» (від імені його командира – Василія Манжевідзе), котрий діяв на території Польщі та складався з колишніх червоноармійців, що втекли з полону. Саме до нього й потрапив С.Я.Огурцов. Зрозуміло, що, маючи генеральське звання, він міг стати командиром партизанів, однак виконував бойові завдання як рядовий борець. Загинув у 1942 р. в бою під містом Томашув на Люблінщині й був похований у лісі біля с.Зелено⁴⁶.

Війну С.Я.Огурцов зустрів на посаді командира 10-ої танкової дивізії Київського особливого військового округу. У липні 1941 р. він очолив оперативну групу «Козятин», що складалася з кількох виснажених частин. Того ж місяця під час боїв за Умань рішенням військрази 6-ої армії призначений командиром 49-го стрілецького корпусу (замість пораненого І.О.Корнилова). У серпні 1941 р. під Христинівкою рештки з'єднання потрапили в оточення.

На заключному етапі боїв під Уманню в руках ворога опинилися генерал-лейтенант І.М.Музиченко, генерал-майори М.Г.Снегов, І.О.Корнилов, П.І.Абрамідзе та Я.І.Тонконогов. І.М.Музиченко за рік до війни був призначений командувачем 6-ої загальновійськової армії, яка прикривала значну ділянку держкордону на захід від Львова. М.Г.Снегов опинився у полоні, будучи пораненим. І.О.Корнилов із березня 1941 р. командував 49-м стрілецьким корпусом. Після втрати боєздатності з'єднання було розформоване, а його штаб відправили на доукомплектування керівного складу резервної армії⁴⁷. У вересні того ж року зі списків з'єднань РСЧА було виключено розгромлену під Уманню 72-гу гірськострілецьку дивізію⁴⁸, що входила до корпусу М.Г.Снегова.

Восени 1941 р. у київському «котлі» у полон потрапили генерал-майори І.І.Алексєєв, І.М.Герасимов, К.Л.Добросердов, М.І.Потапов та І.М.Скугарєв. Зокрема, К.Л.Добросердов відзначився як кваліфікований штабний працівник. Почесне звання Києва – місто-герой – здобує у жорстоких боях сотнями тисяч червоноармійців й, особливо, мужністю вояків 37-ої армії, котра

відбила всі спроби супротивника прорватися в нього із заходу та на відміну від інших військ Південно-Західного фронту, що не змогли втримати свої рубежі, залишила столицю УРСР тільки за наказом із Москви. Армією керував майбутній російський колабораціоніст, генерал-майор А.А.Власов⁴⁹, а штаб очолював К.Л.Добросердов. Невдовзі останній захворів й активної участі в керівництві військами під час виходу з оточення не брав. Наприкінці вересня у районі залізничної станції Березань при спробі прорватися до своїх потрапив у полон.

І.М.Скугарєв із початку війни командував 219-ою стрілецькою дивізією. 8 вересня 1941 р. зазнав легкого кульового поранення, а вже за п'ять днів був важко поранений у ліву ділянку легенів. У непритомному стані біля залізничної станції Плиски він потрапив у полон. Відразу був доставлений у найближчий німецький шпиталь у Конотопі, де його терміново прооперували. 9 жовтня переведений для подальшого лікування у Шепетівку, звідки 25 жовтня під конвоєм відправлений у рівненську в'язницю, а 9 листопада 1941 р. – у табір військовополонених у Володимирі-Волинському⁵⁰.

Під Харковом (травень 1942 р.) розпочався шлях у неволю генерал-майорів О.О.Носкова й М.П.Михайлова. Перший відзначився влітку 1941 р. під Дніпропетровськом як командир 26-ої кавдивізії. В нагородному представленні тоді зазначалося: «Сміливий, рішучий у бою, заслуговує ордена Червоного Прапора»⁵¹. Остання посада – командир 6-го кавкорпусу. М.П.Михайлов із лютого 1942 р. командував 5-ою гвардійською танковою бригадою. Він та І.М.Шепетов – перші генерали радянської гвардії, що потрапили в полон.

Генерал-майори Ґ.М.Зайцев та П.П.Павлов були захоплені гітлерівцями у ході невдалих операцій на Харківському напрямку в березні 1943 р. Так, наприкінці 1942 р. 25-й танковий корпус успішно прорвав оборону противника, вийшовши на тиллові комунікації італійських і румунських військ⁵². Після цього успіху з'єднання було доукомплектоване. 11 лютого 1943 р. було отримано наказ вийти до Павлограда Дніпропетровської області для подальшого розвитку успіху у ході прориву до Дніпра. За тиждень корпус зробив 500-кілометровий марш, прибув у район зосередження й розпочав наступ уздовж залізниці Павлоград – Синельникове. 19 лютого 162-га танкова бригада з важкими боями захопила станцію і північно-західну околицю Синельникового.

У результаті масованого застосування авіації та контратак німецьких сухопутних сил наступ радянських танкістів захлинувся. Корпус отримав нове завдання: обійти Синельникове, завдавши головного удару у напрямку на Запоріжжя з тим, щоби, перерізвавши залізницю у районі станції Роздори, оволодіти населеними пунктами Михайлівка, Лукашеве, Удачне, Славгород та цим ускладнити відхід донбаського угруповання ворога на захід. Виконуючи наказ, танкісти після важкого, з боями, 150-кілометрового маршу першими в Червоній армії вийшли на берег Дніпра у 18 км на північ від Запоріжжя, що з великою натяжкою можна розцінювати як певний оперативно-тактичний успіх радянської сторони з огляду на результати подальших бойових дій, стратегічного відступу і другого залишення Харкова. Тут же з числа місцевих мешканців було сформовано три партизанських загони, яким передали трофейне озброєння⁵³.

Командування вермахту розпочало широкомасштабний контрнаступ. Корпус опинився у складних умовах – відірваний від баз постачання, він не

міг забезпечити себе паливом, боєприпасами, продовольством, запчастинами, медикаментами і т.д. Німецькі війська оточили з'єднання, над яким нависла реальна загроза повного знищення. У таких умовах комкор П.П.Павлов отримав наказ пробиватися до основних сил, і 25 лютого розпочався прорив. Зі значними втратами в особовому складі та матеріальній частині у другій половині березня рештки з'єднання вирвалися з кільця. Проте 15 березня під станцією Лозова командир корпусу потрапив у полон.

Біографія цього воєначальника мала декілька крутих поворотів. У 1930-х рр. з кавалерії П.П.Павлова перевели в танкові війська. Початок війни він зустрів у Західній Україні на посаді командира 41-ої танкової дивізії. У перші дні бойових дій він був усунутий від командування за невиконання наказу з передислокації з'єднання – через невдалий вибір маршруту руху танки загрузли в болоті. Як покарання призначений заступником командира 46-ої танкової бригади. Однак у наступних боях проявив себе з позитивного боку, відзначився мужністю й умінням у складних умовах керувати військами. У 1941–1942 рр. зазнав декілька поранень і контузій. 2 січня 1943 р., представляючи його до нагородження орденом Суворова 2-го ступеня, командування 1-ої гвардійської армії відзначало: «Проявив мистецтво керівництва корпусом у рейді»⁵⁴. Проте М.Ф.Ватутін, як командуючий Південно-Західним фронтом, не погодився з такою оцінкою діяльності П.П.Павлова, у результаті чого він отримав орден Бойового Червоного Прапора.

Г.М.Зайцев командував 62-ою гвардійською стрілецькою дивізією Воронезького фронту. У лютому 1943 р. з'єднання взяло участь у визволенні Харкова, витримало важкі бої в період з 6 по 13 березня при обороні Мерефи, коли противник перейшов у контрнаступ на Харківсько-Белгородському напрямку. Втрати виявилися значними. Так, в одній зі стрілецьких рот із 85 чол., що перебували на передових позиціях уранці, на вечір залишилося лише 15. Усього ж до початку боїв за Мерефу дивізія мала 0,3 боєкомплекту. 15 березня від командування 3-ої гвардійської танкової армії було отримано шифротелеграму з наказом відходити через Безлюдівку, Тернове, Панську Тернівку, Мохничі на лівий берег Сіверського Дінця, де й закріпитися⁵⁵. Наступного дня комдив зазнав важкого поранення. Його та декількох старших офіцерів захопили у полон⁵⁶. Г.М.Зайцев пройшов через численні життєві випробування. У діючій армії – з вересня 1941 р. по березень 1942 р. і з серпня того року по березень 1943 р., у ході війни нагороджений орденами Бойового Червоного Прапора й Суворова 2-го ступеня⁵⁷.

Опинившись у важких умовах полону, деякі воєначальники намагалися втекти, проте це вдавалося небагатьом. Крім С.Я.Огурцова в їх числі були генерал-майори І.І.Алексеев, П.В.Сисоєв та П.Г.Цирульников. Значними для 6-го стрілецького корпусу, яким командував І.І.Алексеев, у ході боїв за Київ 1941 р. вважалися такі успіхи: 7 серпня захоплено в полон шістьох, 8-го – десятьох, 9-го – п'ятьох німецьких солдатів⁵⁸. У критичний період операції комкор потрапив у руки ворога. Однак уже у жовтні 1941 р. він перебував у розташуванні радянських частин. Лікувався в госпіталі міста Куйбишева. У грудні того ж року заарештований, проти нього було порушено кримінальну справу.

У 36-й стрілецький корпус П.В.Сисоєва 24 червня 1941 р. штабом Південно-Західного фронту було відправлено наказ: до 12 год. наступного дня зайняти оборону на рубежі Торговиця – Дубно – Кременець, не допустивши

прориву механізованих сил вермахту⁵⁹. Завдання виконати не вдалось. Важлива роль відводилася з'єднанню під час планування танкової битви, що розгорнулася у червні 1941 р. в районі Луцька. Штаб фронту наказав: «Фекленку (генерал-майор М.В.Фекленко командував 19-м мехкорпусом – О.М.) у взаємодії з Сисоєвим зайняти Дубно й висоти (на захід від Дубно – О.М.), вийти на лінію Луцьк – Броди»⁶⁰. Цей план зазнав невдачі. 29 червня – 2 липня з'єднання намагалося стримувати ворога на лінії Дубно – Кременець, зазнавши при цьому відчутних втрат (станом на 3 липня – 40% особового складу)⁶¹. 10 липня 1941 р. в бою під Шепетівкою комкор потрапив у полон. У різних таборах військовополонених він перебував до серпня 1943 р., коли втік та взяв активну участь у партизанському русі у Західній Україні.

Наказом наркома оборони СРСР від 21 січня 1939 р. П.Г.Цирульникова було призначено командиром 51-ої стрілецької дивізії. У жовтні 1941 р. при розгромі 18-ої армії Південного фронту в оточенні під Запоріжжям він опинився у полоні, де пробув декілька тижнів. У листопаді вже перебував у розпорядженні радянських органів держбезпеки.

Особи трьох воєначальників німцям установити не вдалось, оскільки генерали видали себе за рядових, змінивши форму одягу та сховавши або знищивши свої документи. Географія таборів, де перебували колишні воєначальники, досить широка і в основному включала Україну, Німеччину та Польщу. Аналіз документів свідчить, що значна частина генералів пройшла через спеціалізований офіцерський табір №13-Д у Гаммельбургі. Саме тут активно діяла підпільна організація, котру після загибелі Г.І.Тхора очолив М.П.Михайлов. Підпіллям у Флоссенбургі керував П.П.Павлов. Він же був одним з авторів плану повстання у таборі.

Майже всі колишні радянські воєначальники були визволені з полону у квітні – травні 1945 р. військами союзників. На Батьківщині на них чекала спеціальна державна перевірка, якою керували Л.П.Берія й В.С.Абакумов. Про її хід регулярно йшли доповіді у вищі військово-політичні кола та особисто Сталіну. Генералів розмістили неподалік від Москви, у будівлі, нашпигованій спецапаратурою. У першу чергу слідчі намагалися виявити зрадників Батьківщини, для чого детально вивчалися обставини полонення та поведінки у неволі.

31 грудня 1945 р. в кадрах радянських збройних сил як таких, на кого не здобуто компрометуючих матеріалів, було поновлено 22 чол., у тому числі П.І.Абрамідзе, М.Д.Борисова, К.Л.Добросердова, Г.М.Зайцева, І.О.Корнилова, М.П.Михайлова, О.О.Носкова, П.П.Павлова, М.І.Потапова, І.М.Музиченка, М.Г.Снегова, І.М.Скугарєва та Я.І.Тонконогова, а у січні 1946 р. – І.І.Алексєєва й П.В.Сисоєва. При винесенні рішення було взято до уваги, що в полон вони потрапили в умовах оточення, пораненими і т.п.

Г.М.Зайцева, М.П.Михайлова, І.М.Скугарєва та Я.І.Тонконогова направили на курси вдосконалення командирів дивізій при академії ім. М.В.Фрунзе, а І.І.Алексєєва, М.Д.Борисова, К.Л.Добросердова, І.О.Корнилова, І.М.Музиченка, О.О.Носкова, П.П.Павлова, М.І.Потапова, М.Г.Снегова і П.В.Сисоєва – на курси при академії генштабу. Після навчання (у 1946–1947 рр.) деяких генералів було призначено на третьюрядні посади начальників військових кафедр Тбіліського інституту фізичної культури (П.І.Абрамідзе), Харківського університету (М.Д.Борисова), Московського поліграфічного інституту (К.Л.Добросердова), Всесоюзного інституту кінема-

тографії (Г.М.Зайцева), Ростовського-на-Дону університету (І.О.Корнилова). П.П.Павлов став заступником командира 36-го гвардійського стрілецького корпусу. М.П.Михайлова й І.М.Музиченка у 1947 р. звільнено з лав збройних сил за станом здоров'я (в першого туберкульоз перейшов у важку стадію).

Більше 11 років тривало слідство у справі П.Г.Цирульникова, і весь цей час він перебував під вартою. Лише після смерті радянського диктатора зміг вийти на волю, був поновлений у збройних силах, а в 1955 р. призначений старшим викладачем (!) військової кафедри Московського авіаційного інституту⁶². Командир 146-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту І.М.Герасимов був захоплений у полон восени 1941 р. під час виходу з київського «котла». Після повернення на Батьківщину у 1945 р. він перебував під вартою 8 років. Офіційно вважається звільненим із лав армії в запас з 1 серпня 1953 р. за станом здоров'я⁶³. Усім поновленим в армії час перебування у полоні, а П.Г.Цирульникову й І.М.Герасимову – під вартою у ході слідства зараховано у строк військової служби.

Таким чином, по війні кар'єра цієї групи воєначальників склалася по-різному. Більшість із них так і не досягли значних успіхів, оскільки недовіра з боку влади зберігалася. Виняток становить М.І.Потапов, котрий дослужився до генерал-полковника, першого заступника командуючого військами Одеського військового округу.

Невблаганний час давно забрав уже всіх, про кого йшлося вище. Останніми померли: П.В.Сисоєв (1981 р., Москва), І.І.Алексєєв (1985 р.), Я.І.Тонконогов та П.Г.Цирульников, М.Д.Борисов (1987 р., Харків), П.І.Абрамідзе (1989 р., Тбілісі, у віці 90 років).

Дехто з воєначальників загинув у результаті репресій. Першим під ніж сталінської гільйотини потрапив начальник автобронетанкових військ 18-ої армії Південного фронту генерал-майор М.Д.Гольцев. Спочатку він офіційно вважався пропалим безвісти 15 серпня 1941 р. під час виконання завдання з розвідки району бойових дій. Пізніше з'ясувалося – у той день під Каховкою із десятьма червоноармійцями М.Д.Гольцев розвідував шлях виходу частин армії з оточення. Уся група потрапила у полон. 30 серпня генерал разом із лейтенантом В.Кураєвим утік із колони полонених, що рухалася полем, і сховався у соняшниках. Він вийшов у розташування радянських частин 1 жовтня – без зброї, документів та у цивільному одязі. 13 жовтня 1941 р. заарештований співробітниками особливого відділу Південно-Західного фронту і звинувачений у злочинно-недбалому ставленні до виконання службових обов'язків, залишенні ворогу оборонних позицій під Каховкою, здачі в полон без опору. 13 лютого 1942 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР був засуджений до розстрілу⁶⁴.

Генерал П.Д.Артеменко у боях був поранений 2 рази у праву ногу, живіт, праву руку, контужений⁶⁵. У характеристиці бойових дій 27-го стрілецького корпусу Південно-Західного фронту за період 22–26 червня 1941 р. командування 5-ої армії підкреслювало, що частини з'єднання «стійко захищали кожен метр», а комкор, генерал-майор П.Д.Артеменко, «приймав сміливі рішення та проводив їх у життя», у важкій обстановці «не втрачав присутності духу», «сам виїжджав на місце бою»⁶⁶. Серйозна невдача спіткала воєначальника на рубежах оборони столиці УРСР. 23 серпня противник вийшов до переправи біля Окунініва. Для захисту важливого мосту комкор

виділив дуже слабкі сили – 16-й стрілецький полк⁶⁷. За оцінкою маршала К.С.Москаленка, це був «непростимий промах»⁶⁸ П.Д.Артеменка. Частини вермахту відразу ж оволоділи переправою, і таким чином міст став єдиним в їх руках на всій протяжності Дніпра. Спроби скинути німців із плацдарму на лівому березі закінчилися провалом, фланги 5-ої та 37-ої армій опинилися під загрозою.

26 вересня біля с.Семенівка Березанського району Київської області в умовах оточення комкор опинився в руках ворога. Обставини здачі в полон стали відомими з показань свідка – начальника оперативного відділу штабу корпусу Нікітіна: «Артеменко наказав двом бійцям вийти назустріч німцям, які прочісували ліс, і заявити, що генерал із групою бійців та командирів хоче добровільно здатися [...] причина, за словами цих боягузів і зрадників, – безглуздість своєї загибелі, оскільки стан безвихідний, добровільна здача у полон гарантує життя»⁶⁹. До групи, що обрала полон, за словами Нікітіна, входили, крім самого генерала, його син (він же ад'ютант батька) Михайло, молода медсестра Тамара, котра з якихось причин завжди перебувала поряд з Артеменком-старшим, начальник матеріального забезпечення, заступник комісара корпусу майор Терпугов, старший політрук Воронін і четверо рядових – шофер комкора й три його охоронці.

У полоні колишній генерал перебував до кінця війни, у 1945–1950 рр. – під слідством. Йому інкримінувалося злочинно-недбале ставлення до виконання службових обов'язків, добровільний перехід на бік ворога, видача державної й військової таємниці, наклепи на радянський уряд, політико-моральний стан Червоної армії та ін. Ряд свідків, і серед них О.Ю.Будихо, К.Л.Добросердов, М.К.Кирилов, П.І.Абрамідзе, виступили на боці державного обвинувачення. У 1950 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила колишнього генерала до розстрілу з конфіскацією майна. 8 грудня 2004 р. Головна військова прокуратура Російської Федерації прийняла рішення повністю реабілітувати П.Д.Артеменка за відсутністю у його діях складу злочину.

В уманській катастрофі, ущент розгромивши 12-ту армію, противник захопив її командуючого П.Г.Понеделіна і комкора М.К.Курилова, котрі перебували у неволі до кінця війни, а в 1945–1950 рр. – під арештом у ході слідства на Батьківщині. Їхню долю було вирішено задовго до суду – наказом Сталіна від 16 серпня 1941 р., де обидва визнані винними у трагедії під Уманню. Радянському правосуддю залишалося тільки відповідним чином оформити вказівки диктатора. 25 серпня 1950 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила обох до смертної кари, а 29 лютого 1956 р. вона ж (в іншому персональному складі) повністю реабілітувала страчених за відсутністю в їх діях складу злочину, оскільки поразку військ Південного фронту судді тепер пояснювали об'єктивними, незалежними від волі й дій воєначальників, обставинами.

Нереабілітованими залишаються 11 генералів, у тому числі А.А.Власов, І.О.Благовещенський, В.Ф.Малишкін, Ф.І.Трухін, а також генерал-майор Б.С.Ріхтер. Комкор І.І.Алексеев після втечі з неволі на допитах щодо свого колишнього підлеглого, начальника штабу 6-го стрілецького корпусу, повідомив, що останній 28 червня 1941 р. в районі міста Яворів виїхав на танку у розвідку, звідки не повернувся. На цій підставі в 1942 р. цього воєначальника було виключено зі штатів збройних сил як зниклого безвісти. Проте, у

ході війни радянські органи держбезпеки вийшли на його слід. 19 заарештованих агентів німецької розвідки на допитах засвідчили, що Б.С.Ріхтер під прізвищем «Рудаєв» керував варшавською розвідувально-диверсійною школою з підготовки агентури для дій у тилу радянської армії⁷⁰. На підставі цих свідчень Військова колегія Верховного суду СРСР у 1943 р. заочно засудила його до розстрілу. Тривалий час по війні радянські спецслужби намагалися віднайти цю людину, але безрезультатно. Доля Б.С.Ріхтера досі нез'ясована.

Таким чином, у статті згадано 37 генералів. Для порівняння: на території Росії було захоплено у полон 24, Білорусії – 13, Латвії, Литви – по 2, Румунії – 1 генерал. Це свідчить про надзвичайно запеклу боротьбу на південно-західному стратегічному напрямі, особливо важливу роль України в геополітичних планах А.Гітлера і Й.Сталіна. Серед полонених на території – 2 генерал-лейтенанти, 35 генерал-майорів таких родів військ (служб): 27 – піхоти, по 3 – танкових та кавалерії, по 1 – авіації, артилерії, технічних військ, інтендантської служби. Вони обіймали посади: 4 – командуючі арміями, 4 – їх заступники (начальники штабу, автобронетанкових військ, артилерії, тилу), 12 – командирів корпусів, начальник штабу корпусу, 14 – командирів дивізій, заступник командира дивізії, командир бригади. Види збройних сил втратили генералів: сухопутні війська – 36, ВПС – 1. З офіцерів найбільше захоплено представників командного складу – майже 90%. 28 чол. удостоєні генеральського звання у 1940 р., решта – у 1941–1943 рр. Серед полонених – 2 Герої Радянського Союзу й 5 генералів гвардії.

За кампаніями війни полонені розподіляються так: літньо-осіння 1941 р. – 26, літньо-осіння 1942 р. – 5, зимова 1942–1943 рр. – 5, літньо-осіння 1943 р. – 1; по роках: 1941 – 26, 1942 – 5, 1943 – 6; по періодах: 1-й – 31, 2-й – 6. Із більш ніж 50 стратегічних операцій, проведених радянськими збройними силами у 1941–1945 рр., генеральський корпус зазнав втрат у 13, у тому числі у 4-х – на території нашої країни: трьох оборонних (Київська 1941 р. – 12, Донбасько-Ростовська 1941 р. – 1, Харківська 1943 р. – 3) і Нижньодніпровській наступальній 1943 р. – 1. Значними вони виявилися в деяких операціях, що не є стратегічними (фронтowa, груп фронтів) – Уманська оборонна 1941 р. (11) і Харківська битва 1942 р. (4). Фронти втратили генералів: Південно-Західний – 19, Південний – 12, Воронезький – 3, 4-й Український – 1. Близько 30% генералів потрапили до рук супротивника пораненими і контуженими, 29 чол. – в оточеннях оперативно-стратегічного масштабу (Умань, Київ, Харків, Севастополь, Мелітополь). Могли уникнути полону, але були видані ворогу зрадниками-червоноармійцями Г.І.Тхор і С.А.Ткаченко.

Загинули у неволі 14 чол., із них двоє від ран, отриманих у бою. У нормальних соціально-побутових умовах (харчування, медичне обслуговування й т.д.) перебували колишні радянські воєначальники, котрі пішли на співпрацю з ворогом. Ті, хто, з погляду німців, поводитися толерантно, могли розраховувати на більш-менш пристойні умови утримання. Втекти з неволі вдалося п'ятьом генералам, із них один загинув у подальших боях. Поновлено у кадрах збройних сил 17, страчено за зраду Батьківщині 4. Усі вони посмертно повністю реабілітовані. Доля одного, заочно засудженого до розстрілу, досі залишається нез'ясованою.

Основні причини втрат: панування волюнтаризму (сталінізму) в радянській військовій науці (Київська операція 1941 р.), відсутність у генераліте-

ту досвіду планування й проведення широкомасштабних оборонних і наступальних дій (Уманська операція 1941 р., Харківська битва 1942 р.), низький освітній рівень ряду високопоставлених військових діячів (С.М.Будьонний, І.В.Тюленєв, С.К.Тимошенко та ін.), помилки радянської військової розвідки, котрі призвели до поразок стратегічного характеру (невдалий пролив до Дніпра, залишення Харкова у 1943 р.), недосконалість організації й проведення глибоких рейдів по тилах ворога рухомими з'єднаннями (дії на Дебальцевському напрямі у лютому 1943 р. кавалеристів М.Д.Борисова), необачність самих воєначальників (В.О.Хоменко). На різке скорочення втрат генеральського складу у 1943 р. та їх відсутність у 1944 р. вплинули перехід стратегічної ініціативи до радянської армії, підвищення рівня військового мистецтва, набуття бойового досвіду командирами всіх ланок, поліпшення морально-політичного стану військ тощо.

¹ Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.119.

² Parrish M. Soviet Generals in German captivity // Survey. – 1989. – June. – P.66–86.

³ Див., напр.: Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 1992. – №10. – С.24–32; 1993. – №1. – С.30–39; №2. – С.8–16; №3. – С.4–15; №5. – С.28–37; №6. – С.21–28; №7. – С.22–34; №10. – С.6–10; №11. – С.5–9 та ін.

⁴ ВИЖ. – 1992. – №10. – С.26. Помилки припустилися російські військові історики Л.Є.Решин та В.С.Степанов, що свідчить про неабияку складність питання.

⁵ Главное управление кадров и военного образования министерства обороны Российской Федерации (далі – ГУКВО МО РФ). – 4-е упр. – Учётно-послужная карта (далі – УПК) генерал-майора А.Г.Потатурчева.

⁶ Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.1145. – Оп.1. – Д.3. – Л.106–107.

⁷ Там же. – Д.10. – Л.14–15, 35.

⁸ Там же. – Л.1.

⁹ Там же. – Д.3. – Л.16, 144.

¹⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора С.А.Ткаченко.

¹¹ Там же. – УПК генерал-майора Ф.Д.Рубцова.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ ЦАМО РФ. – Ф.1300. – Оп.1. – Д.17. – Л.45.

¹⁵ Там же. – Оп.935773. – Д.1. – Л.9.

¹⁶ Там же. – Инв. №9483. – Л.54.

¹⁷ Там же. – Ф.3475. – Оп.1. – Д.1. – Л.2.

¹⁸ The Journal of Slavic Military Studies. – 1997. – №2. – P.179–180.

¹⁹ Найбільш повну інформацію про маловідомий Дебальцевський рейд зібрав краєзнавець, співробітник історичного музею міста Красний Луч (Луганська обл.) О.С.Мезеря. Вважає масштаб листування краєзнавця з генералом М.Д.Борисовим. У музеї зберігається близько 200 його листів, кожен з яких – цінне джерело про трагедію лютого 1943 р. під Дебальцевим.

²⁰ Брежнев Л.І. Спогади. – К., 1982. – С.34.

²¹ Там само. – С.35.

²² ЦАМО РФ. – Ф.3406. – Оп.1. – Спр.27. – Л.7, 10, 13.

²³ Там же. – Д.29. – Л.83.

²⁴ Там же. – Л.29.

²⁵ Там же. – Д.27. – Л.34.

²⁶ Там же. – Д.29. – Л.103.

²⁷ Там же. – Д.11. – Л.71.

²⁸ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. Генерал армії Д.Д.Лелюшенко, не посилаючись на джерела інформації, у спогадах «На поле Бородинском», опублікованих у газеті «Московская правда» 25 лютого 1966 р., відзначав: «Хоменко в Північній Таврії по необережності потрапив під раптовий вогонь противника й був тяжко поранений. У нього тричі було прострелено груди, вибито обидва ока. Фашисти захопили його в полон. Кати намагалися схилити його до зради Батьківщині. Однак Василь Опанасович проявив непохитність. Він помер як герой».

³¹ Там же. – УПК генерал-майора М.Г.Прошкина.

³² У мемуарах радянського воєначальника Д.І.Рябішева (Первый год войны. – Москва, 1990. – С.66) помилково вказано, що С.В.Баранов загинув улітку 1941 р.

³³ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора авіації Г.И.Тхора.

³⁴ У детальному дослідженні біографії Г.И.Тхора (*Дудко А.Ф., Любич Л.Г.* Право на бессмертие. – К., 1988) з ідеологічних міркувань не вказано справжні причини репресій радянської влади проти воєначальника. У дійсності вони мали не політичний характер, а стали результатом високої аварійності у частинах, що ними він керував. Як вказано на арк.16 його особової справи, що зберігається у ЦАМО РФ, через це генерала призначили на низьку для такого звання посаду заступника командира дивізії в умовах, коли з'єднанням керував полковник. Щоб ще більше завуалювати суть справи, автори дослідження не вказують точного часу призначення воєначальника заступником командира, неправильно пишуть, що це відбулося у перші дні війни (с.53). Насправді ж на вказану посаду його призначено 27 березня 1941 р. (ЦАМО РФ. – УПК генерал-майора авіації Г.И.Тхора. – Л.1).

³⁵ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора И.М.Шепетова.

³⁶ ВИЖ. – 1993. – №7. – С.31.

³⁷ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

³⁸ ВИЖ. – 1993. – №7. – С.33.

³⁹ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

⁴⁰ Там же. Точні дати смерті Г.М.Зусмановича, К.Ю.Куликова і П.Г.Новикова нам установити не вдалося. Очевидно, вони загинули не раніше осені 1943 – не пізніше листопада 1944 рр.

⁴¹ Там же. – 4-е упр. – УПК генерал-майора С.А.Ткаченко.

⁴² ЦАМО РФ. – Картотека учёта безвозвратных потерь офицерского состава Красной армии в 1941–1945 гг.; трофейная учётная карточка узника офицерского лагеря №13-Д (г.Хаммельбург) генерал-майора артиллерії В.М.Сотенского.

⁴³ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора артиллерії В.М.Сотенского. Одночасно у такий же спосіб вбито полоненого під Одесою в 1944 р. гвардії полковника С.О.Шевчука.

⁴⁴ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ ЦАМО РФ. – Ф.49 ск. – Оп.49 ск. – Л.1.

⁴⁸ Там же. – Инв. №9483. – Л.36.

⁴⁹ В усіх офіційних довідниках з історії Другої світової війни, виданих у СРСР, серед командувачів 37-ї армії ім'я А.А.Власова не згадувалося з ідеологічних міркувань, а у читача складалося враження, що під час оборони столиці радянської України у 1941 р. ця армія діяла без командуючого.

⁵⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора И.М.Скугарева.

⁵¹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682523. – Д.36. – Л.92.

⁵² Там же. – Ф.3419. – Оп.1. – Д.3. – Л.11; Ф.33. – Оп.682525. – Д.36. – Л.60.

⁵³ Там же. – Ф.3419. – Оп.1. – Д.3. – Л.11.

⁵⁴ Там же. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.36. – Л.60.

⁵⁵ Там же. – Ф.1189. – Оп.1. – Д.9. – Л.2.

⁵⁶ Там же. – Д.2. – Л.15.

⁵⁷ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора Г.М.Зайцева.

⁵⁸ ЦАМО РФ. – Ф.819. – Оп.1. – Д.1. – Л.24.

⁵⁹ Там же. – Ф.907. – Оп.1. – Д.2. – Л.25.

⁶⁰ Там же. – Ф.819. – Оп.1. – Д.2. – Л.26.

⁶¹ Там же. – Д.1. – Л.20.

⁶² ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора П.Г.Цирульникова.

⁶³ Там же. – УПК генерал-майора И.М.Герасимова.

⁶⁴ Там же. – УПК генерал-майора танковых войск М.Д.Гольцева.

⁶⁵ ЦАМО РФ. – Личное дело генерал-майора танковых войск М.Д.Гольцева. –

Л.3.

⁶⁶ Там же. – Личное дело генерал-майора П.Д.Артеменко. – Л.34.

⁶⁷ Там же. – Ф.881. – Оп.1. – Д.4. – Л.1.

⁶⁸ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі. 1941–1943. – Кн.1. – К., 1984. – С.65.

⁶⁹ ЦАМО РФ. – Личное дело генерал-майора П.Д.Артеменко. – Л.6.

⁷⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора Б.С.Рихтера.

Generalized reasons and character of losses of higher officers of the Red Army, who were captivates in battles of the Second World War on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

М.А.Слободянюк*

РАДЯНСЬКІ ПІДПІЛЬНИКИ У БОРОТБІ З НАЦИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено історії радянського антинацистського підпілля в Україні. Розглядається процес виникнення, організаційного становлення та діяльності підпільних організацій і груп на окупованій території. Встановлено, що радянські підпільники зробили вагомий внесок у справу вигнання загарбників з території України.

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антинацистський рух Опору. Боротьба велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їх союзників. Попри національні й історичні особливості у кожній європейській державі вона мала спільні риси і розвивалася згідно зі схожими закономірностями.

У більшості окупованих країн проти окупантів боролосся по кілька організацій. Наприклад, у Польщі рух Опору представляли Армія крайова (АК; Armia Krajowa), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), Гвардія людова (Gwardia Ludowa), Єврейська бойова організація (Żydowska Organizacja Bojowa), Єврейський союз боротьби (Żydowski Związek Walki) та ін. У Греції такими були Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС; Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos), Національна республіканська грецька ліга (ЕДЕС; Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos), Національне і соціальне визволення (ЕККА; Ethniki Kai Koinoniki Apeleftherosis), Національно-визвольний фронт (ЕАМ; Ethniko Apeleftherotiko Metopo); у Голландії – Рада опору (Raad van Verzet, комуністи і ліві), «Орде-дінст» (Orde Dienst, «Охорона ладу», праві) та «Кнок-плуген» (Knokploegen, «Ударні групи», протестанти); у Бельгії – Валлонський фронт, група «G», Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації: «Французькі франтірери й партизани» (Les Francs-Tireurs et Partisans français, комуністи і ліві), «Комба» (Combat, ліві), «Ліберасьйон» (Libération, соціалісти), «Дефанс де ля Франс» (Défense de la France, праві) та багато ін. Неабияку роль у французькому Опорі відіграли іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які перебралися сюди після завершення громадянської війни у своїй країні.

Течії руху Опору в Україні й у Європі загалом можна розподілити на дві основні групи – комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись із втратами, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухами, пасивність польського чи чеського Опору пояснювалася його вичікувальною тактикою (атантизм), яка, зокрема, передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів і «тримання зброї при нозі».

* Слободянюк Микола Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту.

Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, нагромадженням зброї. Цієї лінії дотримувалися польська АК, югославські четники, албанська «Баллі комбетар» (Balli Kombëtar, «Національний фронт»), Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська армія (УПА). Отже більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність некомуністичних угруповань у веденні збройної боротьби проти окупантів була характерною ознакою, що відповідала їх завданням.

Атантизму протистояла концепція «всенародної війни», поширена серед комуністичних течій руху Опору та в першу чергу серед радянських антифашистів. Їх метою була безкомпромісна, безжалісна, тотальна війна проти окупантів, підпорядкування своїх цілей максимальному сприянню Червоній армії із залученням до збройної боротьби переважної більшості населення й завданням ворогові якнайбільшої шкоди незважаючи на власні втрати. Відповідно до цієї концепції керівник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя, завдавати безперервних ударів скрізь і всюди»¹. Кульмінацією «всенародної війни» мало стати всенародне повстання проти гітлерівців.

Важливою формою руху Опору проти загарбників на території України стала підпільна боротьба. Якщо ведення партизанської війни залежало від ландшафту, пори року, постачання зброєю й продовольством, підтримки населення, то підпільна боротьба через свою специфіку була значно менше пов'язана з названими чинниками і тому велася по всій території УРСР протягом усього часу окупації. Саме ці форми боротьби стали основними на більшій частині республіки. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки саме там зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг і залізниць, котру противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і живої сили. Саме в містах розташовувалися органи управління, гарнізони й інші об'єкти окупантів². Усі вони стали цілями для диверсій підпільників.

Якщо підпілля у Німеччині й Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвіданих, антинацистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим, залученням нових людей до боротьби й підготовкою замаху на А.Гітлера; в Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії та Данії – зосередилося переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та акцій саботажу; в Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції – на всьлякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у загоны); а у Польщі й Чехії першочерговим завданням стала підготовка збройного повстання, то головними формами боротьби радянських підпільників були агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор. У цілому інструментарій боротьби був вельми різноманітним:

1. *Організаційна розбудова.* Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування

операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази підпілля, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в установах окупаційної адміністрації.

2. *Агітація і пропаганда.* Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листки, газети) формах із метою схилити місцеве населення та (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення інформації про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Поширення зведень Радінформбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна.* Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення чуток про швидке повернення Червоної армії, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, підрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення, таким чином, соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж.* Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циганів, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та оточенцям.

5. *Диверсії.* Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам, не вступаючи з ними у прямий бойовий контакт. Таким чином, суттєвої шкоди противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це – дії підрозділів або окремих осіб у тилу ворога, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами, комунікацій (руйнування доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і військової техніки.

6. *Розвідка.* Збір і передача розвідувальних відомостей для військового і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор.* Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам.* Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання.* Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів із метою звільнення населених пунктів або у безпосередній взаємодії з Червоною армією.

Своїм виникненням радянське підпілля завдячує перш за все ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося «згори» за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією, підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) – підпільні комітети й осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне – підпільні комітети та групи ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) – організації і групи, сформовані в основному з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійне та комсомольське, а «безпартійні» осередки виникли пізніше. Організацію боротьби у тилу нацистів було доручено 4-му управлінню НКВС, військовим радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо даним питанням займалися спеціально призначені члени політбюро й секретарі ЦК КП(б)У, перші секретарі обкомів, міськкомів та райкомів партії. Робота цих органів полягала в підготовці кадрів для підпільно-партизанської боротьби, загальному керівництві нею, створенні матеріальної бази і зв'язку.

Приймалися подібні рішення й на регіональному рівні. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило рішення «Про впорядкування катакомб та підвалів». Згідно з ним, секретарі райкомів КП(б)У і райвиконками зобов'язувалися до 29 вересня провести у катакомби електрику, призначити комендантів та агітаторів, створити там необхідні для ведення боротьби запаси.

Номинально в УРСР було сформовано 23 підпільні обкоми (115 осіб), 685 міських та районних комітетів КП(б)У (2834 особи), 4316 відповідних партосередків. Крім того, було створено комсомольське підпілля у складі 9 обкомів, 213 міськкомів і райкомів ЛКСМУ, 286 організацій та груп. Загалом для нелегальної роботи залишено 26 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців⁴. Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали «Молода гвардія» у Краснодарі Луганської області, «За Радянську Україну» в Запорізькій області, «Партизанська іскра» на Миколаївщині, «Нескорена полтавчанка» на чолі з Л.Убийвовк у Полтаві, організація під керівництвом С.Матекіна в Донецьку, Я.Батюка у Ніжині Чернігівської області, Н.Сосніної в Малині Житомирської області, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з О.Зубаревим тощо.

Окрім партійно-комсомольського підпілля, в Україні було створено мережу спеціальних розвідувальних та диверсійних груп. Так, у Запорізькій області було залишено 27 агентів⁵. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальні завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнева), котра знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари ворога, завдавши загалом збитків на суму 50 млн райхсмарок⁶. Усього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників та зв'язкових⁷.

У західних і значній частині правобережних областей через швидке просування вермахту створити серйозну кадрову й матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнських областях лише невеликий відсоток населення підтримував комуністів, що суттєво вплинуло на слабкість радянського підпілля в даному регіоні протягом усього періоду окупації. Через ці обставини керівництву СРСР довелося створювати там

підпільну мережу шляхом закидання її організаторів на вже окуповану ворогом територію у важких умовах нацистського терору та ворожості до «советів» більшості населення. Зокрема Волинський підпільний обком КП(б)У було створено лише 2 червня 1943 р. на базі партизанського з'єднання О.Федорова, що здійснило рейд у регіон із Чернігівської області. Причому сам він і став керівником цього обкому.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (керівники – М.Попудренко, а потім О.Федоров), Харківський (І.Бакулін), Дніпропетровський (М.Сташков та Д.Садовниченко), Сталінський (С.Щетинін) підпільні обкоми, Київський підпільний міськком КП(б)У і ряд інших. Уже у перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому партії на чолі з О.Пироговським підірвали залізничну станцію Київ-товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський та Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів із вантажем. Підпільники О.Лебедев і М.Тацков підпалили Дарницьке депо, вивіши з ладу всі паровози. Унаслідок цієї диверсії станція не працювала 25 діб⁸.

Одним із головних завдань гітлерівської адміністрації стало придушення будь-якого опору «новому ладу». Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, узяття заручників. Було створено густу мережу контррозвідувальних органів із численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом нейтралізації радянського підпілля стали угон молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів партії, працівників радянських органів безпеки і державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних органах влади, деякі з них були завербовані німцями.

У боротьбі з патріотами загарбники використовували не лише каральні, а й запобіжні заходи, до яких належали система документації та режим пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт та довідку, котрі засвідчували його благонадійність. Крім того, окупанти створили безсистемне нагромадження всіляких посвідчень особи, документів на право проживання, довідок із місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації. А, наприклад, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання на понад 20 км. Встановлення спецперепусток для пересування між населеними пунктами (в різних районах – неоднаковий режим), дозвіл рухатися тільки по головних шляхах, необхідність отримання дозволу старости чи коменданта на ночівлю полегшувало роботу каральних органів⁹.

Унаслідок нацистських репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично у всіх областях УРСР. Чистки, котрі проводилися гітлерівцями з метою знешкодження й винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців і партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників. Переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами. Їх нацисти або репресували, або позбавили зв'язку та керівництва. Крім того, майже всі групи радянських парашутистів і піших кур'єрів гітлерівці знешкодили. Із 46 кур'єрів, посланих УШПР на зв'язок із партизанськими

загонами степової зони України від початку окупації по лютий 1942 р., повернулося лише 7¹⁰. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. осіб, направлених для налагодження підпільної роботи. Однак більшість із них загинули¹¹.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 міських та районних комітетів КП(б) У, близько 1000 організацій і груп¹². Упродовж осені 1941 – зими 1942 рр. нацистам удалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла й інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 10% створених організацій (тобто близько 2 тис. осіб)¹³. Схожою була ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії – залишене там партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини розгрому комуністичного Опору в 1941 р. аналізуються у радянських і німецьких документах. До них нацистські спецслужби відносили хаос, що виник під час воєнних дій, чистку, проведену окупантами серед «активістів», та депресію, що виникла під враженням блискавичних перемог вермахту¹⁴. У підсумковому звіті УШПР такими причинами вважалися: а) відсутність зв'язку з радянським тилом; б) важкі кліматичні умови зими; в) вичерпання запасів продовольства й боєприпасів; г) недостатній досвід боротьби; д) зрадливість «нестійких елементів»¹⁵.

Окрім перелічених вище, українські дослідники виділили ще декілька. Так, В.Жлоков головною причиною розгрому комуністичного руху Опору вважав те, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з ним, тоді, як поспіхом підготовлені радянські підпільники погано розумілися на конспірації¹⁶. Дослідники І.Курас і А.Кентій такими причинами назвали недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових рис командно-політичного складу, нерозроблення питань конспірації, явок та паролів¹⁷.

У цілому організація радянського Опору «згори» характерна тим, що створені формування спочатку не користувалися масовою підтримкою населення й не мали досвіду боротьби з ворогом. Крім того, адміністративне втручання у природний процес його зародження призвело до недбалості у підборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні, формалізму та відсутності ініціативи. Звідси й адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, «добровільно-примусовий» набір особового складу, залишкове забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка з боку населення, за відсутності якої опір приречено на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю мешканців, значна їх частина не підтримувала партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. нацистський комендант тилового району №553 повідомляв, що місцеве населення охоче співпрацює з окупантами, доносячи про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти району¹⁸.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала перш за все вузька соціальна база радянського Опору, що пояснювалося невдоволен-

ням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості українців, котрі просто вичікували дальшого розвитку подій, психологічною розгубленістю, викликаною приголомшуючими перемогами вермахту й терором айнзатцгруп. Значно звужувала соціальну базу Опору відсутність у підпільників досвіду пропагандистської роботи з населенням в умовах окупації.

Осінь 1941 і зима 1941–1942 рр. стали важким випробуванням партизанських формувань степової смуги України на життє- і боєздатність, адже природно-ландшафтні умови не сприяли боротьбі. У цих обставинах загони, які уникнули розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю та розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. Так, у звіті про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня – 20 червня 1943 р. визнавався той факт, що на тривалий час після провалів зими 1941–1942 рр., у Південній Україні боротьба практично припинилася: «Партизанські загони, організовані у південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській) ... розпалися, були виловлені й знищені ... за винятком окремих партизанів та невеликих груп, котрі перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія у смузі, обмеженій із півночі та сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, із півдня – Чорним морем і на заході – р. Дніпро, з моменту окупації ... не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів»¹⁹.

Діяльність підпільних організацій, що уникнули розгрому, паралізував терор. Залякані арештами і розстрілами, позбавлені керівництва підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні формування перебували у глибокому і часто бездіяльному підпіллі, активізуючись лише з наближенням Червоної армії, і зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу та крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність і перейти у стан бездіяльного підпілля, метою котрого була не боротьба, а власна безпека шляхом майже повної відмови від протидії окупантам. В умовах тотального терору на весну 1942 р. організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах або пішли у глибоке підпілля, чекаючи кращих умов для розгортання боротьби.

Організаційні зусилля, спрямовані на створення адміністративним шляхом радянського підпільного руху в тилу ворога, мали не лише негативні наслідки. Вони дозволяли розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, добір кадрів, нагромадження матеріальних засобів. У справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Крім того, часто саме від залишків задалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких із приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси за «нового ладу» законним, нена-

сильницьким шляхом. Спочатку ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці – від індивідуальності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму та заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів узалежнювалося від кількох чинників: політичних та економічних заходів нової влади, становища на фронтах, соціальної належності громадян. Початкове вітання «нового ладу» частиною мешканців та байдужість «мовчазної більшості» обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування призвели на початку 1942 р. до переоцінки поглядів. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням та, врешті-решт, переросла у стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися. Зростаюча ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних та активних форм протидії окупантам.

Начальник диверсійної служби абверу групи армій «Південь» Т.Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що «активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки охорона території немислима»²⁰.

Для дослідження зародження й розвитку підпільних організацій, які виникли стихійно, важливо з'ясувати мотиви, котрі спонукали мирних людей приєднатися до боротьби. Серед них можна виділити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви спонукали до свідомого опору загарбникам і корінилися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу й несприйнятті нацизму багатьма мешканцями України. Економічні мотиви були викликані погіршенням матеріального становища більшості населення та відстоюванням своїх власних інтересів, невдоволенням відповідною політикою окупантів. Побутово-психологічні мотиви іноді ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, які їх не влаштовували. Крім того, для багатьох осіб допомога підпільникам пояснювалася не лише патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, котрий перебуває у лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Поширеним мотивом до участі в боротьбі проти нацистів було обурення їх зверхнім ставленням до місцевого населення, брутальне поводження із полоненими червоноармійцями, страти заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких. Крім того, при наближенні Червоної армії деякі люди за допомогою участі (або її імітації) в боротьбі намагалися заслужити прихильність радянської влади. У цьому випадку головним мотивом опору загарбникам був страх перед поверненням каральних органів СРСР. Природно, що в реальному житті всі ці

мотиви тісно перепліталися, і саме поєднання всіх мотивацій мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у прагненні патріотів до боротьби відіграла моральна, кадрова та матеріальна підтримка, що надходила з «Великої землі». Після битви під Москвою радянське керівництво вирішило поживавити боротьбу в тилу ворога, прийнявши відповідні рішення й виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронті ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми партії активізувати боротьбу. Радянське командування вжило заходів для встановлення зв'язку з підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створювалися відділи по роботі з населенням окупованих територій і партизанами, а при військрадах армій – оперативні групи для зв'язку з ними. 20 червня 1942 р. для координації та централізації радянського Опору було створено УШПР, а 2 жовтня того ж року – нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому організованого і цілеспрямованого характеру, зробивши більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан підпільних партійних організацій України». Було також затверджено план зміцнення їх керівництва на період із листопада 1942 по березень 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми партії, направити у Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську й Київську області 70 парторганізаторів. Із жовтня 1942 по травень 1943 р. в тил ворога було перекинуто 180 уповноважених ЦК КП(б)У, направлено 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 відповідну організацію²¹.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснили заходи щодо повернення населення окупованих територій на свій бік. Так, із березня 1942 р. у штабі партизанського руху Південно-Західного фронту особливі зусилля було зосереджено на агітації з метою викриття безчинств окупантів і роз'ясненні ставлення радянської влади до дезертирів та військовослужбовців, які вийшли із ворожого оточення або втекли з полону²². Оприлюднення відповідної позиції керівництва СРСР пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися повернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти побоювання репресій у разі повернення Червоної армії.

Отже, із весни 1942 р. радянський рух Опору в Україні вступив у новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, активізувало свою роботу нерозгромлене підпілля. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні фіксується діяльність підпільних груп, які досі поводитися пасивно²³.

У той же період почали стихійно виникати некомуністичні підпільні організації. Нерідко вони ставали більш життєздатними, ніж підготовлене комуністичне підпілля, оскільки сформувалися в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності враховували існуючі реалії, а не партійні настанови. Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хо-

тин Чернівецької області невідомий радянський офіцер створив комсомольську організацію, яка вже 21 грудня підірвала продовольчий склад. Виникли підпільні організації у Білгороді-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємельчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін із 48 чол. і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А.Немченко створив підпільний гурток²⁴. На середину того ж року на Чернігівщині діяли 65 відповідних осередків загальною чисельністю понад 430 осіб, на Полтавщині – 31 партійна підпільна організація, 4 комсомольські і 27 патріотичних груп, на Вінниччині – 179 осередків²⁵. За допомогою ЦК КП(б)У у травні 1942 р. було відновлено Дніпропетровський підпільний міський комітет партії на чолі з Г.Савченком, що налічував до 200 членів²⁶. На Миколаївщині влітку того ж року виникли нові організації й групи в Миколаєві, Снігурівському, Новоодеському, Варварівському, Миколаївському, Березнегуватському районах. Важливою подією у розвитку радянського Опору в області стало створення підпільного Миколаївського центру, котрий керував 25 осередками з більше ніж сотнею членів. Усього протягом 1942 р. в області було створено 29 організацій та груп, із них 8 – у містах і 21 – у селах²⁷.

Однак протягом 1942 р. – першої половини 1943 р. підпілля зазнало нових серйозних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., нацисти вживали заходів для придушення руху Опору. Так, у травні – червні було заарештовано більшість членів підпільних Київського міського, а у січні 1943 р. – розгромлено Київський обласний комітет КП(б)У. Усього за час окупації гітлерівці у столиці радянської України знищили 617 підпільників, «саботажників» та інших противників режиму²⁸. Улітку 1942 р. було заарештовано сотні людей у Вінниці, з яких розстріляно 300²⁹. 9 липня того ж року почалися репресії серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря обкому партії М.Сташкова. До лютого 1943 р. було заарештовано 85 осіб, із них 43 – розстріляно³⁰. 25 липня 1942 р. репресовано всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а у жовтні – підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні – травні 1943 р. схоплено або вбито більшість учасників Херсонського підпільного центру на чолі з П.Комковим. Із березня по липень того ж року німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми партії, інші організації. Усього за даний період було заарештовано 300 підпільників, більшість яких розстріляли³¹. Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини й Полтавщини – загинули члени відповідних обкомів КП(б)У, а роботу більшості райкомів було дезорганізовано. Потрапили до рук окупантів і загинули керівники підпілля у Вінниці – І.Бевз, у Славуті Хмельницької області – Ф.Михайлов та ін.

Проте, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Штучно створений у 1941 р., на другому етапі він довів свою життєспроможність, зміцнив лави й почав користуватися підтримкою дедалі ширших верств населення, перетворюючись на народний, а не лише партійний, як раніше. Комуністичне підпілля зберегло або відновило свою структуру і зв'язки та поступово розгорнуло активну боротьбу. Паралельно почався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій та

груп, котрі за своїм складом не були комуністичними. Тільки протягом літа й осені 1942 р. виникло близько 200 осередків; на кінець року їх нараховувалося понад 1000³².

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв'язку зі стратегічним переломом у війні, коли стала зрозумілою неминуха поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення окупаційним режимом, нагромадження антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з «Великої землі». Про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти Європи. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалила директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії у березні 1943 р. – рішення про підготовку всенародного виступу проти окупантів. У другій половині 1943 р. виникла Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р. християнсько-демократична, ліберальна, соціалістична, комуністична та інші партії утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору на Апеннінах. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії³³.

Якщо керівництво польської Армії крайової протягом 1942 – першої половини 1943 рр. забороняло своїм бійцям активно боротися з окупантами, аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тис. чол., то вже взимку 1944 р. вона зросла до 350 тис.³⁴ АК організувала надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеські антифашисти – Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід усе більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів (у тому числі збройної), активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля.

У постанові ЦК КП(б)У «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» в липні 1943 р. відзначалося: «Зимом 1942–1943 рр. та весною 1943 р. партизанський рух значно поширився й організаційно зміцнів. ... На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення»³⁵. На території Львівщини, Дрогобиччини, Станіславщини та Тернопільщині діяла «Народна гвардія західних областей України», перейменована наприкінці 1943 р. на «Партизанський рух західних областей України» (до 600 осіб). У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація «Визволення Вітчизни». Однак так і не було відновлено підпільні обкоми КП(б)У у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській та Львівській областях. У цілому радянське підпілля на заході України було слабким, не мало централізованого керівництва і не користувалося підтримкою місцевого населення. Поряд із радянським у Західній Україні активно діяло підпілля

ОУН, а також польські та єврейські організації. У травні 1943 р. відновив роботу Черкаський підпільний райком. Улітку того ж року тільки у Києві вели боротьбу із загарбниками 5 відповідних райкомів та 128 організацій і груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2200 підпільників у складі понад 100 груп, а на Волині успішно діяли відповідні обком, 11 райкомів партії й 39 низових організацій. Радянське підпілля Рівненської області об'єднавало 1600 осіб³⁶.

Якщо взимку 1941–1942 рр. відбувався перехід радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943–1944 рр. із наближенням Червоної армії проходив зворотний процес. Так, у міру просування фронту створювали партизанські загони і переходили до відкритої збройної боротьби підпільники Миколаївщини; зокрема одними з перших вони стали до зброї у селах Баштанського району. У жовтні 1943 р. відповідні осередки об'єдналися в партизанський загін на чолі з І.Калиниченком. Синельниківський підпільний райком партії (Дніпропетровщина) створив бойові групи з 60 учасників, котрі напали на відступаючих німців³⁷.

Ті ж, хто залишився у підпіллі, усе більше уваги приділяли збройним видам боротьби. Для їх діяльності характерними були диверсії на підприємствах та транспорті, здійснення терактів, псування ліній зв'язку, напади на дрібні гарнізони, поліцію й сільські управи тощо. Основним напрямом бойової діяльності підпільників із кінця 1942 р. і до вигнання гітлерівців була підготовка до збройних повстань, що стали найбільш гострою формою боротьби проти окупантів.

Визначною сторінкою історії радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Під час наступу Червоної армії на лівобережній Дніпропетровщині місцеві підпільники розробили план виступу, який очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат ворогові, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста. Завдяки діям повстанців удалося зберегти неушкодженими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку³⁸. Але 22 лютого німці провели контрнаступ, і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася, оскільки разом із Червоною армією відійшла й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснили збройний виступ підпільники Петропавлівського району Дніпропетровщини. Місцевий загін В.Фесенка налічував понад 100 чол. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоною армії, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі села. Вони утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не підтягнули танки. Тоді загін із боями відійшов під Ізюм, де з'єднався з регулярними з'єднаннями. Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. У результаті місто і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 чол. Провівши кілька боїв із карателями, вони відступили і перейшли до партизанської тактики³⁹.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами було створено на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁴⁰. Підпільні організації Новоодеського й Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський «Центр», краснодонська «Молода гвардія» теж вели підготовку до збройних виступів, але здійснити їх не змогли⁴¹. Повстання готував і запорізький «Ревком», організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. було заарештовано його керівників та близько 50 підпільників⁴². Збройні виступи були важливим етапом розвитку радянського Опору, продемонструвавши, що він став значною політичною й військовою силою, змусивши гітлерівців посилити свої гарнізони та окупаційну адміністрацію.

Одним із важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність, складовими якої вважаються масовість, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на загарбників і цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941–1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁴³. Із них протягом окупації загинули близько 40 тис. осіб⁴⁴.

Однак у встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника постає кілька проблем. По-перше, умови боротьби були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників), що первинних матеріалів про неї збереглося дуже мало. Тому документально простежити внесок кожного підпільного осередку в загальну перемогу досить проблематично. По-друге, аналіз цього матеріалу показує, що він містить значну частину неправдивої й необ'єктивної інформації. Причому вона нагромаджувалася та потрапляла до документів як у період війни, так і після її закінчення. Під час складання довідок про партизанський рух траплялися численні помилки, недбалість та оковамилювання. Відкидалися лише відверто сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка котрих свідчила, що вони взагалі не діяли. Коли ж факти боротьби підтверджувалися, то, як правило, звіт приймався, незважаючи на те, що міг містити у собі значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КП(б)У від 11 серпня 1945 р. зазначалася повна неправдивість звітів запорізького «Ревкому», зокрема вражаюча різниця між даними, наведеними в першому й другому з них. Так, за першим звітом, він об'єднував 18 партизанських загонів (2111 осіб), які знищили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, вивели з ладу 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом, «Ревком» включав у себе 9 партизанських загонів (931 особа), на рахунку яких 580 окупантів, 7 ешелонів, 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин і жодного танка та бронетранспортера. В результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загоны, включені у склад «Ревкому», насправді були невеликими підпільними групами, інші – нічого спіль-

ного з ним не мали, а «загін В.Васильєва» взагалі було вигадано. У постанові підкреслювалося, що диверсій на залізницях в основному не було. Далі у ній зазначалося: «Члени «Ревкому» Сажченко, Венгеренко, Теренник й ін. у своїх звітах ... стали на шлях відвертої брехні, приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів непримиренних ворогів, зрадників і пройдисвітів... Крім того, у списки партизанів внесено 120 чоловік, що не брали ніякої участі в боротьбі, які отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та інші продукти»⁴⁵.

Дані про партизанський рух, зібрані й перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані у 1947–1948 рр., є ще менш достовірними, оскільки їм для збирання об'єктивної інформації в тих умовах бракувало часу, засобів і самих свідків й учасників Опору, багато з котрих із різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу штабу партизанського руху при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою звітів загонів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити їх усі, перевіряючи лише ті, що викликали сумніви. Наприклад, опергрупа по Миколаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій, підтвердивши 13 звітів і 6 визнавши сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І.Янера, який перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу з людей, котрим треба було реабілітуватися перед радянською владою. У своєму звіті І.Янер вказав, що у загоні було 280 чол., він потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1000 «фашистів». Перевірка довела повну невідповідність звіту реальним фактам⁴⁶.

Документи руху Опору про чисельність організацій і загонів, час та результати їх діяльності, що зберігаються у центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих обставин містять деякі невідповідності, огріхи, неточності й помилки, зроблені при створенні цих матеріалів. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В.Бабича (Дніпропетровська обл.) налічував 34 особи, з яких 21 – комуністи, 2 – комсомольці, 11 – безпартійні. За іншими даними, у загоні було 45 осіб, із котрих 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁴⁷.

Історики М.Коваль, С.Макарчук, О.Гогун та А.Кентій звернули увагу на радянську систему приписок під час підготовки історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел й історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове просювання архівних фондів із метою усунення невігідної інформації⁴⁸. Прикладом такої селекції є бесіда завідуючого інформаційним сектором відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У І.Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому партії М.Скирдою, записана 23 червня 1944 р. У цьому друкованому тексті пізніше було зроблено рукописні виправлення, викреслено деякі речення, які в невігідному світлі подавали моральний стан радянських підпільників у 1941–1942 рр., свідчаючи про їх тривалу пасивність, а також вписано кілька обов'язкових ідеологічних штампів⁴⁹.

П.Брицький назвав перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів і підпілля й критикував фальсифікації радянської історіографії, котрі здійснювалися офіційним шляхом. За його словами, на XVI з'їзді КП(б)У зазначалося: в окупованій Україні у роки ві-

їни було створено 14 підпільних обкомів, 154 міські та районні комітети партії, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міські й районні комітети, 700 партосередків, а в 1975 р. уже повідомлялося про 23 обкоми, 685 міських та районних комітетів і 4315 парторганізацій тощо⁵⁰.

Пізніше в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» з'явилися дані, що у Білорусії проти гітлерівців боролися 374 тис. партизанів та понад 70 тис. підпільників, тим часом, як в Україні, відповідно, 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося своєрідне «змагання» між керівництвом двох республік. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля й партизанського руху на Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У ній йшлося про неврахування як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, котрі переховували та лікували поранених бійців, поширювали листівки, ремонтували партизанам зброю, постачали продукти, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. Так, у травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково було виявлено понад 2500 учасників патріотичного руху⁵¹. Таким чином, цифра у 100 тис. підпільників, які брали участь у боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшеною⁵², а встановлення реальної кількості останніх є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР та партійних органів, особливо до їх кількісних показників (особливо чисельність організацій і загонів, їх учасників, розміри завданих окупантам втрат та, відповідно, наданої Червоній армії допомоги), слід ставитися критично і використовувати лише як приблизні, такі, що віддзеркалюють певні явища й загальні тенденції, а не стовідсотково достовірні факти. З іншого боку, вищевказані кількісні перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про діяльність котрих відомо дуже мало або взагалі нічого невідомо, в основному з причини їх загибелі. Тому роботу, проведenu відповідно до постанови «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля та партизанського руху на Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 1961 р., яка спричинилася до значного збільшення офіційної чисельності організацій і загонів та загальної кількості учасників антинацистської боротьби, не можна вважати цілком апологетичною. Адже вона істотно просунула вперед справу відкладання в архівах фактів.

Таким чином, радянське підпілля було організоване в 1941 р. з ініціативи ВКП(б), державних і військових органів СРСР. У підпіллі було залишено близько 30 тис. чол.⁵³ Спочатку воно складалося лише з відповідних комуністичних та комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських осередків не передбачалося. Партійно-державні органи відразу взяли радянський рух Опору під ідеологічний, кадровий та організаційний контроль. Упродовж усієї війни ВКП(б) намагалася утримувати під своїм впливом та керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване патріотичне підпілля, котре виникло стихійно та основний склад якого не був комуністичним. Саме компартія ставила перед підпіллям завдання,

направляла, координувала і контролювала його дії, підпорядковуючи всю діяльність інтересам фронту. Комунізм був ідеологічною основою більшості підпільних формувань, а відновлення радянської влади – їх кінцевою метою. Москва поставила перед ними завдання тотальної й безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на труднощі та втрати.

Одним із найбільш ефективних і масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, котра була поширена по всій території України й здійснювалася у різноманітних формах – від антинацистської агітації та пропаганди до великомасштабних диверсій і збройних повстань проти окупантів. Через прогалини в управлінні, брак досвіду й відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важких втрат. Лише 10% підпільних організацій пережили зиму 1941–1942 рр. Проте набуття досвіду та зростаюча підтримка населення призвели протягом 1942 р. до активізації комуністичного підпілля і стихійного виникнення нових патріотичних груп. Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісостепових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливе. Тому на більшості території України головною антинацистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику на партизанську й навпаки. У 1943–1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно, здобуває масову підтримку населення. Кульмінацією діяльності підпільників стали збройні повстання проти загарбників і безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії під час захоплення населених пунктів.

Оцінюючи вклад радянського підпілля у загальну перемогу, слід відзначити, що впродовж 1941–1944 рр. у його лавах боролися десятки тисяч людей, котрі завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, ослаблювали його економічний потенціал, зміцнювали віру українців у перемогу та підривали волю до боротьби у загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми руху Опору стали основними в більшості регіонів окупованої УРСР за винятком Полісся.

Історичне значення боротьби українців у тилу ворога полягає в тому, що вона стала важливим чинником у війні з нацизмом, засвідчила несприйняття гітлерівського «нового порядку» більшістю населення УРСР, продемонструвала мужність і стійкість народу та зробила його одним із переможців у Другій світовій війні.

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. – К., 1994. – С. 99.

² Див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. – К., 1983. – С.5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.388. – Арк.20.

⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С.224.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.1. – С.298.

⁶ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976. – С.155, 161.

⁷ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. – Х., 2007. – С.440.

- ⁸ Безсмертя... – С.225.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.197. – Арк.133–134.
- ¹⁰ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.18, 20–23, 25–26.
- ¹¹ Безсмертя... – С.223.
- ¹² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн. – Кн.1: Борьба в подполье. – К., 1985. – С.76.
- ¹³ *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Указ. праця. – С.438.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.308. – Арк.55.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.6–7; Спр.226. – Арк.44.
- ¹⁶ *Клоков В.И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: Историографический очерк. – К., 1978. – С.46.
- ¹⁷ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых. – К., 1988. – С.13.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр.394. – Арк.4.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.27.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр.296. – Арк.4.
- ²¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.182.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.197. – Арк.73.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.308. – Арк.55.
- ²⁴ *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – С.53.
- ²⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – С.44–45, 51–52, 55.
- ²⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. – Днепропетровск, 1962. – С.78.
- ²⁷ Державний архів Миколаївської області. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.8.
- ²⁸ *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.149.
- ²⁹ *Чайковський А.С.* Указ. праця. – С.19.
- ³⁰ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.). – С.88.
- ³¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.190.
- ³² *Калініченко В.В., Рибалка І.К.* Історія України. – Ч.ІІІ: 1917–2003 рр. – Х., 2004. – С.36.
- ³³ *Яровий В.І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій. – К., 1997. – С.8, 24, 38.
- ³⁴ *Козлітін В.Д.* Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. – Х., 2001. – С.180, 183.
- ³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Док. и матер.: В 3 т. – К., 1985. – Т.2. – С.242.
- ³⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.3. – С.70–72.
- ³⁷ Там же. – Т.2. – С.240.
- ³⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.8. – Спр.4. – Арк.33–36; Оп.5. – Спр.130. – Арк.19.
- ³⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.224–226.
- ⁴⁰ Там же. – Т.2. – С.386.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.267. – Арк.189, 205.
- ⁴² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.226.

⁴³ Там же. – Т.3. – С.414.

⁴⁴ Лисенко О.Є., Гриневич В.А. Радянський рух опору на окупованій території України // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.2. – К., 2004. – С.217.

⁴⁵ Державний архів Запорізької області. – Ф.102. – Оп.30. – Спр.207. – Арк.90–97.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.20.

⁴⁷ ДАДО. – Ф.19. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.317–319; Ф.268. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.11.

⁴⁸ Макарчук С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С.12–22; Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення: Роздуми історика // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.7–8; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. – К., 2006. – С.65–75.

⁴⁹ Державний архів Кіровоградської області. – Ф.429. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.80–84.

⁵⁰ Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С.61.

⁵¹ Чайковський А.С. Указ. праця. – С.247–248.

⁵² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.270.

⁵³ Литвин В.М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року // http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index

The article is dedicated to the history of Soviet anti-Nazi underground in Ukraine. It's making the process of emergence clean, organizational development and activity of clandestine organizations and groups in the occupied territory. It's established that the Soviet underground made significant contributions to the expulsion of the invaders from the Ukrainian territory.

М.К.Лобода*

ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 рр.)**

У статті висвітлюються основні аспекти життя в умовах окупації працівників важкої промисловості (підлітків, жінок, людей похилого віку, радянських військовополонених). З'ясовано проблеми, які становили їх повсякденне буття. Відтворюється ставлення влади до населення у цілому, і, зокрема, тих, кого було залучено до відновлення виробництва на підприємствах важкої промисловості, розташованих на території України.

Проблематика періоду окупації території України нацистською Німеччиною та її союзниками надзвичайно широка і багатогранна. У світлі звернення сучасних вітчизняних науковців до тем, що висвітлюють питання соціальної історії, набуває актуальності з'ясування повсякденного життя людей, які, попри складні умови, змогли вижити під час ведення воєнних дій і кількарічної окупації¹. Однією з малодосліджених сторінок у цьому аспекті є тема використання владою нацистської Німеччини та її союзниками трудових ресурсів при відновленні важкої промисловості України (1941–1944 рр.).

Досліджуючи цю проблему, проаналізуємо плани і заходи, до яких вдавалася окупаційна влада під час відбудови і введення в дію об'єктів важкої промисловості; визначимо основні категорії задіяних трудових ресурсів; висвітлимо умови життя і праці робітників під час відбудови важкої промисловості.

Напередодні війни з СРСР німецька влада сформувала чітку стратегію ведення воєнних дій та колонізації окупованих територій. Основні її положення було викладено у т.зв. «Зеленій папці» Г.Герінга. Згідно з ними, призначення окупованих територій полягало у забезпеченні райху продовольством та сировинними ресурсами для стрімкого й ефективного ведення війни².

Зі свідчень очевидців, які перебували на окупованій території в 1941 р. і характеризували ситуацію у великих містах, зокрема у Києві, дізнаємося: «Із великих промислових об'єктів німці в першу чергу відбудовують електростанції, водопровід і трамвай, використовуючи на цих роботах місцеве населення і залишаючи за собою лише технічне керівництво й охорону. Що ж стосується відбудови великих промислових об'єктів, зруйнованих нами при відступі, то до їх відбудови німці приступати не думають, залишаючи їх без всякої охорони»³.

Із провалом блицкригу⁴ у планах окупантів відбулися зміни щодо характеру економічної експансії на території України. Райхсміністр окупованих східних областей А.Розенберг **23 січня 1942 р. видав постанову «Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях»**. Відбудові підлягали галузі: енергетична, вуглерудна, нафтопереробна, транс-

* Лобода Марина Костянтинівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** Дослідження здійснене за підтримки Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (ФРН) у рамках науково-дослідного проекту «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950 рр.)».

портна, текстильна, будівельна, деревообробна та машинобудівна. У постанові також ішлося, що всю захоплену сировину та матеріали потрібно використовувати насамперед для відбудовуваних заводів і фабрик, а залишки відправляти до Німеччини⁵. На практиці реалізація цих планів передбачала залишення частини місцевих ресурсів для переробки підприємствам, що відбудовувалися і вводилися в дію на базі колишніх промислових об'єктів. Основне призначення таких «новостворюваних» об'єктів полягало у виконанні військових замовлень⁶. У липні 1942 р. плани німецького командування щодо відбудови видобувної галузі важкої промисловості було конкретизовано безпосередньо директивою А.Гітлера «Про відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні», згідно з якою командуванню групи армій «Південь» доручалося забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами і трудовими ресурсами⁷.

Відбудова об'єктів промисловості на окупованих територіях супроводжувалася великими труднощами і невисокими темпами, оскільки при відступі радянських військ устаткування і спеціалісти були евакуйовані у глибокий тил СРСР, а приміщення зруйновані. До того ж на початку окупації німці своєю економічною політикою самі ж завдавали шкоди і збитків на той час для них далеко не пріоритетній галузі господарства. Наприклад, у Києві станом на 1 серпня 1942 р. промисловість було майже повністю зруйновано. У квітні того ж року німцям удалося пустити лише дрібні підприємства й окремі цехи великих заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленкузня» та ін., які призначалися для обслуговування армії (в основному ремонтні роботи і випуск деяких видів продукції). Так, у травні 1942 р. у приміщеннях авторемонтного заводу №1, верстатобудівного заводу, автозаводу №443 проводився ремонт танків. Решта залишених верстатів на окремих заводах, кольоровий метал, трамвайні вагони, тролейбуси та інші види обладнання промисловості і комунального господарства вивозилися до Німеччини⁸.

Відновлення важкої промисловості на окупованій території України відбувалося в умовах спротиву місцевого населення, тотальної руйнації споруд підприємств, недостатньої кількості техніки, робочих рук, у т.ч. у зв'язку з пріоритетом політики депортацій, що передбачала вивезення максимально можливої кількості працездатного населення України на роботу в райх. Тільки «починаючи з літа 1942 р. окупаційні органи влади все стриманіше, ба навіть відверто негативно реагують на подальші вимоги щодо робочої сили. На це вплинули як потреби місцевої промисловості та сільського господарства, так і негативний вплив депортацій на настрої місцевого населення в Україні»⁹.

Наявний джерельний матеріал дає підстави говорити, що під час окупації України 1941–1944 рр. трудові ресурси важкої промисловості складали: місцевий ринок робочої сили, у т.ч. діти, жінки, іноземні працівники, радянські військовополонені. На відновленні та введенні в дію підприємств у першу чергу передбачалося задіяти кадрових робітників, які працювали на згаданих виробництвах до окупації. Наведемо висновок одного з німецьких функціонерів щодо наявності робочої сили і можливості відновлення режиму роботи на суднобудівельних і судноремонтних заводах Півдня (липень 1942 р.): «Російські (тобто, радянські – *М.Л.*) робітники довели свою здатність ефективно працювати на режим більшовиків. Немає жодних причин припускати, що вони не зможуть так само ефективно працювати на користь райху»¹⁰. Реалії ж виявилися такими, що на момент, коли німці зайнялися

відбудовою, значна частина згаданого трудового ресурсу опинилася за межами свого колишнього місця проживання. По-перше, велика кількість кадрових фахівців залишила свої домівки під час відступу радянських військ, і разом з евакуйованими заводами переїхала у тил СРСР. По-друге, на початку війни всі військовозобов'язані були призвані до лав Червоної армії. По-третє, у результаті окупаційної продовольчої політики (т.зв. «політики голоду»¹¹) частина міських жителів, заради виживання, перебралася у сільську місцевість. По-четверте, як зазначалося вище, кількість наявних працездатних трудових ресурсів зменшилася (і продовжувала постійно зменшуватися) у зв'язку з проведенням активного набору населення працездатного віку (переважно 1922–1927 рр. народження) на роботу в райх¹².

Загалом залучення працездатного населення до виконання різних видів робіт окупаційна влада розпочала з перших днів свого панування. На підставі §8 наказу А.Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про управління у знову зайнятих східних областях»¹³ райхсміністр окупованих східних областей А.Розенберг 5 серпня видав наказ про обов'язкове запровадження трудової повинності. Відповідно до нього, усі мешканці цих областей віком від 18 до 45 років (залежно від їх працездатності) підлягали загальному трудовому обов'язку¹⁴. 16 серпня того ж року А.Розенберг затвердив наказ про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій віком від 14 до 60 років¹⁵. Згодом райхскомісар України Е.Кох, скориставшись правом змінювати віковий ценз трудової повинності на свій розсуд, запровадив трудовий обов'язок на території райхскомісаріату Україна у вікових межах від 15 до 60 років¹⁶. 6 лютого 1943 р. було оприлюднено розпорядження верховного командування німецьких сухопутних військ «Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі знову зайнятих східних областей», згідно з яким передбачалася загальна трудова повинність радянського цивільного населення віком від 14 до 65 років; за необхідності все працездатне населення могло залучатися до роботи у нічний час, у неділю та у свята¹⁷.

Оголошення про «трудоий обов'язок» періодично друкувалися у місцевій пресі окупованих територій. Зазначалося, що він стосується всіх видів праці, а саме – у сільському господарстві, на будівництві тощо; йому підлягає кожен, хто може працювати. За невиконання передбачалися арешт або ув'язнення¹⁸. Робота на визначеному місці для всіх працюючих європейської території оголошувалася «священним обов'язком» і була покликана сприяти остаточній перемозі «над злочинною радянською системою». «Всі українці й українки, які ухиляються від цього обов'язку, являються зрадниками та саботажниками не тільки щодо нової Європи, а також особливо своєї власної батьківщини, якій загрожує большевизм»¹⁹.

Залучення до трудової діяльності працездатної робочої сили відбувалося на підставі численних постанов і розпоряджень. Наприклад, газета «Нове життя» (м. Первомайськ) 20 грудня 1942 р. повідомляла про запровадження обов'язкової трудової повинності українців у промисловості: обов'язок служби становив 1 рік; призовний вік – від 18 до 25 років; гарантувалися короткотривале навчання, призначення на нижчі або середні керівні посади, безкоштовні гуртожиток, харчування, одяг, фіксована заробітна плата кожному добровольцю у розмірі 240 крб. на місяць – молодшому керівнику і майстру, 330 – десятнику, 390 – управителю, 450 – машиністу, 540 – старшому машиністу тощо²⁰.

Загалом численні документи про трудову повинність регулювали такі питання, як віковий ценз, встановлювали обмеження щодо зміни місця роботи, заявляли (здебільшого «на папері») про здійснення мінімальних заходів соціальної політики, визначали розміри заробітної плати й умови праці. Згідно з ними, трудовій повинності підлягало не лише доросле населення, а й неповнолітні. Рамки вікового цензу протягом усього періоду окупації поступово розширювалися, оскільки на виробництві відчувався гострий дефіцит робочих рук. Є відомості про залучення до виробничих процесів неповнолітніх віком 12–15 років, а подекуди навіть 9–11 років²¹.

Говорячи про соціальну політику окупаційної влади, маємо на увазі низку проголошуваних заходів (як правило, на практиці не виконувалися), що мали заохотити населення окупованих територій для вербування на роботу в райх, а також для місцевого промислового виробництва. Отже, основні напрями соціальної політики окупантів передбачали задоволення мінімальних продовольчих потреб та надання обмеженого медичного обслуговування працюючому на райх населенню. У заяві Г.Герінґа на нараді зі штабом зв'язку воєнно-господарського і матеріального відомства від 16 вересня 1941 р. про продовольство для радянського населення зазначалося: «Забезпечуватися продовольством у зайнятих областях мають тільки працюючі для наших потреб»²². На шпальтах періодичної преси висвітлювалися різноманітні пільги, які пропонувалися працюючому на нову владу населенню: «Управою вживаються заходи щодо забезпечення населення паливом. У першу чергу забезпечуються працівники установ і підприємств»²³; «Діти робітників і жінок, мобілізованих на спеціальні роботи, розміщені у дитячому садку №1»²⁴.

У випадках протидії виконанню розпоряджень про трудовий обов'язок (у т.ч. відмова від роботи, її невиконання, неявка без поважної причини тощо) передбачалися суворі покарання: «Усім робітникам, робітницям і службовцям підприємств негайно з'явитися на місця своїх попередніх робіт. Особи, які не з'явилися на роботу, будуть розглядатися як саботажники із застосуванням до них найсуворіших заходів покарання за умовами воєнного часу – розстрілу»²⁵.

Оскільки після численних депортацій у райх населення намагалося якомога менше проявляти активність у роботі на окупаційну владу, дедалі частішали заходи примусового і насильницького залучення місцевого трудового ресурсу на виробництво. Так, 12 січня 1942 р. у наказі райхскомісара України про явку гірників на реєстрацію зазначалося, що особи, які раніше працювали в гірництві, повинні заявити про це голові найближчої управи, районному шефу або обласному комісарові. З'явитися повинні і ті робітники, які влаштувалися на роботу в колгоспах, радгоспах та інших підприємствах. Усіх зазначених вище осіб голови управ та районні шефи повинні були розподілити в гірництві. Неявка на реєстрацію каралася каторжними роботами або в'язницею²⁶.

Дедалі частіше окупаційна адміністрація почала вдаватися до силових заходів щодо залучення робочої сили. Так, у м. Севастополь начальник поліції і СД гарнізону 16 липня 1942 р. повідомляв про проведення низки облавних акцій для виявлення робочої сили. Кожен робітник підприємства отримував квитанцію-розписку, в якій, зокрема, зазначалося: «Скріплюю підписом, що я отримав повідомлення про обов'язкову явку на роботу. Мені відомо, що за невиконання наказу у мене або у моєї сім'ї буде конфісковано

будинок, подвір'я і все майно. Якщо я і після цього не з'явлюся на роботу, то мій будинок буде спалено, а мої рідні будуть взяті як заручники». Кожного виявленого робітника заводу доправляли в комендатуру, садовили в машину й у супроводі солдат він об'їжджав територію, показуючи місцезнаходження не менше, ніж трьох робітників заводу. Після цього він отримував право повернутися до сім'ї. Таким методом, станом на 16 липня, було виявлено понад 300 спеціалістів²⁷.

В оголошенні про страту 10 громадян у м. Миколаєві за небажання працювати на окупаційну владу повідомлялося, що всі, «хто до 20 липня 1943 р. повернеться на місце праці, призначене йому службовим зобов'язанням, не буде покараний». Також зазначалося, що хто після цього терміну буде затриманий як утікач, підлягатиме страті, або, як виняток, – ув'язненню²⁸.

Шляхом силового залучення людей на виробництво та суворого ставлення до трудового контингенту окупаційна влада намагалася стимулювати продуктивність праці і покращити виробничий процес. Своєю чергою робітники ставали заручниками вседозволеності німецької адміністрації. На Дніпрогесі німецький інженер чи майстер мав право за найдрібнішу провину вираховувати 10–15% із заробітної плати робітника або накласти штраф у розмірі 30–50 крб.²⁹ Використовувався і принцип колективної відповідальності, за яким за будь-яку провину одного працівника штрафу підлягав увесь колектив.

Суворі покарання призначалися за запізнення, прогули, брак чи повільність у роботі. На «Запоріжсталі» за невихід на роботу прогульник підлягав 8-добовому арешту і 25 ударам палицею чи різкамі³⁰. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського для залякування працюючих було організовано кімнату покарання («дев'ята кімната»), в якій жертву били гумовими палицями³¹. На торфовищах Сумщини за порушення дисципліни винуватця утримували у підвалі³². Ретельно проводилася боротьба з прогульниками на Юзівському металургійному заводі: тим, хто не виходив на роботу, загрожувало залучення до земляних робіт у прифронтовій смузі³³. Масовий саботаж і невихід на роботу змушував окупаційну владу видавати десятки різноманітних наказів із погрозами покарання. Наприклад, в оголошенні миколаївського окружного комісара від 6 липня 1943 р. повідомлялося про виконання смертних вироків щодо десятих робітників 17-річного віку³⁴. І хоча подібні заходи деякою мірою зменшили кількість втеч працівників із підприємств, проте до кінця окупації остаточно проблему так і не було вирішено.

Для виконання положень розпорядження «Про трудову повинність...» у структурі місцевої української допоміжної адміністрації створювалися біржі праці. На ці установи покладалась усі основні функції з вербування населення на роботу, у т.ч. реєстрація й облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Із середини листопада 1941 р. усіх зареєстрованих безробітних зобов'язували з'являтися на контрольну явку, про що робилися відмітки у спеціальних картках. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою і відмовитися від неї безробітний не міг. Тих, хто намагався уникнути реєстрації, ухилитися від роботи – чекали найрізноманітніші методи покарання як за саботаж (штрафи, побиття, ув'язнення, каторжні роботи і навіть смертні вирокі).

Окремі, більш конкретні, функції біржі праці можна простежити з кількох наказів цієї установи, що діяла у Кам'янці-Подільському. Кожен прийом робочої сили на роботу вважався законним лише за наявності попередньої згоди біржі праці. Керівники всіх установ і підприємств зобов'язані були повідомляти їй про наявні вакансії³⁵. Населення підлягало обов'язковій реєстрації на біржі праці за такими правилами: якщо буде оголошено про реєстрацію на біржі праці працівників певного фаху, то обов'язок зареєструватися поширюється на всіх працездатних чоловіків і жінок віком від 14 до 60 років, які не мають постійної роботи. Заміжні жінки зобов'язані реєструватися лише в тому разі, якщо вони дотепер займалися певною діяльністю, а обслуговування родини не заповнює весь їх час (велика кількість дітей, у т.ч. маленьких). За ухилення від реєстрації винні каралися грошовим штрафом до 1500 крб.³⁶

Попри велику потребу у кваліфікованих робітниках німці все ж ставилися до місцевих із недовірою. Тому на керівні та інженерно-технічні посади стратегічно важливих підприємств по можливості залучали вихідців із райху, фольксдойче, або ж мобілізували фахівців із західноєвропейських країн. Зокрема, газета «Українська думка» за 15 липня 1942 р. повідомляла про заплановане прибуття до Харкова 85 нідерландських фахівців (серед них інженери, архітектори, електрики, теслі, муляри та ін.)³⁷.

Місцеві спеціалісти, серед яких і висококваліфіковані, використовувалися на допоміжних виробничих процесах, а також на чорнових відбудовних роботах³⁸. У циркулярі господарського штабу німецького командування про використання радянських громадян на важких і небезпечних роботах від 4 грудня 1941 р. зазначалося, що «росіян (тобто, радянських громадян – М.Л.) необхідно використовувати насамперед на таких ділянках роботи: гірнична справа, шляхове будівництво, військова промисловість (танки, гармати, апаратура для літаків), сільське господарство, будівництво, великі майстерні (шевські майстерні), спеціальні команди для термінових непередбачених робіт». Що ж до кваліфікованих німецьких робітників, то вони повинні працювати у військовій промисловості; їх не можна залучати до земельних робіт, розбирання завалів³⁹.

У поодиноких випадках, зокрема в дирекції №4, який належав до групи Сталіно – гірничого товариства «Ост», із місцевого населення було призначено чотирьох інженерів, кількох начальників дільниць і змін. На нижчі командні посади окупанти підбирали і затверджували людей насамперед із числа колишніх репресованих органами НКВС, а також тих, хто прийшов до них добровільно⁴⁰.

Значний відсоток серед працівників промисловості становили жінки. Так, із середини червня 1942 р. для виконання робіт на Краматорський металургійний завод через біржу праці в порядку загальної трудової повинності було прийнято близько 600 осіб, головним чином жінок, оскільки чоловіків, до цього часу не зайнятих ні на яких роботах, німці встигли вивезти до Німеччини⁴¹.

Було також багато молоді віком 14–15 років. Для її ефективного використання 30 вересня 1942 р. райхскомісар України Е.Кох підписав указ «Про навчальні майстерні на промислових підприємствах». На діючих підприємствах і в ремонтних майстернях відкривалися курси та майстерні з підготовки молодих робітників. Термін навчання становив від 18 місяців до 2 років⁴².

Оскільки наявних місцевих трудових ресурсів для важкої промисловості не вистачало, то довелося вдаватися до використання праці радянських військовополонених. Про цей контингент згадувалося у планах німецького керівництва ще до війни з СРСР – у квітні 1941 р. У директиві головного командування сухопутних військ вермахту щодо використання військовополонених у майбутній війні зазначалося: «Військовополонені є цінною робочою силою»⁴³. У згаданій вище директиві А.Гітлера від 1 липня 1942 р. «Про відновлення добування вугілля в Донецькому басейні» також ішлося про цілеспрямоване використання праці військовополонених. Як результат, для роботи в шахтах було виділено 30 тис. бранців, а у серпні та вересні 1942 р. – ще по 15 тис. У 1943 р. на шахти Донбасу планувалося відправити 300 тис. полонених, а тим, хто має гірничі професії, доручити роботу за фахом⁴⁴. Для виконання цього завдання всіх військовополонених, які потрапили у полон після 5 липня 1943 р., слід було використовувати лише у вугільній промисловості. Із 1943 р. військовополоненими вважали також усіх захоплених у боях із партизанами осіб чоловічої статі віком від 16 до 55 років⁴⁵.

Робочі команди з військовополонених використовували для виконання найтяжчих, найбільш трудомістких та небезпечних для життя робіт. Працювали вони як окремо, так і разом із цивільним населенням. Це насамперед залежало від виду виконуваних робіт. Деяких військовополонених, а саме кваліфікованих робітників, відпускали з таборів на місце роботи під розписку⁴⁶.

Оскільки споруди підприємств були зруйновані, а обладнання вивезене, то робітники змушені були виявляти і збирати дефіцитні деталі та інструменти. Їм доводилося працювати за відсутності достатньої кількості знарядь праці, технічного устаткування, спецодягу, взуття, засобів гігієни, за тотального порушення техніки безпеки.

Однією з характеристик умов праці була відсутність чіткої регламентації робочого часу. З архівних документів маємо численні відомості про тривалість робочого дня на різних підприємствах. Загалом можна відстежити таку картину: в різних галузях директивними документами встановлювалася регламентована 8-годинна тривалість робочого дня, як, наприклад, у губернаторстві Трансністрія (наказ №64 від 25.05.1942 р.). Водночас ст.4 цього наказу передбачала можливість доведення тривалості робочого дня до 10 годин за рахунок додаткової збільшеної на 20% оплати порівняно зі встановленим окладом за нормальний робочий день. У виняткових випадках, за умови попереднього дозволу «дирекції праці», допускалося збільшення робочого дня понад 10 годин⁴⁷.

На практиці найчастіше зустрічаються відомості про тривалість робочого дня в 10⁴⁸, 14–15⁴⁹ і 16⁵⁰ годин. Робочий день молоді майже нічим не відрізнявся від робочого дня дорослих. І хоча він мав обмежуватися 4–6 годинами на добу, іноді його тривалість становила 8–12 і навіть 14 годин⁵¹.

Збільшення робочого дня обґрунтовувалося невиконанням норм виробітку, відробітком норм за невихід на роботу у зв'язку зі святами, різними порушеннями. Наприклад, на Роменській, Ведмежанській, Глинській, Перекопівській та Пекарівській торфорозробках, згідно з розпорядженням німецького командування, робочий тиждень мав становити 54 години. Коли ж у суботу, або напередодні якихось свят дозволялося скоротити робочий

день, то недороблений час компенсувався протягом тижня⁵². На заводі «Запоріжсталь» за трихвилинне запізнення робітника змушували відпрацювати безкоштовно дві години після зміни⁵³.

На виробництвах існувала проблема з індивідуальним захистом працюючих. Гостро бракувало спецодягу та спецвзуття. Наприклад, із метою розв'язання питання щодо забезпечення робітників торфартілей спецвзуттям провадилися заходи по купівлі гумових чобіт та черевиків у населення на певних умовах, або ж пропонувалася торфова продукція як плата за амортизацію працівникам, які користувалися власним взуттям⁵⁴. Водночас за отримане безпосередньо на виробництві спецвзуття робітники мали розраховуватися із власної кишені⁵⁵. Не кращим було забезпечення військовополонених. У таборах існувала практика, коли їм видавали замість пристойного одягу лахміття, або взагалі роздягали. Так, у Сумському таборі у в'язнів конфіскували весь одяг і взуття, взамін видавши старе шмаття та дерев'яні колодки⁵⁶.

Згідно з офіційною документацією, розміри заробітної плати визначалися за принципом продуктивності. Використовувалася як відрядно-преміальна, так і погодинна оплата на окремих видах робіт. У кожній із зон встановлювалася своя система. Наприклад, погодинна оплата для всіх робітників і робітниць промисловості, які мешкали на території райхскомісаріату Україна, і не мали німецької державної належності, встановлювалася на підставі розпорядження Е.Коха «Про врегулювання умов праці та заробітної плати для робітників на території РКУ» (1 грудня 1941 р.). Згідно з ним, визначалися погодинні тарифні ставки відповідно до віку та рівня кваліфікації працівника: практикантам – 0,75 крб за год., нефаховим робітникам до 17 років – 0,70 крб, від 18 років – 1 крб, керівникам, ремісникам зі спеціальною кваліфікацією, десятникам – 2 крб, майстрам – 2,50 крб. Фольксдойче, за розпорядженням про належність до німецького народу, мали отримувати на зайнятих східних територіях із 23 серпня 1941 р. додатково 50%. Жінки отримували 80% від вказаної суми⁵⁷. Загалом розміри заробітної плати визначалися на основі місцевих постанов.

В архівних документах зустрічається чимало даних про заробітну плату. Є відомості про заробітки окремих робітників за виконання певних видів робіт. Повна сума зарплати виплачувалася лише при стовідсотковому виконанні виробничого плану. У протилежному випадку утримувався відповідний процент недовиконання плану, а при перевиконанні – підвищувався⁵⁸. Проте всі ці дані, якщо їх вилучити з контексту, не відтворюють реальної картини рівня заробітків робітників, оскільки не проливають світло на купівельну спроможність грошей на ринку споживчих товарів. Долучивши ряд інших документів, дізнаємося, що, наприклад, у Краматорську за місячний заробіток робітників промислових підприємств можна було придбати лише 1 кг хліба⁵⁹. Траплялося, що керівники підприємств, зокрема директор заводу металевих виробів і вогнетривких кас (м.Київ), неспроможні були дотриматися порядку нарахування заробітної плати, встановленої законодавчо, і тому зверталися по роз'яснення до фінансового та промислового відділів міської управи⁶⁰.

Загалом за отриману заробітну плату робітники не мали змоги прогодувати себе і свою родину, не кажучи вже про підтримання нормального фізичного стану. Ціни на продукти харчування були зависокими, а кількість, якість і калорійність їжі, яку мало змогу придбати населення, – надто низькими. Наведемо один із результатів аналізу хліба, зроблений у лабораторії

Сумської обласної санстанції: «Колір блідо-жовтий, нерівномірний, м'якуш нееластичний, на дотик липкий, без стороннього запаху, при розжовуванні відчувається незначний хрумкіт на зубах, кислий смак»⁶¹.

Згідно з офіційними установками німецької влади, заробітна плата і ринкові ціни планували зберегти на рівні доокупаційних стандартів. У пресі неодноразово з'являлися повідомлення про фіксування цін на основні продукти харчування. Ці заходи, пов'язані з дефіцитом продовольства та надзвичайно високими цінами, в окремих містах почали проводити вже восени 1941 р.⁶² Із 21 лютого 1942 р. у ціновій політиці влада керувалася розпорядженням райхскомісара, виданим із цього приводу. Зокрема, згідно із §2, встановлювалися ціни: «Продукти зі збіжжя: а) борошно: житнє борошно вище 80 проц. перемолу – 1,30 крб; житнє борошно нижче 80 проц. перемолу – 1,60 крб; пшенична мука вище 75 проц. перемолу – 1,60 крб тощо»⁶³.

Заходи окупаційної адміністрації, спрямовані на перетворення України у продовольчий сировинний придаток райху, створили умови, що характеризувалися неможливістю налагодити достатнє харчове забезпечення для населення окупованих територій. Частково проблему намагалися вирішити за рахунок запровадження продуктових карток та надання відповідних пайків. Пріоритет у такому забезпеченні віддавався працюючому на райх населенню.

Станом на травень 1942 р. працівники підприємств Києва, крім заробітної плати, додатково отримували харчові продукти за картками, які видавалися у правлінні Харчоторгу: «Раніше картки давали всім, а зараз потрібно мати, якщо не працюєш, книжку з біржі праці». Згадані картки видавалися терміном на місяць. Кожна нараховувала 45 талонів: **30 – на хліб, 15 – запасних**, на які іноді давали півкілограма солі, коробку сірників⁶⁴. Деякі продукти харчування, за які потрібно було заплатити, робітники отримували з комори підприємств. Так, у червні 1942 р. ціна 150 г рослинної олії становила 4,50 крб, 1 кг картоплі – 0,70 крб, 1 кг гречки – 1,76 крб, 1 кг борошна – 1,85 крб, 1 кг патоки – 6,15 крб⁶⁵.

Існувала градація в розподілі продуктів харчування. В існуючій класифікації видів робіт, що давали право на отримання продовольства, використовувався принцип важкості умов праці. Так, зокрема, на торфорозробках за найбільш важкі роботи робітники мали отримувати додаткову норму пайки, за легші – півнорми додаткової пайки⁶⁶. На окремих підприємствах проблему мінімального харчового забезпечення намагалися вирішити за рахунок заводських кухонь. Так, на вересень 1942 р. їх кількість в області економічної інспекції «Південь» становила 1062⁶⁷. Із них 40 налічувалося у Запоріжжі, які забезпечували 36 тис. робітників⁶⁸. В їдальнях споживчий раціон був одноманітним: здебільшого борщ, суп, картопля. Порція борщу коштувала 0,60 крб, супу – 0,61 крб, картоплі – 0,66 крб⁶⁹.

Оголошення про створення їдалень для робітників публікувались у місцевій пресі з 1941 р. Так, газета «Українська думка» (8 жовтня 1941 р.) повідомляла про заплановане відкриття 30 їдалень на підприємствах Миколаєва. Постачання в них мало здійснюватися централізовано та шляхом заготівлі⁷⁰. Окупаційна влада не була зацікавлена у суцільному винищенні місцевого населення, прирікаючи його на голодну смерть, оскільки виснажені люди погано працюють. Вона радше використовувала політику примусу-заохочення до праці, яку неминуче мало сприйняти місцеве населення, оскільки це був чи не єдиний спосіб виживання в екстремальних умовах окупації. Подекуди

працівникам за їхню зарплату давали змогу у заводських крамницях викупити за заниженими цінами пайок, що складався із 500 г хліба на працівника, 300 г на утриманця, по 500 г пшона і м'яса (частіше риби). Крамниці розташовувалися на території заводу, а не в місті. Це робилося для того, щоби робітники, які не прийшли на роботу, не мали змоги купувати продукти. Говорячи про заводські їдальні, не ідеалізуватимемо їх, оскільки доволі частими супутниками тут були антисанітарія, збої у налагодженні обліку продуктів та відпуску обідів, траплялися випадки розкрадання продуктів харчування, витрачання їх не за призначенням⁷¹.

Здавалося б, на першій погляд, що працюючі на потреби райху хоч і в мінімальному розмірі, але все ж мали гарантований мінімум харчування. Проте навіть отримавши продуктові картки, люди не завжди мали змогу їх отоварити. Однією з причин були перебої з постачанням, а робітники не мали можливості простоювати цілими днями у чергах за продуктами⁷². Та й наявних продуктів харчування, виданих за картками для працівників, які забезпечували утриманців, було недостатньо. Тому люди шукали додаткові джерела – часто доводилося отоварюватися на базарах з їх непомірно високими цінами та в магазинах. Зокрема, у Трансністрії румунська адміністрація дала повну свободу комерції. Продукти із сіл коштували: 1 кг м'яса – 1,50 німецьких марок, пізніше – 3–3,50; 1 кг сала – 1,50, пізніше – 3,00; яйця (10 шт.) – 1, пізніше – 1,50–2,00; хліб – 0,25, пізніше 0,30–0,40; 1 л олії – 2,00, пізніше 3,00; 4 л горілки – 3,00, пізніше – 5,00 німецьких марок⁷³.

За відсутності можливості придбати продукти харчування на базарах практикувалися походи у село з обмінами. Також працюючі на райх робітники мали змогу отримати землю під городи. Щоправда, умови її використання були драконівськими. За користування ділянкою землі кожен зобов'язаний був здати вирощену на ній продукцію (наприклад, картоплю в розмірі 750 кг з 1 га; за невиконання поставок картоплі винним загрожувало притягнення до відповідальності)⁷⁴.

Загалом, жодне з джерел надходження продуктів харчування не було сталим та надійним, не гарантувало отримання продовольства належної якості. Водночас їх варіативність давала людям можливість обирати власні стратегії виживання. На відміну від цивільного населення, військовополонені не мали навіть згаданих вище можливостей. Харчове та матеріальне постачання в'язнів здійснювалося в такій мірі, щоби лише підтримувати фізичне існування. 8 жовтня 1941 р. верховне командування вермахту видало наказ, що встановлював норми харчового постачання радянських військовополонених. Згідно з ним, працюючи на важких роботах, полонений отримував пайок, який складався з 9 кг хліба, 0,8 кг м'яса, 0,25 кг жирів та 0,9 кг цукру на місяць. На легких – ще менший. Передбачалося і додаткове харчування для відновлення працездатності виснажених в'язнів (50 г тріски, 100 г ерзац-меду та 3,5 кг картоплі на тиждень)⁷⁵. Проте такі норми харчування не відповідали характеру робіт, на яких використовували військовополонених. Нерідко траплялися голодні непритомності і смерть від хронічного недоїдання. Тих, хто звертався з проханням поліпшити харчування – розстрілювали⁷⁶. Страта чекала і на тих, кому вдавалося отримати продукти від цивільного населення.

Ще однією проблемою, з якою у повсякденному житті постійно стикалося цивільне населення окупованих територій, виявилася неможливість на-

лагодити комфортні умови проживання. У результаті бойових дій, бомбардувань, пожеж тощо житловий фонд країни зазнав значних втрат. Уцілілі ж помешкання в їх власників відбирали представники німецької влади та її вповноважені. Житлові умови населення в умовах окупації здебільшого характеризувалися відсутністю елементарних побутових вигод – водогону, електроенергії, опалення тощо.

Отже, протягом періоду окупації України, використовуючи працю цивільного населення та військовополонених, німецька влада частково відновила і ввела в дію окремі цехи заводів і підприємств Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Харкова, Запоріжжя, Києва, торфорозробки, марганцеві копальні Нікополя, залізорудні – Криворіжжя й вугільні – Донбасу, нафтові промисли Прикарпаття тощо. Проте слід відзначити, що згадані підприємства не давали тієї кількості продукції, на яку розраховували німці. Причиною цього було те, що на початку окупації відбудова і введення в дію об'єктів важкої промисловості на території України не становили пріоритетного завдання в економічних планах німецького керівництва – у першу чергу передбачалося вивезення сировини, залишків устаткування на підприємства райху.

Після провалу блицкригу відбулася зміна пріоритетів щодо використання об'єктів промисловості, наявних запасів сировини і виробництва. Активно взявшись за відбудову підприємств, які були необхідні для успішного ведення війни, окупаційна влада зіткнулася з рядом проблем – практично тотальна руйнація виробництв, катастрофічна нестача не тільки кваліфікованих робітників, а й взагалі робочої сили при одночасній необхідності виконувати поставки на підприємства райху працездатного контингенту з України. До того ж, окупантам довелося зіткнутися зі спротивом населення, який проявлявся у вигляді саботажу, руйнування устаткування, диверсій тощо.

Завдання з відбудови і введення в дію об'єктів важкої промисловості лягли на плечі місцевого населення, в основному підлітків, жінок, частини кваліфікованих робітників, які з різних причин залишалися на окупованій території (не підлягали евакуації або ж не встигли евакуюватися, не були мобілізовані до Червоної армії, на момент відбудови конкретних підприємств ще не вивезені в райх). Незначний відсоток трудових ресурсів, здебільшого кваліфіковані кадри, становили іноземні спеціалісти. Основні чорні роботи, починаючи з 1942 р., виконувалися силами військовополонених.

Умови праці робітників промисловості, як і загалом усього населення окупованої території України, були надзвичайно складними. Усе населення працездатного віку, вікові рамки якого поступово розширювалися, підлягало «трудоному обов'язку», коли під загрозою покарання і навіть смерті всі змушені були працювати. Трудитися доводилося в тяжких умовах, часто за відсутності необхідних інструментів і засобів індивідуального захисту, під постійним наглядом із боку адміністрації, яка шукала будь-якої нагоди, щоби збільшити тривалість робочого дня чи урізати заробітну плату, а то й покарати за найменше ухилення від роботи. Проте, люди все ж ішли працювати, адже це давало хоч якусь можливість прогледувати себе та свою родину.

Недоїдання, невлаштованість побуту, проблеми з житлом, навіть його відсутність, чи не щоденний стресовий стан, викликаний необхідністю мобілізуватися для виживання в екстремальних умовах окупації, тривога за рідних, які перебували на фронті чи в партизанських загонах, переживання

за тих, хто був депортований до Німеччини, евакуйований під час відступу радянських військ у тил СРСР або переїхав на інше місце проживання, не маючи можливості дати звістку про себе, біль за рідних і близьких, які загинули під час бойових дій, були закатовані, знищені в концтаборах – ось далеко неповний комплекс переживань, з якими стикалася людина в повсякденному приватному житті на окупованій території.

Для можливості виживання окупаційна влада пропонувала населенню – працювати. Люди трудилися (без ентузіазму і задоволення від виконаної роботи), щоб отримати мінімальний харчовий пайок. Шукали будь-яку можливість отримати додаткове харчування. Мобілізувалися, щоби дочекатися визволення.

¹ Окупація території України тривала з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р.

² Див.: «Зелёная папка» Геринга. Восточный штаб экономического руководства. Секретный документ командования // <http://pavlovsk-spb.ru/dokumenty-voyny/241-direktivy-po-rukovodstvu-ekonomikoj-vo-vnov-okkupiruemых-vostochnых-oblastyax.html>

³ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Л., 2003. – С.237.

⁴ Бліцкриг (нім. *Blitzkrieg* – блискавична війна) – створена на початку ХХ ст. теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога здобувається за лічені тижні або місяці, не давши приголошеному супротивникові оговтатися, відмобілізувати й розгорнути свої основні сили.

⁵ Див.: *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000. – С.66–68.

⁶ *Науменко В.М.* Політика Економічного штабу Ост у сфері промисловості на території окупованої України: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008.

⁷ *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №1. – С.35.

⁸ Київ у дні нацистської навали... – С.259–260.

⁹ *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №6. – С.154.

¹⁰ *Иванов В.Б.* Севастопольская эпопея 1941–1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). – Севастополь, 2004. – С.246.

¹¹ *Пентер Т.* Указ. праця. – С.36.

¹² *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953 рр.). – К., 2009. – 284 с.

¹³ Указ А.Гітлера про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. // *Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів.* – Т.1. – Л., 1997. – С.200–202.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 36 док. і мат. – К., 1963. – С.28–29.

¹⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.523.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.239. – Арк.37.

¹⁷ Державний архів Луганської області. – Ф.Р-1717. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.15, 15 зв.

¹⁸ Волинь. – 1942. – 24 вересня, 24 грудня.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.271.

²⁰ Українці! // *Нове життя.* – 1942. – 20 грудня.

²¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. ... –

- С.175, 200; *Голиш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.
- ²² Цит. за: *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.114.
- ²³ Хроніка // *Українська думка.* – 1941. – 8 жовтня.
- ²⁴ Забота о детях // *Новая мысль.* – 1943. – 5 декабря; *Детские сады* // *Новая мысль.* – 1943. – 28 октября.
- ²⁵ *Иванов В.Б.* Указ. соч. – С.245.
- ²⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1951. – С.237.
- ²⁷ *Иванов В.Б.* Указ. соч. – С.246.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.271; Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С.87.
- ²⁹ *Загоруйко М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). – Москва, 1974. – С.188; *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.
- ³² Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф.Р-2037. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68; Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р.: Огляд документів. – Суми, 2003. – С.12.
- ³³ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1951. – С.270.
- ³⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1963. – С.208.
- ³⁵ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р-434. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.71.
- ³⁶ Там само. – Арк.70.
- ³⁷ Нідерландські фахівці для України // *Українська думка.* – 1942. – 15 липня.
- ³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.124. – Арк.56; Спр.548. – Арк.44–45.
- ³⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим ... – К., 1951. – С.233–234.
- ⁴⁰ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених // *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст.* – Кн.11. – Донецьк, 2005. – С.36.
- ⁴¹ Российский государственный архив экономики. – Ф.8875. – Оп.1. – Д.292. – Л.142.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.293.
- ⁴³ Там само. – Оп.2. – Спр.147. – Арк.175; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.205–206.
- ⁴⁴ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – С.89.
- ⁴⁵ Там само. – С.90.
- ⁴⁶ Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р. – С.18.
- ⁴⁷ Сообщение // *Прибугские известия.* – 1943. – 21 апреля.
- ⁴⁸ Увага // *Нове життя.* – 1943. – 28 лютого.
- ⁴⁹ *Дубина К.* Злодеяння немцев в Киеве. – Москва, 1945. – С.11.
- ⁵⁰ *Коваль М.В.* 1941–1945 роки. Україна // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №6. – С.45.
- ⁵¹ *Голиш Г.М.* Указ. праця. – С.99.
- ⁵² ДАСО. – Ф.Р-2911. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.
- ⁵³ *Ветров І.Г.* Указ. праця. – С.109.
- ⁵⁴ Оголошення // *Сумський вісник.* – 1942. – 5 липня; ДАСО. – Ф.Р-1908. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.
- ⁵⁵ ДАСО. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.14.
- ⁵⁶ *Потильчак О.В.* Указ. праця. – С.87.
- ⁵⁷ Розпорядження відносно урегулювання умов праці та платні для робітників,

промисловців // Волинь. – 1941. – 25 грудня.

⁵⁸ ДАСО. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.1.

⁵⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-7021. – Оп.72. – Д.9. – Л.34.

⁶⁰ Державний архів Київської області. – Ф.Р-2371. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.8.

⁶¹ ДАСО. – Ф.Р-1915. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9; Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 р. – С.18.

⁶² Максимальні ціни // Львівські вісті. – 1941. – 18 вересня.

⁶³ Див.: Розпорядження про ціни у дрібній торгівлі всякого роду харчовими продуктами // Українська думка. – 1942. – 20 червня; Оголошення // Українська думка. – 1942. – 15 липня; Розпорядження про ціни на птицю для різання // Українська думка. – 1942. – 27 червня; Розпорядження про споживацькі ціни на молоко, молочарські вироби та їстівну рослинну олію // Українська думка. – 1942. – 27 червня.

⁶⁴ Київ у дні нацистської навали... – С.251.

⁶⁵ ДАСО. – Ф.Р-2132. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6.

⁶⁶ Там само. – Ф.Р-2037. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.9.

⁶⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg). – RW 31/48.

⁶⁸ Ветров І.Г. Указ. праця. – С.116.

⁶⁹ ДАСО. – Ф.Р-2132. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.2–4.

⁷⁰ Хроніка // Українська думка. – 1941. – 8 жовтня.

⁷¹ ДАСО. – Ф.Р-2845. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32.

⁷² Городина для трудящих // Сумський вісник. – 1942. – 21 серпня.

⁷³ Батшев В. Жизнь в оккупации // Лебедь: Независимый альманах. – 2007. – 27 мая. – №528 // <http://www.lebed.com/2007/art5023.htm>

⁷⁴ ДАСО. – Ф.Р-2845. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.36.

⁷⁵ Потильчак О.В. Указ. праця. – С.86–87.

⁷⁶ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. мат. и док. – Донецк, 1969. – С.113.

The article make the main life aspects under industry workers heavy occupation circumstances (adolescents, women, elderly people, Soviet prisoners of war) clean. Their daily existence problems were found out. It is reproduced government attitude to the population as a whole, and particularly to those who were involved in the production restoration at heavy industries, located in Ukraine.

С.А.Беллецца*

ОСВІТА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті проаналізовано ситуацію у сфері освіти в генеральній окрузі Дніпропетровськ із точки зору діалектики наказів німецьких керівників та заходів, що їх уживали місцеві допоміжні адміністративні структури. Показано, як в освітній галузі втілювались основні риси національної (расової) та соціальної політики окупантів.

В одному зі звітів, датованому вереснем 1942 р., голова політичного відділу Східного міністерства Третього райху О.Бройтігам зробив цікаве зауваження: «Неузгодженість німецької політики в Україні особливо вражає спостерігача. Кожна округа дотримується, так би мовити, своїх власних директив, які іноді стосуються навіть найменших деталей». Безладність заходів на освітній ниві була такою, що чиновник райху назвав її анархією, обумовленою великою мірою тим, що гітлерівцям було складно знайти вірних союзників серед української інтелігенції¹.

Основні напрями нацистської політики, котра стосувалася шкіл та освіти загалом на окупованих територіях, було досліджено у багатьох працях, у тому числі й з погляду зіткнень між різними внутрішніми угрупованнями нацистського режиму щодо цієї проблеми². Однак, на наш погляд, бракує аналізу їх практичної реалізації з точки зору діалектики наказів німецьких керівників і заходів, проведених місцевими адміністративними структурами. У даній статті буде проаналізовано освітню політику в генеральній окрузі Дніпропетровськ та з метою надати цій темі глибини показано, як у ній втілювались основні риси національної (расової) й соціальної політики гітлерівців.

А.Розенберг і Е.Кох

Найголовнішою метою окупації України, щодо якої не було розходжень у поглядах між нацистськими очільниками, визначалася експлуатація її сільськогосподарського й економічного потенціалу у воєнних цілях і, у другу чергу, розвиток німецької колонізації, адже в майбутньому саме поселенцями з райху передбачалося замінити місцеве слов'янське населення³. Коли ж ішлося про те, як від теоретичних планів перейти до їх практичної реалізації, то верхівка Третього райху розподілилася на дві частини: непримиренно-расистську, сегрегаціоністську, виразником якої був Еріх Кох, та іншу, представлену міністром східних окупованих територій Альфредом Розенбергом. Щодо останнього, то він походив із німецької сім'ї, котра проживала в Естонії. Наприкінці Першої світової війни перебрався у

* Сімоні Аттіліо Беллецца – доктор філософії (спеціалізація: історія), стипендіат Вищої школи історії департаменту історичних досліджень Університету Республіки Сан-Маріно (Читта-ді-Сан-Маріно, Республіка Сан-Маріно).

E-mail: sabellezza@gmail.com

** Переклад з італійської – Ірина Кащей.

Німеччину, де присвятив себе вивченню східноєвропейських аспектів расової тематики, дійшовши, зрештою, висновку, що росіян можна перемогти тільки за допомогою інших слов'янських народів, особливо українців, які, на його думку, зберегли у своїх жилах децицію арійської крові, занесеної варягами у ранньому середньовіччі⁴.

Ця розбіжність у поглядах відбивалась також на освітній політиці, запроваджуваній кожною з двох течій. Е.Кох, котрого надихали вкрай відверті расистські заяви А.Гітлера, був переконаний, що освіту населення України треба звести до мінімуму, адже воно, будучи расово нижчим від німців і зазнавши непоправного впливу більшовизму, все одно приречене на зникнення через кілька десятиліть⁵. За планами ж А.Розенберга, створення освітньої системи для українців мало слугувати, крім здобуття підтримки з боку населення, ще й формуванню спеціалізованого персоналу (робітники, медсестри, агрономи), який був потрібен для реалізації воєнних цілей райху.

Циркуляром Східного міністерства наказувалося створити загальноосвітні курси тривалістю 7 років, після закінчення яких ті, хто продемонстрував успіхи у навчанні, могли вступати до 3–4-річної школи для здобуття вищої кваліфікації. Документом встановлювалась обов'язковість шкільної освіти для всіх дітей та виключне використання у ній української мови, звичайно, з антиросійською метою⁶. Школа мала плекати серед українців вдячність райху; водночас чітких намірів щодо можливостей вивчення німецької мови не було.

Зі свого боку Е.Кох, котрий формально підпорядковувався очільникові Східного міністерства А.Розенбергу, у першому ж наказі розпорядився закрити всі освітні інституції у грудні 1941 р.⁷ Проте як у теорії, так і на практиці рішення впроваджувати у життя ці директиви чи ігнорувати їх залишалось за генеральними комісарами п'яти регіонів (генеральних округ) райхскомісаріату Україна – вони були справжніми диктаторами в межах останніх.

Генеральна округа Дніпропетровськ

На відміну від західних регіонів, Дніпропетровська область не зазнала військового адміністрування. Перехід на цивільне управління, призначений на 1 вересня 1941 р., стався через кілька днів після оволодіння гітлерівцями обласним центром (25 серпня), і ще до того, як уся територія, котра мала стати генеральною округою Дніпропетровськ (нім. Generalbezirk Dnjepropetrowsk), була зайнята вермахтом. На посаду генерального комісара було призначено колишнього члена СА К.Зельцнера, котрий зробив кар'єру в гітлерівській Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP; у 1933–1945 рр. правляча партія Третього райху), досягнувши посади крайслейтера (голови округу) й депутата райхстагу (лютий 1932 р.)⁸. В одному зі звітів місцевий підрозділ айнзатцштабу А.Розенберга характеризував його як урівноважену та рішучу людину, котра переймається передусім тим, як здобути підтримку місцевої інтелектуальної еліти, без якої, на його думку, неможливо керувати регіоном⁹. Із цього можемо констатувати, що позиція К.Зельцнера була ближче до «проукраїнських» поглядів А.Розенберга, аніж до позиції Е.Коха.

Заснування місцевих адміністративних органів відбулося надзвичайно швидко – уже 2 вересня 1941 р. було створено українську допоміжну управу міста Дніпропетровська¹⁰, за якою з'явилася аналогічна окружна. Це було винятковим явищем для окупаційного адміністративного апарату, оскільки зазвичай українським співробітникам не довірялися посади вище бургомістра (тобто, мера) окремих міст¹¹. Складне завдання реорганізації освітніх інституцій лягло на плечі обласного комісара освіти – українця П.Козара.

Павло Антонович Козар народився у селі Широкому 12 лютого 1898 р. Здобувши середню освіту, у 1921 р. він переїхав до Дніпропетровська, щоб прослухати курс лекцій на історичному факультеті (1926 р. отримав диплом). Його науковим керівником став академік Д.Яворницький, котрий був також директором місцевого музею історії, в якому П.Козар працював упродовж року. З 1926 р. до 1929 р. він навчався в аспірантурі. Темою його дисертації, опублікованої того ж 1929 р., було населення берегів Дніпра у ХІХ–ХХ ст., дніпровська лоцманська служба¹². Після повернення до роботи в музеї (1931 р.) П.Козар постійно зазнавав утисків із боку сталінського режиму за свій «націоналізм». Зрештою, він був усунутий від роботи в музеї й місцевому університеті та змушений був працювати вчителем у провінції¹³. Отже, така біографія, з погляду нацистів, ідеально підходила для керівника освітніх інституцій області. Адже окупанти довіряли тим, хто не підкорився радянській владі й на собі відчув репресії 1930-х рр.

Як свідчить звіт П.Козара К.Зельцнеру від 11 вересня 1941 р., відділ освіти окружної адміністрації складався з 25 осіб і трьох внутрішніх підвідділів – школи, підготовки вчителів та позашкільної діяльності. Останньому закладу підпорядковувалися обласні музей історії (директором котрого було призначено П.Козара), історичний архів, бібліотека, колишній музей Жовтневої революції, а також різні асоціації й інспекція релігійних культур¹⁴.

Перед приходом німців на Дніпропетровщині нараховувалося 1388 шкіл, готових до нового навчального року, 307 385 учнів та 110 076 учителів. В очікуванні реорганізації освітніх інституцій згідно з нацистськими директивами, які почали видаватися тільки у 1942 р., було вирішено залишити успадковану від радянської влади систему. Навчальний курс, як і раніше, був розрахований на 10 років початкової й середньої освіти.

Якщо більш точну оцінку чисельності шкіл (згідно зі статистикою 1942 р., вона зменшилася до 763, із котрих 50 було у самому Дніпропетровську¹⁵) дати важко, то принаймні можливо детальніше розглянути програми курсів. Наприклад, в одній зі шкіл обласного центру до основних предметів (українська мова, математика, історія, фізичне виховання) було додано також вивчення німецької та російської мов, географії, природничих наук, починаючи з третього класу, фізики – з шостого, хімії – з сьомого й, нарешті, астрономії – в останньому. Окрім коригування програми з історії й літератури у націоналістичному та пронімецькому ключі, основна схема в основному залишилася тією ж, якою користувалися радянські школи¹⁶. Цікавим фактом є запровадження вивчення російської мови як іноземної у здебільшого російськомовному місті й заміна німецькою французької, котру найчастіше вивчали у школах доти¹⁷. Мінімальна зарплата вчителя становила 360 крб для викладача без університетського диплома, максимальна –

800 крб для дипломованого педагога, котрий мав 18 годин навантаження на тиждень, тоді, як директори шкіл могли отримувати до 1000 крб на місяць¹⁸.

У селах становище було складнішим. Наприклад, в Іванівському районі, у східній частині області, у січні 1942 р. працювали лише класи перших чотирьох років навчання, і дуже часто вчителі залишали свої робочі місця через те, що не могли вижити на зарплату, або тому, що її просто не виплачували. Місцева адміністрація дозволила вчителям працювати в колгоспах (які також було збережено) у вільний від викладання час, щоби вони могли зводити кінці з кінцями¹⁹.

Однак суворі умови війни невдовзі втрутилися у цей хід подій: 13 грудня 1941 р. К.Зельцнер був змушений видати наказ про закриття всіх шкіл на карантин – через брак опалення й пов'язані з цим побоювання щодо поширення інфекційних хвороб. Учителям та старшим учням було запропоновано, за допомогою відділу праці, знайти собі інший вид діяльності²⁰. Коли навесні наступного року поступово школам було дозволено повернутися до занять²¹, перед окупаційною адміністрацією постали інші численні проблеми.

Більша частина викладацького корпусу складалася із колишніх радянських учителів²². В очах окупантів вони були ненадійними і нездатними виконувати завдання, за виразом А.Розенберга, «заслужити собі покірну й некорисливу підтримку населення України»²³. Учителі завжди вважалися дуже політизованою у більшовицькому сенсі меншиною і тому мали бути замінені або тими, хто виховувався у добільшовицьку епоху, або ж антикомуністами за поглядами (особливо жертвами сталінських репресій)²⁴. У Дніпропетровську поліцейські органи час від часу проводили чистки, намагаючись виявити колишніх членів компартії або комсомолу. Наслідком їх було різке зменшення штату педагогів²⁵.

Надзвичайно високі штрафи накладалися на тих батьків, котрі, налякані насильницькою відправкою людей у Німеччину, не хотіли віддавати дітей до школи, щоби ті не потрапили у жорстокі лабети акцій із набору «трудового контингенту»²⁶. Зокрема на обов'язковості навчання у школі наголошувалося під час широкої пропагандистської кампанії, яка охоплювала всі без винятку газети²⁷.

Іноді для того, щоби зміцнити відчуття належності до школи, учні мали співати національний український гімн перед початком занять, навіть якщо погляди гітлерівського керівництва, котре побоювалося спалаху самостійницьких настроїв, були щодо цього іншими²⁸.

Великі труднощі викликав підбір навчального матеріалу, придатного для використання під час занять. Надзвичайно поширеними були, зокрема, невеликі журнали для школярів та вчителів, а також виступи і портрети фюрера. Радянські підручники не могли використовуватися через великий ступінь інфільтрації більшовицькою ідеологією, яка містилася навіть у навчальних виданнях з арифметики. Іноді все-таки доводилося їх брати, вирвавши найбільш незручні сторінки, але по всій Україні було знищено понад 2 млн книжок, через що учні нерідко навчалися за конспектами, а для вправ у читанні використовували нацистські газети, чекаючи (як виявиться – марно), поки у райху віддрукують нові посібники²⁹.

Фольксдойче

Починаючи з 1943 р. за новими підручниками могла навчатися лише меншість учнів – німці за походженням, яких на Дніпропетровщині налічувалося понад 76 тис.³⁰ Їх доля теж була пов'язана з нацистською теорією – як представники «арійської раси», вони мали право на особливе ставлення, котре мало на меті повністю відродити в них усі особливі риси, пов'язані з походженням, та викоренити негативний вплив більшовизму. Із цього погляду освітня політика відіграла ключову роль.

Фактично у 1930-х рр. німецька етнічна меншина була однією з найголовніших мішеней сталінських переслідувань. Адже саме освітні заклади для німців вважались осередками формування антибільшовицької опозиції – як на рівні потужних освітніх інституцій, так і сільських шкіл³¹.

Під час окупації етнічні німці (фольксдойче; нім. Volksdeutsche) мали право на окрему від української систему освіти, але водночас не могли змішуватися з ровесниками із самого райху (райхсдойче; нім. Reichsdeutsche), для котрих діяли правила нацистської шкільної системи. Програми початкових шкіл (фольксшULE; нім. Volksschule), а також професійних навчальних закладів (фахшULE; нім. Fachschule), які склалися з чотирьох основних компонентів (сільське господарство, торгівля, управління й домашнє господарство для дівчат), мали на меті сприяти поступовій асиміляції учнів з їх ровесниками на історичній Батьківщині. Особлива увага приділялася розвитку патріотизму – за допомогою спеціальних програм, журналів і звичного співу національного гімну перед початком уроків³². Райхскомісар Е.Кох у 1943 р. уклав угоду з двома видавництвами – у Білефельді та Франкфурті-на-Майні, котрі мали свої філії у Дніпропетровську, про постачання підручників для етнічних німців України. Проте друк навчальної літератури українською мовою відкладався на невизначений термін через брак коштів³³.

Східне міністерство було не єдиним у намаганнях охопити етнічних німців освітою. Благодійний заклад «Допомога німецькому народові у зимову пору» (нім. Winterhilfswerk des Deutschenvolkers), створений спочатку для збору пожертвувань для підтримки населення райху під час зими 1941–1942 рр., зумів організувати дитсадки, зібрати одяг, книжки й музичні інструменти для школярів. І ніхто не переймався тим, що здебільшого це добро було реквізоване в місцевих або французьких євреїв³⁴.

Серед партійних організацій найактивнішою у регіоні було Управління по роботі з фольксдойче (нім. Volksdeutsche Mittelstelle), яка в основному займалася підтримкою громад меннонитів, що мали розгалужену мережу релігійних шкіл по всій Україні³⁵. Проект переучування етнічних німців не мав, однак, подальшого розвитку – дуже невтішні економічні наслідки першого року окупації переконали гітлерівців спрямувати більше зусиль на реформу освітніх структур для місцевого українського населення.

Поворот восени 1942 р.

Одним із чинників особливого роздратування нацистських очільників були жалюгідні результати сільськогосподарської галузі, адже за всіма розрахунками, Україна мала стати житницею, здатною постачати райху та вермахту всі види аграрної продукції, якої вони гостро потребували³⁶. У серпні 1942 р. А.Розенберг спробував виправити становище, запланувавши створення двох дослідницьких та освітніх інститутів у галузі сільського господарства. Один із них планувалося відкрити в Миколаєві (для півдня й заходу країни), а другий – у Дніпропетровську (для потреб східної частини)³⁷. 31 серпня 1942 р. від Е.Коха у генеральну округу надійшла скарга на інституції, які не дотримувалися німецьких директив³⁸. Після цього 24 жовтня того року було видано наказ про закриття всіх навчальних закладів. Відтак незважаючи на формальну перемогу А.Розенберга, який вирвав у фюрера згоду щодо необхідності існування шкіл, негласна суперечка між двома угрупованнями нацистської верхівки закінчилася тріумфом Е.Коха, на котрого саме й покладалося завдання провести відповідну реформу³⁹.

14 грудня 1942 р. зібрання голів департаментів сільського господарства райхскомісаріату Україна (нім. Landwirtschaftsfürer) дійшло висновку, що для розвитку галузі конче потрібно щонайменше на 1000 осіб більше агрономів та інших спеціалістів, і висловилося щодо необхідності відкриття відповідних трирічних навчальних закладів, які б забезпечили підготовку кадрів різної спеціалізації⁴⁰.

У генеральній окрузі Дніпропетровськ, можливо, через стан здоров'я генерального комісара К.Зельцнера, що суттєво погіршився та відривав його від роботи⁴¹, освіта реформувалася згідно з вказівками Східного міністерства. Було засновано чотирирічну початкову школу, до котрої записувалися у 6 або 7 років. Її нова програма значно скорочувалася порівняно з попередніми: щороку всього 40 годин виділялося на викладання української (або російської) мови, 30 – математики, 15 – німецької мови, 20 – історії, по 10 – географії та природничих наук. Таким чином, вивільнявся максимально можливий час для практичних занять на сільськогосподарських і промислових підприємствах. Потім було відкрито інші школи з чотирирічним терміном навчання для медичного персоналу й ветеринарів та шестимісячні курси для неспеціалізованих професій⁴².

Підготовка агрономів, потрібних для проведення аграрної реформи, координувалася центральною Земською установою з питань сільськогосподарської дослідницької й освітньої діяльності при райхскомісаріаті України (нім. Landesamt für das Landwirtschaft Forschungs- und Ausbildungswesen beim Reichkommissar für die Ukraine), яка мала три відділи – дослідницький, підготовки місцевого населення та освітніх інституцій для етнічних німців⁴³. У цьому випадку так само складно навести точні цифри щодо кількості відвідувачів зазначених шкіл. З оголошення про вступний конкурс до одного такого навчального закладу Дніпропетровська можна дізнатися, що він був готовий прийняти 40–60 молодих людей української національності у віці від 18 до 22 років. Від абітурієнтів вимагалася «чистота характеру, хороше здоров'я, любов до порядку, жвавий розум», селянське походження та мінімальні навички (вміти читати, писати й рахувати)⁴⁴. Інститут сільськогосподарської економіки в Єрастівці – містечка в районі

П'ятихаток, на півночі регіону – пропонував різні курси для майбутніх агрономів. Звичайний було розраховано на 18 тижнів (162 години занять), під час яких учні мали змогу дізнатися про прийоми вирощування пшениці, інших злаків, льону і лікарських трав (по 10 годин), коренеплодів (9 годин), бобових культур (6 годин) та кукурудзи (20 годин)⁴⁵.

В аналогічному закладі у Кривому Розі навчалася 65 студентів-агрономів. Найстаршим із них було по 35 років (13 осіб); 35 із них становили жінки, які навчалися в окремій від чоловіків будівлі⁴⁶. Безумовно, у даному разі йдеться про винятковий випадок, оскільки за циркуляром, згідно з яким проводилася реформа, тільки 25% студентів могли становити жінки. У документі також встановлювалися дати початку й закінчення навчального року (1 вересня і 31 травня), а також містився наказ про створення закладів із підготовки осіб робітничих спеціальностей⁴⁷. Із запізненням, але для останніх теж було створено координаційні центри в Миколаєві й Дніпропетровську, та під керівництвом референта Східної України Гуттена відкрилися численні навчальні заклади з підготовки робітників⁴⁸. У Кривому Розі – важливому промисловому центрі – абітурієнтів (вік яких встановлювався у межах від 14 до 18 років) обіцяли забезпечити житлом, харчуванням і спецодягом⁴⁹ – щоб утримати необхідну кількість, треба було створити для майбутніх учнів кращі та стабільні умови життя.

Реформа освітньої системи, така, котрою її бачив Е.Кох, перетворила радянські школи на структури, де формувалися кадри робітників, потрібні для використання у воєнних цілях – програми гуманітарних дисциплін підпорядковувалися завданням пропаганди, а робітнича спеціалізація ставала найважливішим предметом.

Університети й дослідницькі центри

Вищі навчальні заклади (ВНЗ) регіону стали жертвами і водночас учасниками аналогічних процесів. Університет та політехнічний інститут Дніпропетровська впродовж 1930-х рр. великою мірою було охоплено сталінськими репресіями. Тільки протягом 1933 р. університети трьох найбільших міст України – Києва, Харкова й Дніпропетровська – втратили до 270 професорів⁵⁰. Незважаючи на чистки, значимість і стратегічна важливість досліджень, котрі проводились у Дніпропетровську, були такими, що до цих закладів прибула спеціальна радянська евакуаційна комісія, яка займалася вивезенням учених та устаткування перед приходом нацистів⁵¹. Частина викладачів та студентів, котрі не змогли евакуюватися, перейшли до боротьби з гітлерівцями, увійшовши до складу партизанських загонів⁵².

Наказ про те, щоб якнайбільше використовувати технології й дослідницькі інституції окупованих земель, було віддано безпосередньо А.Гітлером, ним широко користувалися нацистські чиновники⁵³. Крім вищих навчальних закладів сільськогосподарського профілю, інтерес окупантів також викликав престижний гірничопромисловий інститут у Дніпропетровську⁵⁴. Він вважався одним із кращих на той час ВНЗ, здатним позмагатися з аналогічними закладами райху, та мав безпосереднє відношення до рентабельного видобутку вугілля на шахтах Донбасу. За радянських часів цей заклад набирив студентів зі всіх куточків країни,

включаючи Урал і Кавказ, мав великий ботанічний сад, цінні мінералогічні й геологічні колекції та величезну бібліотеку⁵⁵. Хоча в перші часи окупації умови для роботи дослідницьких інституцій були незадовільними⁵⁶, нацисти заходилися до їх реформування. Як свідчив 16 червня 1942 р., після розмови із К.Зельцнером, Браун (службовець відомства А.Розенберга) – день, коли німці зможуть обійтися без допомоги української інтелігенції, був ще неблизьким. І допоки він не наступив, її слід використовувати у власних цілях. Загалом, продовжував Браун, технічна освіта сама по собі не була ані гарною, ані поганою – німцям важливо лише контролювати її результати. До того ж, прийом українців на роботу до дослідницьких інституцій міг бути використаний і з метою пропаганди⁵⁷.

Відновлення роботи університетів було дуже швидким: 26 вересня 1941 р. відкрився Дніпропетровський державний університет, 6 жовтня – політехнічний інститут⁵⁸. Зберігся статут першого закладу, з котрого можна дізнатися, що університет складався з шести факультетів, на які могли вступати студенти з середньою освітою, не молодші 17 років, української або німецької національності; євреї не могли бути ані студентами, ані викладачами; під час вступу треба було сплатити університетські збори; для найкращих студентів передбачалася стипендія. Термін навчання (5 років) поділявся на два семестри, після його завершення належало захистити диплом. Університетська ієрархія мала чотири щаблі (викладач, асистент, доцент та професор). Визначалися адміністративні посади: ректор, проректор і декани факультетів (призначалися ректором). Передбачалася також рада університету, яка мала консультативні функції; її членами були всі професори, доценти та завідувач бібліотеки⁵⁹.

Вступна кампанія до закладу тривала від 31 жовтня по 1 листопада й широко рекламувалася за допомогою оголошень, розвішаних по місту⁶⁰. Нижче наводимо таблицю з одного із внутрішніх документів університету, датованого 11 листопада 1941 р., з котрої видно, скільки студентів здобували вищу освіту за звичайними спеціалізаціями і на двох додаткових курсах (німецька мова та фармацевтика)⁶¹:

Спеціальність	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	Загалом
історія та географія	73	37	13	15	10	148
філологія	120	82	42	1	2	247
фізика та математика	34	24	17	17	5	97
хімія	23	5	8	4	21	61
біологія	63	6	12	18	14	113
сільське господарство	52	14	24	12	9	111
іноземні мови	30	28	14	19	0	91
медицина	514	135	114	127	138	1028
фармацевтика	311	22	7	12	0	352
курс із фармацевтики	313					313
курс німецької мови	645					645
Загалом						3206

У політехнічному інституті 35 студентів навчалися за спеціальністю «будівельна інженерія», 64 – «металургійна інженерія», 58 – «шахтна інженерія», загальна кількість становила 269 осіб на п'яти курсах⁶². Це досить немала чисельність, особливо, якщо взяти до уваги, що вартість навчання була загалом високою, а найдорожчим став курс із медицини (500 крб на рік)⁶³. Значна кількість студентів саме цієї спеціальності пояснювалася потребою гітлерівців у медичному персоналі як для фронту, так і тилу.

Переглядаючи перелік викладачів, можна помітити їх тісний зв'язок із владними посадами місцевого управління, підконтрольного окупантам: два ректори – біолог І.Рожин в університеті й геолог К.Татомир у політехнічному інституті, хоча і не належали до місцевої адміністрації, але керівником обласної управи, котрий їх формально призначив, за пропозицією П.Козара, був інженер Олійниченко – також університетський викладач⁶⁴.

Свою діяльність на посаді ректора університету І.Рожин розпочав з оголошення 30 жовтня 1941 р. конкурсу на заміщення 36 вакансій із різних предметів⁶⁵. Після радянської евакуації в глиб території СРСР, а також масових розстрілів гітлерівцями єврейського населення Дніпропетровщини, які відбулися 4 й 13 жовтня 1941 р.⁶⁶ (серед страчених було і 28 викладачів-євреїв, що не змогли покинути місто)⁶⁷ викладацький склад значно скоротився. Конкурс відбувся 27 листопада. Серед його переможців були той же П.Козар (на кафедрі історії України), етнічні німці – міський комісар охорони здоров'я Станкевич (на кафедрі неврології) та публіцист найбільшого регіонального видання Циммерман (на кафедрі загальної літератури), а також українець, директор відділу народної культури Дніпропетровська І.Зеленський (на кафедрі загальної історії)⁶⁸.

Біографія останнього видається особливо цікавою. Він народився 6 січня 1885 р. в одному із сіл Полтавської області. Навчався у ліцеї в Лубнах, потім – у Київському університеті, де отримав диплом з історії й спеціалізувався з педагогіки. Із 1921 р. він викладав у сільській школі, але потім через сталінські чистки перестав учителювати (1931–1933 рр.). Згодом знову почав працювати у Кривому Розі, а з 1937 р. – у Дніпропетровську⁶⁹. Хоча І.Зеленський деякий час і працював у Київському університеті, йому не вистачало наукового досвіду для перемоги в конкурсі викладачів. Однак комісія вирішила у винятковому порядку зарахувати кандидатові всі звання й публікації та оголосила його переможцем⁷⁰. Причини для цього зарахування з'явилися тільки під час засідання, на котрому І.Зеленському було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук.

16 лютого 1942 р. ректор І.Рожин встановив нові критерії щодо надання найвищого в радянській системі наукового ступеня – доктора наук⁷¹, а 16 березня було призначено іспити на його отримання кандидатами з різних дисциплін. Обговорення, як свідчить протокол засідання, відбулося 30 березня й мало характер справжньої публічної події, на котру було запрошено найвищих посадовців місцевої адміністрації⁷². До складу комісії, очолюваної ректором університету, входив також П.Козар – як представник окружної управи. Цікаво, що він також фігурував у переліку кандидатів на звання доктора наук. Дискусія пройшла без жодних перешкод, і П.Козар та Циммерман отримали це звання. Складності почалися, коли перейшли до питання про викладача І.Зеленського. Комісія встановила, що кандидатові бракувало публікацій і наукового досвіду для отримання зазначеного

ступеня, але тут втрутився П.Козар, котрий нагадав присутнім, що слід належним чином поцінувати заслуги останнього як націоналіста й жертви більшовицької системи. Отже, кінцеве рішення було ухвалене на користь І.Зеленського – не в останній мірі через його «громадянські заслуги»⁷³. Мабуть, привабливість академічного ступеня була високою, тому що вже у червні 1942 р. бургомістр Дніпропетровська – Соколовський, який за радянських часів був інженером, висунув свою кандидатуру та у тому ж місяці отримав науковий ступінь⁷⁴.

Історичні дисципліни у Дніпропетровському університеті викладали головним чином прихильники української національної ідеї. Окрім П.Козара й І.Зеленського, у 1942 р. закінчив аспірантуру і став працювати лаборантом на кафедрі історії перекладач ректора Я.Самотовка, котрий був членом ОУН⁷⁵. П.Козар у межах своєї компетенції намагався українізувати навчальний процес. Так, він видав розпорядження про те, що єдиною мовою викладання в університеті є українська, звільняючи всіх, хто розмовляв російською, а такий предмет, як «російська література», зробив частиною ширшої дисципліни – «загальної літератури»⁷⁶. Його погляди відобразилися також у науковій діяльності. У статті «Вірші й історичні сюжети Т.Г.Шевченка»⁷⁷ П.Козар подав історію України крізь призму творів національного поета, змальовуючи образ рідної країни як держави, використовуваної іноземцями – чи то монгольськими ордами, поляками-католиками, а чи російськими солдатами Петра І. Справжніми ж носіями української автентичності автор уважав козаків, котрі були у центрі уваги його наукових праць, особливо гетьмани Б.Хмельницький та І.Мазепа. Незважаючи на війну П.Козару вдалося у жовтні 1942 р. організувати археологічну експедицію на береги Дніпра, щоби продовжити власні дослідження⁷⁸. Однак невдовзі його було звільнено із посади комісара освіти. Короткий час він обіймав керівний пост в Асоціації самопомогі Дніпропетровська⁷⁹, проте і ця організація відмовилася вважати його своїм співробітником та платити йому зарплату, коли він у березні 1943 р. поїхав у чергову експедицію⁸⁰. Ці знаки політичної недовіри, можливо, були обумовлені тим, що переконання націоналіста П.Козара погано узгоджувалися із зусиллями з реформування освітньої системи, яких прагнула окупаційна влада. Відтак останній вирішив перебраться на захід, у тому числі й для того, щоб уникнути зустрічі із радянською владою. 24 квітня 1943 р. він помер від хвороби у Польщі⁸¹.

Певний час університет мав особливі привілеї: його співробітників у разі затримання часто відпускали на волю; для викладачів було отримано певну кількість квартир; студентам видавалися спеціальні перепустки для вільного пересування містом і відвідування лекцій⁸². Зарплата була дуже високою: від 500 до 700 крб у лаборанта, 1080 – доцента, до 2250 – у завідувача кафедри та 2800 – ректора⁸³.

Восени 1942 р., незважаючи на вимоги не припиняти заняття, особливо для медичних спеціальностей⁸⁴, було прийняте рішення закрити університет, дозволивши діяльність тільки політехнічного інституту, установи якого працювали у воєнних цілях та в тій частині, що стосувалася використання потенціалу сільського господарства⁸⁵. Офіційно Дніпропетровський університет було закрито 31 грудня 1942 р.⁸⁶ На допомогу його викладачам, які залишилися без роботи, у січні 1943 р. прийшла міська адміністрація. Так, було організовано кооперативи із землеробства на вільних територіях,

котрі належали дніпропетровському комунальному господарству. Окремий кооператив було створено спеціально для доцентів, яким надали великі ділянки землі з правом користування чотири роки⁸⁷. Проте це, звичайно, не могло замінити їм втраченого привілейованого становища.

Підсумки. Ставлення населення

Таким чином, у царині освітньої політики, запроваджуваної нацистами, вирізняються два періоди – від початку окупації й до осені – зими 1942 р., і другий, що завершився із радянським відвоюванням території Дніпропетровської області. Якщо у перший рік після приходу гітлерівців місцева влада взяла за основу радянську систему освіти і намагалася реформувати її в потужному націоналістичному ключі (йї це підтримувала окупаційна адміністрація), то після літа 1942 р. зміни у військово-політичній ситуації справили потужний вплив на подальший розвиток шкіл та університетів. Приблизно впродовж року Дніпропетровська область мала систему освіти, яка, зазнаючи певного впливу з боку німецького нацизму й українського націоналізму, мала змогу надавати частині населення повну освіту від початкових шкіл до університету – досить рідкісна можливість на окупованих східних територіях⁸⁸.

Продовження війни, що спричиняло дедалі більшу потребу у відповідній продукції та сировині, а у генеральній окрузі Дніпропетровськ ще й збіглося з погіршенням стану здоров'я генерального комісара К.Зельцнера, що не дозволяло йому продовжувати відповідну політику, з осені 1942 р. обернулося тим, що втілювана на практиці нацистська расова теорія охопила й систему місцевої освіти, скоротивши її до мінімуму.

Через брак відповідних джерел зрозуміти, як цю зміну сприйняло населення, є однією з найскладніших проблем. Тільки деякі документи окупантів допомагають пролити світло на це питання. Наприклад, зі звіту від 24 липня 1942 р. можна дізнатися, що значна частина жителів виступала проти сильного націоналістичного впливу, котрий характеризував освітні установи в регіоні з достатньо великою російськомовною громадою⁸⁹.

Уже згадуваний О.Бройтігам свідчив, що восени 1942 р. до школи прийшло набагато менше дітей, ніж у радянський період, і стверджував, що німецька влада не повинна була протистояти цій тенденції⁹⁰.

Зрештою, звіт від 14 травня 1943 р.⁹¹, за кілька місяців до приходу радянських військ, звертав увагу у першу чергу на молодь Дніпропетровщини. За словами автора документа, який посилався на думку деяких учителів, молоді українці, особливо ті з них, котрі деякий час училися за радянського режиму, були непривітними та еґоїстичними. Отже, слід було їх цілком перевиховати, але вчителям це не вдалося. Освітній системі бракувало також зв'язку з ринком праці, особливо фізичної. Молоді гостро не вистачало можливостей проводити дозвілля й займатися спортом, незважаючи на численні заклики щодо цього, робить висновок автор звіту.

Молоді люди великою мірою були залякані примусовим вивезенням на роботу до райху і пригнічені більш скрутним, ніж за радянських часів, становищем. Менше стало можливостей навчатися, а, отже, і поліпшувати економічні та соціальні умови свого життя. Через це переважна частина молоді

сповідувала пробільшовицькі настрої, підтримувані також наближенням радянських військ. Розчарувавши молодих українців, нацистська освітня політика зазнала невдачі у своєму прагненні здобути підтримку місцевого населення. Ба більше, своїми заходами гітлерівці навіть зробили певний внесок у поглиблення патріотичних почуттів щодо СРСР.

¹ Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ). – R6/70/84–87.

² *Mulligan T.P.* The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943. – New York; Westport; London, 1988. – P.61–72; *Jerabek B.* Das Schulwesen and die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutscher Dokumente. – München, 1991. – S.48–59; *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.231–236.

³ *Lower W.* Nazi-Empire Building and the Holocaust in Ukraine. – The University of Carolina Press, 2005. – 307 p.

⁴ *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. – Batsford; London, 1972.

⁵ *Коваль М.В.* Указ. праця. – С.231–236.

⁶ *Jerabek B.* Op. cit. – S.240.

⁷ *Борисов Г.А.* Неизвестный Днепропетровск // Спадщина: Ювілейний збірник до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ, 1999. – С.191.

⁸ Deutsches Biographisches Archiv. Neue Folge bis zur Mitte des 20. Jahrhundert. – München, 1998. – К.222–224.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.22.

¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2276. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.3.

¹¹ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – London; Basingstoke, 1981. – P.93.

¹² Перевид.: *Козар П.А.* Лоцмани дніпрових порогів: Історичний нарис. – Дніпропетровськ, 1996. – 96 с. Про П.Козара див.: *Чабан М.* Літописець дніпропетровського лоцманства // *Бористен.* – 1998. – №1; *Козар П.А.* // *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліограф. словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С.244–246.

¹³ ДАДО. – Ф.Р-4398 – Оп.1. – Спр.51 – Арк.145–179, 201.

¹⁴ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1–3.

¹⁵ Там само. – Спр.64. – Арк.25.

¹⁶ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.47–73.

¹⁷ *Jerabek B.* Op. cit. – S.91–93.

¹⁸ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.40–43.

¹⁹ ВАВ. – R6/307/11–12.

²⁰ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.101.

²¹ Там само. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.102.

²² Там само. – Спр.29. – Арк.41.

²³ ВАВ. – R6/403/17.

²⁴ *Shapoval J.* La dirigenza politica ucraina e il Cremlino nel 1932–33: i coautori della carestia // La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33. A cura di Gabriele de Rosa e Francesca Lomastro. Vicenza, 16–18 ottobre 2003. – Roma, 2004. – P.114.

²⁵ *Коваль М.В.* Доля української культури за нового порядку (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №11/12. – С.28.

- ²⁶ Про Дніпропетровщину див.: *Немец Р.Ф., Яценко Н.В.* К вопросу об истории угона советских граждан на работы в Германию 1941–1943 гг. – Днепропетровск, 2005; *Ткаченко В.Г.* Становище оstarбайтерів в Німеччині // Спадщина. – С.163–188.
- ²⁷ Див. напр.: Дніпропетровська газета. – 1942. – №42 (110). – 20 лютого. – С.2.
- ²⁸ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 6.
- ²⁹ Там само. – Арк.7; Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.44; *Ленська В.*, Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.82.
- ³⁰ *Pohl J.O.* Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949. – Westport; London, 1999. – P.44–45.
- ³¹ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні. – К., 1995. – С.122–126; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – Москва, 1998. – С.99–100.
- ³² ДАДО. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.45; ВАВ. – R6/403/2–3.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.24 а. – Арк.12, 19.
- ³⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.258. – Арк.15–16, 28, 42.
- ³⁵ *Gerlach H.* Mennonites, the Molotschna and the Volksdeutsche Mittelstelle in the Second World War // Mennonites Studies. – Vol.41. – №3 (September 1986). – P.4–9.
- ³⁶ *Corni G.* Terzo Reich e sfruttamento dell'Europa occupata // Italia Contemporanea. – №209/210 (dicembre 1997 – marzo 1998). – P.22–37.
- ³⁷ ВАВ. – R6/403/18.
- ³⁸ Ibid. – R6/403/38.
- ³⁹ Див.: *Reitlinger G.* The House Built on Sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939–1945. – London, 1959. – P.196–227.
- ⁴⁰ ВАВ. – R6/403/93.
- ⁴¹ Ibid. – R6/305/59–62.
- ⁴² Ibid. – R6/403/44, 124–125.
- ⁴³ ДАДО. – Ф.Р-2281. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.23–27.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.30.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.Р-3407. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.
- ⁴⁶ ВАВ. – R6/403/99.
- ⁴⁷ ДАДО. – Ф.Р-2281. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.97.
- ⁴⁸ ВАВ. – R6/403/145–146.
- ⁴⁹ ДАДО. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.5.
- ⁵⁰ *Ченцов В.В., Голуб А.І., Лисан Е.М.* Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – С.3–12.
- ⁵¹ *Jerabek B.* Op. cit. – С.106–107.
- ⁵² История Днепропетровского университета. – Днепропетровск, 1993. – С.103–112.
- ⁵³ ВАВ. – R94/9 (без пагінації).
- ⁵⁴ Ibid. – R6/404/46.
- ⁵⁵ Ibid. – R6/307/29.
- ⁵⁶ Ibid. – R58/698/67.
- ⁵⁷ Ibid. – NS30/170 (без пагінації).
- ⁵⁸ История Днепропетровского университета. – С.113; ДАДО. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.31.
- ⁵⁹ ДАДО – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.313–314.
- ⁶⁰ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.36.
- ⁶¹ Там само. – Арк.123.
- ⁶² Там само. – Ф.Р-2306. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.
- ⁶³ История Днепропетровского университета. – С.114.

- ⁶⁴ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2–3.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.103. – Арк.3.
- ⁶⁶ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины. – К., 2000. – С.37.
- ⁶⁷ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.28–29.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.103. – Арк.5.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.973. – Арк.8, 19.
- ⁷⁰ История Днепропетровского университета. – С.119.
- ⁷¹ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.1–2.
- ⁷² Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.136.
- ⁷³ Там само. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.19–38.
- ⁷⁴ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.973. – Арк.9.
- ⁷⁵ История Днепропетровского университета. – С.114.
- ⁷⁶ Там же. – С.115–116; ДАДО. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.125.
- ⁷⁷ ДАДО – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.1–17.
- ⁷⁸ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.1808. – Арк.112.
- ⁷⁹ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.95.
- ⁸⁰ Там само. – Ф.Р-2280. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.6.
- ⁸¹ Див.: Козар П.А. Указ. праця Дніпропетровськ, 1996.
- ⁸² ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.28, 231.
- ⁸³ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.865. – Арк.176–187.
- ⁸⁴ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.79.
- ⁸⁵ ВАВ. – R94/9 (без пагінації).
- ⁸⁶ Болебрух А.Г., Квітка С.А. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С.183–184.
- ⁸⁷ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.1330. – Арк.18–25.
- ⁸⁸ Там само. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.176.
- ⁸⁹ ВАВ. – R58/698/68.
- ⁹⁰ Ibid. – R6/70/86.
- ⁹¹ Ibid. – R58/224/176/178.

Mainly using the documents of collaborative administration, this article analyses the school policy of the Generalbezirk Dnjepropetrowsk during Nazi occupation of Ukraine. Differently from other regions, in Dnipropetrovsk schools and even universities were allowed to re-open, thanks to the positive attitudes of the local Commissar, Claus Selzner, who was a supporter of Alfred Rosenberg's faction within the Nazi Party. A key figure of this system was the historian Pavlo Kozar, a victim of Stalinist repressions, later dismissed by the Nazi's because of his strongly national views. After the fall 1942, all universities and many schools were closed, following the more repressive politics of General Commissar Erich Koch, thus irremediably intimidating younger generations, who saw the Soviet educational system as a way of social promotion.

О.Г.Перехрест*

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В 1943–1945 рр.: ПРОБЛЕМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВІДБУДОВИ

У статті розглядаються проблеми та результати процесу відбудови сільського господарства України в 1943–1945 рр.

Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення в містах України, забезпечення продовольством промислових центрів СРСР, а головне, хліб та інше продовольство потрібні були діючій армії. Із переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тилowym районом, який міг би оперативно задовольняти потреби фронту у продовольстві.

Відбудовний процес у сільському господарстві був пов'язаний із надзвичайними труднощами, зумовленими, перш за все, великими масштабами руйнувань, матеріальних та людських втрат. Господарство колгоспів, радгоспів та МТС було вщент зруйноване і пограбоване. У переважній більшості сільських населених пунктів у результаті грабіжницької аграрної політики окупантів були спустошені особисті господарства селян, а застосування гітлерівцями тактики «спаленої землі» призвело до втрати багатьма селянами власного господарства та худоби. Ситуація ускладнювалася тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення.

Базовим у відбудові села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі в першу чергу зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їх господарської діяльності. Скрізь воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, відроджувати цілі сільськогосподарські галузі.

Упродовж 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР прийняли десятки обов'язкових для виконання усіма владними та господарськими органами в республіці постанов і розпоряджень, що стосувалися фактично всіх напрямків відбудовного й виробничого процесів у сільському господарстві. Зазначені питання постійно були предметом розгляду на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, на сесіях Верховної Ради УРСР та місцевих рад, засіданнях обласних і районних комітетів партії та обласних і районних виконавчих комітетів рад, обговорювалися на республіканських, обласних та районних нарадах із працівниками сільського господарства. Постійно здійснювався жорсткий контроль партійно-державних органів за виконанням директивних розпоряджень і вказівок центральних органів влади.

* *Перехрест Олександр Григорович – канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.*

В умовах війни, що поглинала переважну частину бюджету, держава не могла відразу виділити на відбудову сільського господарства необхідні кошти. У 1943 р. на відбудову виробничих об'єктів, придбання господарського реманенту та інші потреби колгоспів уряд СРСР виділив лише 15 млн руб., на відбудову МТС, МТМ і ремонтних заводів – 34 млн руб.¹, на відбудову радгоспів – 12,73 млн руб.² У наступні два роки бюджетні асигнування на відбудовні роботи усе-таки збільшувалися. У 1944 р. за рішенням сесії Верховної Ради УРСР на сільське господарство республіки було виділено 314 млн руб.³ Із них 26,65 млн руб. становили капітальні вкладення в МТС, у тому числі понад 10,5 млн руб. – на ремонт та будівництво виробничих приміщень і споруд та понад 16,14 млн руб. – на придбання техніки, устаткування та інвентарю⁴. У бюджеті УРСР на 1945 р. видатки на сільське господарство збільшилися на 429 млн руб. А всього з республіканського бюджету на відбудову сільського господарства у 1943–1945 рр. було витрачено понад 1 млрд руб. Крім того, для МТС, МТМ і ремзаводів України виділялися великі суми за союзним бюджетом. На виконання першочергових робіт із відбудови МТС України та на відновлення їх діяльності в 1943–1945 рр. було витрачено 1 млрд 586 млн руб.⁵

Для відбудови і будівництва приміщень, придбання худоби та інших потреб держава надавала колгоспам і колгоспникам кредити. Так, зокрема, у 1944 р. загальна сума відпущеного кредиту становила 388,9 млн руб.⁶, що дозволило, у поєднанні з коштами, виділеними державою, здійснити капітальні вкладення в колгоспах республіки на загальну суму 558,17 млн руб., у тому числі на придбання машин та обладнання – 40,924 млн руб. і на закупівлю худоби – 386,11 млн руб. У порівнянні з 1940 р. загальна сума капіталовкладень у колгоспах була меншою на 49,7%⁷. Того ж року для потреб колгоспного та індивідуального будівництва на селі було виділено 2700 тис.м³ лісосічного фонду, у тому числі 2350 тис. м³ безкоштовно. Для колгоспів, що найбільш потерпіли від нацистської окупації, відпущено понад 2 млн пудів насінневої й фуражної позики⁸ та надані значні пільги стосовно оподаткування та поставок сільськогосподарської продукції, котрі поширювалися й на широкі верстви сільського населення.

Однак державних коштів та матеріальних ресурсів все одно не вистачало. Вони становили незначну частку від загальних потреб, адже лише прямі збитки, завдані війною та окупантами колгоспам, радгоспам і МТС України, обраховувалися в сумі 92,586 млрд руб.⁹ Тому основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів та МТС було трудове подвижництво селян. Великого поширення набула безкоштовна, по суті, ненормована праця на полях та фермах, на відбудові та спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентарю та ін. Упродовж 1944–1945 рр. методом народної будови було відбудовано і споруджено заново близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС¹⁰.

Абсолютна більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радгоспної системи, сприйняла покійно. Причинами цього були, перш за все, гіркий досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їх безправне становище у суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни. Далеко не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані тривожного

очікування оцінки факту їх проживання та вимушеної «співпраці» із загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. І справді, побоювання не були безпідставними, адже в тогочасних умовах будь-яке відкрите заперечення, а тим більше протидія владі, могли стати предметом уваги з боку каральних органів. Ще однією важливою причиною покірнього сприйняття селянами заходів із відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання було те, що саме з цим вони пов'язували надії на подолання жахливих наслідків окупації та відбудову села.

Під час проведення організованих органами влади, а нерідко скликаних і за власною ініціативою, загальних зборів селяни приймали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали правління, голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів. До новоутворених господарств звозили схований від окупантів реманент, приводили коней та іншу худобу, здавали посівний матеріал. У багатьох випадках ці заходи проводилися в обстановці емоційного та патріотичного піднесення духу населення, викликаного звільненням того чи іншого сільського населеного пункту, переважно на добровільній основі. Але непоодинокими були випадки, коли колгоспне майно поверталось примусово, навіть за допомогою правоохоронних органів.

Відновлення колгоспів у всіх визволених областях, крім західних, було здійснено швидкими темпами. До кінця 1943 р. у лівобережних областях були відновлені 10 145 колгоспів¹¹, а на 1 лютого 1944 р. їх кількість уже становила 15 945¹². Аналогічна картина мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили свою роботу 26 487 колгоспів, а також 705 радгоспів¹³. Багато з них були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношенні, не мали належної матеріальної бази, тяглової сили, підготовлених кадрів, достатньої кількості робочих рук. Основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва лягав на плечі жінок. У 1943–1944 рр. жінки складали 80% загальної кількості колгоспників¹⁴. Вироблені колгоспницями трудовні становили в 1944 р. 77,2% і в 1945 р. – 72,2% проти 39,2% у 1939 р. від кількості трудовнів, вироблених усіма колгоспниками¹⁵. Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах людей похилого віку та підлітків. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії становив 103 дні на рік¹⁶.

Успішне відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС, мотороремонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. На початок 1944 р. були відбудовані й відновили свою діяльність усі 496 МТС, які працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40% наявних тракторів у 1941 р. У радгоспах Наркомрадгоспів УРСР станом на 1 лютого 1944 р. було 1180 тракторів, 774 комбайни¹⁷. До весни 1944 р. МТС України одержали від союзних республік близько 7 тис. тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металорізальних верстатів, сотні комбайнів та автомобілів¹⁸. А всього у 1943–1945 рр. у порядку допомоги з республік СРСР надійшло 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і 1 тис. комбайнів¹⁹. Водночас

зазначимо, що не в повній мірі та несвоєчасно у звільнені райони України надходила техніка, що підлягала реевакуації. Траплялися випадки коли її просто не хотіли повертати колишнім власникам, або вона прибувала розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла.

Разом із технікою, що надійшла в МТС і радгоспи в ході реевакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства була і техніка, передана військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, відбитих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської області одержали 560 вантажних автомашин від частин 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської області – 151 автомашину від частин 4-го Українського фронту²⁰. За рішенням командування військової частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передавали МТС і радгоспам звільнених районів усі колісні трактори та запасні частини до них²¹.

Однак основним джерелом для масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомашины та інші сільськогосподарські машини. За порівняно короткий строк після визволення сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин²². Для успішного проведення ремонтних робіт важливе значення мало постачання запасних частин із тилових районів (від серпня 1943 р. до лютого 1944 р. Україна одержала запасних частин до тракторів та інших сільськогосподарських машин на суму 6,8 млн руб.), а також відновлення виробництва запасних частин для тракторів на відбудованих заводах республіки²³. У другій половині 1944 р. харківський завод «Серп і молот» випустив перші молотарки «МК-1100», а ХТЗ – трактори, приступили до випуску запасних частин київський завод ім. Лепсе, одеський завод ім. Жовтневої революції та ін.²⁴

Унаслідок проведеної роботи на початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві на цей час нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що в порівнянні з відповідним періодом 1941 р. становило 50,7%; комбайнів – 14 932, або 48%; вантажних автомобілів – 3575, або 7%; тракторних плугів – 39 494, або 50%; тракторних культиваторів – 27 825, або 43%; тракторних сівалок (зернових) – 20 999, або 55%; складних молотарок – 13 912, або 58%; кінних плугів – 469 542, або 66%; кінних культиваторів – 140 644, або 54%; кінних сівалок 85 726, або 52%; лобогрійок – 63 263, або 55%; самоскидок – 22 389, або 38%; сінокосарок – 11 680, або 47%. А на 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51,2 тис.²⁵

Отже, рівень механізації сільського господарства зростав. Про механізацію основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у процентах до загального обсягу робіт свідчить таблиця²⁶:

Рік	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	50,0	98,0	54,6	56,0	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

МТС виконували, перш за все, найбільш трудомісткі польові роботи – веснооранку, підняття парів, зяблеву оранку. У 1944 р. МТС України виконали тракторних робіт, включаючи молотьбу, 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку, а загальне виконання ними річного плану сільськогосподарських робіт становило 102%. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16%, обсяг тракторних робіт збільшився на 52%, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7% довоєнного обсягу. При цьому в загальному обсязі виконаних тракторних робіт понад 11 400 тис. га, або 57% припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага усіх видів оранки у тракторних роботах становила 38%)²⁷. Такого великого приросту тракторних робіт 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5% довоєнного рівня²⁸.

Ефективність роботи сільськогосподарської галузі значною мірою залежала від наявності в колгоспах, радгоспах і МТС профільних спеціалістів – агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків, кваліфікації та компетентності керівників господарств і МТС, кадрів організаторів роботи в їх господарських та економічних підрозділах, механізаторів та масових сільськогосподарських професій. На початку відбудови у них відчувалася гостра потреба. Це спонукало союзні та республіканські органи влади в березні 1943 р. терміново направити з тилкових районів СРСР у визволені райони Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей 118 директорів МТС, 50 завідувачів райземвідділами, 200 агрономів, 85 бухгалтерів, 187 механіків, 665 бригадирів тракторних бригад, 5000 трактористів і 375 комбайнерів²⁹.

До 1 лютого 1944 р. з евакуації в Україну повернулися й приступили до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства. Загалом, на цей час у звільнених від загарбників районах 9 лівобережних областей у системі Наркомзему УРСР працювало 6937 фахівців, у т.ч. 5569 спеціалістів сільського господарства (керівних працівників облземвідділів – 163, спеціалістів облземвідділів – 204, завідувачів райземвідділами – 269, директорів МТС – 473, агрономів – 2256, механіків – 1436, зоотехніків – 822, ветлікарів – 315, ветфельдшерів – 740, землеупорядників – 219)³⁰. Наявних спеціалістів не вистачало навіть для вже відновлених на той час 15 945 колгоспів. Кількість агрономів становила 34,4%, зоотехніків – 13,4%, механіків – 43,8%, ветлікарів – 32,9%, ветфельдшерів – 8,5% від їх кількості на початок 1941 р. Загальна ж чисельність спеціалістів сільського господарства на цей же час у порівнянні з початком 1941 р. становила лише 21,7%³¹. До того ж, частина з них працювала на керівних посадах в обласних і районних земельних відділах та інших структурах Наркомзему та Наркомрадгоспів УРСР. А якщо врахувати перспективу близького визволення решти окупованих регіонів України, то ситуація із забезпеченням

сільського господарства спеціалістами з фаховою освітою була критичною. Не випадково у звільнених областях України вживалися заходи з відновлення навчального процесу у сільськогосподарських вузах та технікумах. Згідно з планом, упродовж 2–3 років у сільськогосподарських навчальних закладах передбачалося підготувати 2400 агрономів, 3100 зоотехніків, 1200 ветлікарів, 225 землевпорядників³².

У зимові періоди 1943–1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944–1945 рр. (по всій Україні) на спеціальних курсах було підготовлено понад чверть мільйона спеціалістів для колгоспів і МТС, у тому числі 19 448 голів колгоспів, 2229 рільників та овочівників, 1047 садівників і виноградарів, 3357 бригадирів рільничих бригад, 137 006 ланкових, 3357 бригадирів тракторних бригад, 84 447 трактористів, 6670 комбайнерів³³. Водночас вживалися адміністративні заходи стосовно направлення в колгоспне і радгоспне виробництво спеціалістів сільського господарства, котрі працювали не за фахом.

Серйозною проблемою у справі забезпеченості сільського господарства керівними кадрами була їх велика плинність на займаних посадах. Про це свідчить те, що у 1945 р. серед 26 364 голів колгоспів працювали на посаді терміном до року 13 851 чол., від року до трьох – 8848 і понад три роки – 3665. Серед 85 143 бригадирів-рільників ці ж показники відповідно були такими: 42 284, 30 607 і 12 252, серед 28 359 завідувачів тваринницькими фермами – 15 554, 9315 і 3490, серед 36 264 бухгалтерів і рахівників – 13 370, 15 102 і 7992³⁴.

Негативні наслідки мало й те, що кропітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв жорстко-командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, постійні «прочухани», брутальність – такими загалом були методи роботи районного, а нерідко й обласного партійного та радянського керівництва з головами колгоспів та сільських рад. Нерідко голови колгоспів та директори радгоспів мали одночасно по кілька доган: одну знімали, другу виносили – і так без кінця. За свідченням голів колгоспів та сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали із собою сухарі і білизну, адже не були впевнені, що повернуться додому³⁵.

Поширеною була практика, коли замість надання кваліфікованої допомоги малодосвідчених керівників господарств та голів сільських рад за недовіди в роботі відразу звільняли з посад. Типовим прикладом такого «стилю роботи» був Оратівський район Вінницької області, де за 1944 р. змінилося 57 голів колгоспів і 56 голів сільрад, а в окремих колгоспах змінилося по 3–4 голови³⁶.

Мали місце випадки, коли керівники господарств, незважаючи на особисті риси та професійну придатність, методично цькувалися й усувалися з посад через те, що були не до вподоби районним або обласним партійним керівникам, наділених майже абсолютною владою і котрі контролювали всі сфери життя у своїх регіонах. Своєю чергою подібне нерідко вчиняли стосовно профільних спеціалістів сільського господарства, навіть в умовах їх гострого дефіциту, голови колгоспів і директори радгоспів, серед яких було чимало таких, котрі призначалися на ці посади «згори» без урахування професійних і ділових рис. Водночас голови колгоспів і директори радгоспів здебільшого були слухняними і послідовними провідниками волі керівництва країни. Лише деякі з них намагалися ініціювати нові форми господарювання, розкрити приховані резерви.

Успішне проведення відбудовних та господарських робіт у сільській місцевості певною мірою було пов'язано з вирішенням такого важливого завдання, як розмінування та очищення від вибухонебезпечних речовин населених пунктів, шляхів, полів, особливо в місцях колишніх боїв. Цю роботу виконували спеціальні підрозділи військових частин, а також спеціалісти Тсоавіахіму УРСР та навчені місцеві жителі. Наслідки проведеної роботи вражаючі: усього впродовж 1943–1945 рр. тільки саперні частини Червоної армії на території республіки перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб³⁷.

Важливою складовою відбудовного процесу у сільському господарстві було проведення землеоблаштувальних робіт, зокрема, інвентаризації земельної документації, її відновлення (у період окупації вона була знищена у 97,2% колгоспів) та передачі землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів і колгоспників, а також робітників і службовців, які мешкали у сільській місцевості, відновлення та запровадження правильних сівозмін у колгоспах і радгоспах. За результатами проведеної роботи до кінця 1945 р. державні акти на право володіння землею були виготовлені і вручені 11 105 колгоспам. Шнурові книги поновлені в 8148 колгоспах³⁸. Упродовж 1943–1944 рр. кордони полів сівозмін були відновлені в 2540 колгоспах, а до кінця 1945 р. – у 14 307 колгоспах³⁹. У першу чергу роботи з відновлення сівозмін проводилися в тих колгоспах, котрі були визначені районними насінневими господарствами, кількість яких до кінця 1945 р., відповідно до рішення союзного уряду, на території республіки була збільшена до 368 проти 153 у 1940 р. У 1944 р. кордони полів сівозмін були відновлені або введені нові в 108 районних насінневих господарствах, а в 1945 р. їх кількість збільшилася до 170, що складало 46,2% від загальної кількості. Повністю завершити відновлення та введення нових сівозмін у районних насінневих господарствах Наркомзем УРСР планував у 1946 р.⁴⁰

Одним із найважливіших завдань у процесі відбудови сільського господарства було відновлення довоєнних посівних площ. Насамперед відновлювалися посівні площі зернових, овочів, картоплі, соняшнику, тобто тих культур, вирощування яких дозволяло полегшити розв'язання продовольчого питання. Незважаючи на здійснення в післяокупаційний період широкомасштабних заходів, спрямованих на відновлення посівної площі, її загальні розміри в 1944 р. по всіх категоріях господарств України досягли лише 20 932 тис. га, або 69,2% довоєнної площі, у тому числі: під зерновими і бобовими культурами – 15 775 тис. га, або 61,1%, під соняшником – 852 тис. га, або 120%, під картоплею – 1738 тис. га, або 85,9%, овочами – 417 тис. га, або 87,4%, під цукровим буряком – 287 тис. га, або 31,6%⁴¹. Встановлений на 1944 р. план освоєння орної землі колгоспи республіки виконали на 103,9%. Радгоспи освоїли 711 тис. га, або 71% своїх довоєнних посівних площ. Водночас у 1944 р. посівна площа в Україні ще була менша від довоєнної на 9,3 млн га. У 1945 р. посівна площа у порівнянні з 1944 р. збільшилася на понад 1,9 млн га. У цілому по Україні в 1945 р. вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшника – 125%, проса – 121%⁴². Особливо важливе значення для економіки України й всього СРСР мало відновлення посівної площі основного виробника рослинницької продукції – колгоспів, в яких посівні площі були відновлені на 71%, у тому числі зернових на 80%,

овочево-баштанних культур і картоплі – 76%, технічних культур на 61%, а кормових – на 29% довоєнних площ. Позитивним було й те, що сортовим насінням уже було посіяно 56% зернових культур, 39% соняшника, 54% льону, 26% картоплі⁴³.

У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки, коней та волів при проведенні сільськогосподарських робіт у 1943–1945 рр. широко використовувалися корови колгоспів, радгоспів та селян. Так, наприклад, під час весняних польових робіт у 1943 р. у колгоспах Ворошиловградської області щодня в середньому працювало близько 40 тис. корів⁴⁴. У 1944 р. у Полтавській області на польових роботах під час весняної сівби працювало 90 тис. корів колгоспів та колгоспників⁴⁵, у Київській області – понад 36 тис., якими було виорано 71 тис. і забороновано 148 тис. га посівної площі⁴⁶. У Запорізькій області на коровах у 1944 р. було виконано до 40% усіх польових робіт, у Сумській – виорано 17% посівної площі⁴⁷. У 1945 р. у Кам'янець-Подільській області під час весняних робіт використовувалися 119 708 корів із наявних на той час в області 203 321⁴⁸. У Харківській області у 1945 р. питома вага польових робіт, виконаних переважно коровами колгоспників, становила 37% обсягу робіт, виконаних живим тяглом⁴⁹. Масово застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни й самі впрягалися у плуги та борони. У багатьох селах колгоспникам доводилося переносити посівне зерно на плечах до місця посіву на далекі відстані й висівати його вручну.

Значний дефіцит робочої сили у сільськогосподарській галузі змушував центральні, республіканські та місцеві органи влади у період проведення польових робіт вдаватися до масштабних залучень додаткових контингентів працівників. Із дозволу ДКО та вищих органів влади СРСР, згідно з постановами військових рад фронтів, до виконання сільськогосподарських робіт залучалися солдати й офіцери тилових, а коли дозволяли умови, і фронтових частин, дислокованих на території республіки. До робіт із догляду за рослинами та під час збирання врожаю масово залучалися діти й підлітки, причому не лише сільські, а й міські. З огляду на специфіку робіт у сільськогосподарській галузі, їх нескладність і посиленість окремих із них для дітей, праця неповнолітніх використовувалася тут більшою мірою, ніж в інших галузях господарства республіки. Вагомою підставою для використання на сільгоспроботах праці неповнолітніх було їх прагнення взяти участь у відбудові, допомогти дорослим у вирощенні та збиранні врожаю. Та все ж головним методом залучення дітей та підлітків до сільгоспробіт були мобілізаційні заходи, які здійснювалися на підставі рішень центральних, республіканських та обласних органів влади освітніми установами. Улітку 1943 р. на полях колгоспів і радгоспів Ворошиловградської та Харківської областей працювали 32 635 учнів і вчителів, які виробили 1 116 225 трудоднів⁵⁰. Протягом літа і осені 1944 р. в Україні у сільськогосподарських роботах взяли участь понад 960 тис. учнів і понад 26 тис. учителів, які сумарно виробили 26 155 тис. трудоднів⁵¹. У загальному обсязі сільськогосподарських робіт 1944 р. питома вага дітей і підлітків становила 17,8% від усієї маси працездатних колгоспників в УРСР. Це, своєю чергою, зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку. Повсюди звичайним явищем було перевиконання підлітками встановленого для них у роки війни мінімуму трудоднів – не менше 50. Наприклад, у

Херсонській області середній виробіток трудоднів підлітками в 1944 р. складав 106, а в 1945 р. – 115. У Кіровоградській області – відповідно 79 і 88 трудоднів⁵².

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна уже у ході війни значною мірою поновила своє місце у виробництві найважливіших продовольчих культур. Господарюючи в надзвичайно важких умовах в 1943 р., сільські трудівники десяти звільнених лівобережних областей заготовили для Червоної армії та держави 91 млн пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить той факт, що всі українські й білоруські фронти у 1943 р. повністю і безперерійно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених у цих областях. Крім того, майже 100 тис. т зерна було відвантажено Ленінградському фронту та Ленінграду⁵³. Заготівлі і закупівлі зерна врожаю 1943 р. продовжувалися взимку–навесні 1944 р., поширившись і на визволені в цей час правобережні райони республіки. Загалом станом на 1 липня 1944 р. в областях України було заготовлено й закуплено 105,2 млн пудів (або 6577 тис. т) зерна врожаю 1943 р., абсолютну більшість якого українські селяни виробили в післяокупаційний період⁵⁴. За наслідками господарювання в 1944 р. валовий збір у колгоспах зернових культур складав 121 321 тис. ц, цукрового буряку – 28 254 тис. ц, соняшника – 5893 тис. ц, картоплі – 39 889 тис. ц, що, відповідно, становило лише 54,6%, 20,5%, 62,7% і 66,6% валового збору цих же культур у 1940 р.⁵⁵ Того року колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна⁵⁶. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% до загального їх виробництва в СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі – 18,2% проти 18,4%⁵⁷. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції⁵⁸.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розпочиналася цілеспрямована робота з відродження тваринницької галузі, яка внаслідок зазнаних в умовах війни втрат перебувала в жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво. Була вщент зруйнована його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані та спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, була втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Про кількісні втрати поголів'я худоби вражаюче свідчить наступне. Коли в перший період після визволення східних областей заново утворювали колгоспні та радгоспні ферми й комплектували їх поголів'я, то за рахунок зібраної у селян на добровільній, а, нерідко, і примусовій основі, а також одержаної від військових частин трофейної худоби, удалося зібрати лише 210,6 тис. голів великої рогатої худоби, 55,3 тис. свиней, 107,9 тис. овець, 683,1 тис. коней (головним чином вибрактованих військовими частинами). Це становило відповідно 6,3%, 1,9%, 3,4% і 23,8% від довоєнного поголів'я колгоспів і радгоспів⁵⁹. Навіть на середину 1944 р. суттєвого збільшення поголів'я у громадському тваринництві східних областей не відбулося: кількість великої рогатої худоби досягла лише 61,1%, свиней – 16,1%, овець – 28,6 % у порівнянні з довоєнною кількістю⁶⁰.

Великі збитки були завдані також тваринництву особистого користування селян. За даними на 1 липня 1944 р. у господарствах колгоспників нараховувалося до довоєнної кількості: 83,2% корів, 25,8% свиней, 94,3% овець і кіз⁶¹.

У процесі відновлення тваринницької галузі головна увага зосереджувалася на відновленні громадського тваринництва. Основним джерелом збільшення громадського поголів'я худоби було поповнення його за рахунок приплоду та контрактації молодняку у сільських мешканців. Виходячи з того, що особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановами від 13 квітня 1943 р. та 21 серпня 1943 р. визначили планові завдання та порядок проведення контрактації та закупівлі молодняку в селянських господарствах визволених районів. Контрактацією в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свиноматок, вівце-козоматок та конематок. Колгоспники, які здавали по контрактації одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок. За худобу, здану по контрактації, її власники одержували певну компенсацію хлібом на тих же умовах, що й у тилових районах СРСР⁶².

У ситуації, коли компенсація, передбачена умовами контрактації, неповністю покривала вартість худоби, відношення до неї серед селян не було однозначним. Частина їх, намагаючись якомога більше зробити для прискорення перемоги й відбудови, свідомо віддавала молодняк своєї худоби для поповнення громадського стада, інші, проявляючи законслухняність, робили це вимушено, а були й такі, що опиралися цьому, відверто або приховано намагалися втримати молодняк у своїх господарствах, хоча вресіті-решті для більшості з них такі дії виявлялися марними.

Лише впродовж 1943–1944 рр. в областях України в селян було законтрактовано 1287 тис. голів молодняку великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз⁶³, а до кінця 1945 р. кількість законтрактованого молодняку перевищила 2 млн голів⁶⁴. За 1944 і 1945 рр. у колгоспників було знято з контрактації й продано на колгоспні тваринницькі ферми: телят – 1628,4 тис. голів, поросят – 91,5 тис. голів, ягнят – 199,2 тис. голів⁶⁵.

Згідно з рішенням центральних органів влади, в Україну з РРФСР та інших республік було реєвакуйовано близько 100 тис. голів збережених там великої рогатої худоби, овець, кіз і коней. Крім того, колгоспи України за рахунок виділених державою на відбудову тваринницьких ферм і закупівлю худоби 388, 9 млн руб. та наданих кредитів закупили на пільгових умовах у східних регіонах країни тільки в 1943 р. 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней⁶⁶.

У порядку допомоги від республік та областей СРСР в Україну у завершальний період війни було завезено 300,7 тис. коней, 282,4 тис. голів великої рогатої худоби, 500,7 тис. овець та кіз, 17,8 тис. свиней⁶⁷.

Значний вклад у відродження в республіці тваринництва внесла Червона армія. За розпорядженням військових рад фронтів, худоба, пограбована ворогом і відбита радянськими військами, передавалася колгоспам і радгоспам. Значна частина її шляхом вибраківки та обміну на порідну виділялася сільгоспартілям також із фронтових фондів. Так, наприкінці 1943 р. частини 1-го Українського фронту передали колгоспам 1140 голів великої рогатої худоби та 5300 овець, частини 3-го Українського фронту за рік визвольних боїв на території України – 3200 коней та лошат, 1260 овець, 188 голів великої рогатої худоби, частини 2-го Українського фронту – близько

5500 коней та лоша́т, 700 овець, 180 голів великої рогатої худоби. Навесні 1944 р. лише 38-ма армія передала колгоспам і радгоспам Вінницької області 3860 коней. Військові частини передавали трофейну худобу й селянам. Так, навесні 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней. У першому півріччі цього ж року в зоні розташування 2-го Українського фронту селянам передано 3405 коней, а 3-го Українського фронту – 1000 коней. Значно збільшилася кількість переданої військами худоби наприкінці війни – лише з 1-го Українського фронту для колгоспів України надійшло 100 тис. голів великої рогатої худоби та 20 тис. овець⁶⁸.

У результаті цього вже за період від початку визволення України до кінця 1944 р. у тваринницькій галузі відбулися значні позитивні зміни. Насамперед вони проявилися у збільшенні поголів'я худоби в усіх категоріях господарств. У східних областях поголів'я худоби було на багато більшим, ніж в інших регіонах. Загалом же в Україні на кінець 1944 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 64,9%, свиней – 19,9%, овець і кіз – 42,5%, коней – 38,6% від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р. Кількісні показники поголів'я худоби наведено у таблиці⁶⁹:

Поголів'я худоби на кінець 1944 р. у порівнянні з 1.01.1941 р.

Худоба	Усі категорії господарств		Колгоспи			Державні та інші кооперативні господарства			Колгоспники		
	1941 р. (тис. голів)	1944 р. (тис. голів)	1941 р. (тис. голів)	1944 р.		1941 р. (тис. голів)	1944 р.		1941 р. (тис. голів)	1944 р.	
				тис. голів	% до 1941 р.		тис. голів	% до 1941 р.		тис. голів	% до 1941 р.
ВРХ	10 502,8	6815,4	334,5	613,0	8,4	72,3	43,2	5,0	366,7	976,8	88,4
Свині	8973,8	1784,3	845,3	319,9	1,2	82,7	02,8	1,6	003,6	33,5	31,1
Вівці та кози	6239,8	2653,8	122,7	64,2	8,1	82,4	80,2	6,6	962,2	49,0	88,2
Коні	4531,5	1747,0	879,0	833,1	8,9	19,0	58,2	7,8	1,4	2,7	192,9

На цей час у колгоспах було відновлено й наново організовано 61 925 тваринницьких ферм (72,0% до довоєнної кількості), у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 292, або 96,0%, свиноферм – 17 378, або 63,9%, вівцеферм – 18 064, або 67,4%, конеферм – 191, або 4,1% до довоєнної кількості⁷⁰.

Процес відновлення поголів'я худоби в 1943–1944 рр. стримувався через нестачу маточного поголів'я. Наприкінці 1944 р. у республіці в усіх категоріях господарств маточне поголів'я худоби складало: по коровах 67,2%, свиноматках старше 9 місяців – 21,3%, вівцематках і ярках старше одного року – 37,2%, козоматках – 134,0%, кобилах старше трьох років – 45,2% до маточного поголів'я на початок 1941 р.⁷¹ Особливо невтішною була ситуація з маточним поголів'ям у громадському тваринництві колгоспів. Про його незначну кількість на колгоспних фермах свідчать показники таблиці⁷²:

**Групування колгоспів за наявністю корів, свиноматок та
вівце/козоматок на кінець 1944 р.**

Усього колгоспів	Кількість колгоспів, які мали:										
	поголів'я корів										
	0	1	2	3	4	5	6–7	8–9	11–14	15–24	25 і більше
26 362	367	189	2892	2120	1709	1399	1949	1704	1088	746	190
100 %	35,5%	12,1%	11,0%	8,0%	6,5%	5,3%	7,4%	6,5%	4,1%	2,8%	0,8%
поголів'я свиноматок											
26 362	3974	2364	915	614	321	158	471	391	658	383	113
100 %	53,0%	9,0%	7,2%	6,1%	5,0%	4,4%	5,6%	5,3%	2,5%	1,5%	0,4%
поголів'я вівце/козоматок											
	0	1–3	4–6	7–12	13–21	22–30	31–50	51–75	76–100	100 і більше	
26 362	9219	1513	1567	3594	4430	2432	2199	851	313	244	
100 %	35,0%	5,8%	5,9%	13,7%	16,8%	9,2%	8,35	3,25	1,2%	0,9%	

Темпи зростання поголів'я худоби у 1945 р. по всіх категоріях господарств були набагато вищі, ніж до війни. Так, у східних областях по великій рогатій худобі вони становили 18,8%, свинях – 56,9%, вівцях і козах – 20,5% та у середньому по всіх видах худоби – 24,6%, тоді як у 1934 – 1940 рр. ці показники становили відповідно 8,6%, 12,1%, 17,9% і 10,5%. Темпи приросту продуктивної худоби найвищими були в радгоспах: великої рогатої худоби – 69%, свиней – 117%, овець і кіз – 80%; у колгоспах вони становили відповідно 35%, 100% і 59%⁷³. Протягом 1945 р. колгоспи збільшили поголів'я великої рогатої худоби на одну третину (на 571 тис. голів), свиней – вдвоє, овець і кіз – більше ніж у півтора рази. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. громадське тваринництво в колгоспах було відновлене в таких розмірах⁷⁴:

Поголів'я худоби в колгоспах УРСР на кінець 1945 р.

Худоба	Тис. голів	1945 р. у % до 1 січня 1941 р.
Велика рогата	2174,3	65,2
у т.ч.: корови	164,7	21,5
робочі воли	255,0	46,3
Свині	637,1	22,4
Вівці і кози	891,0	28,5
Коні	907,5	31,5

Відзначаючи беззаперечні успіхи у справі відновлення поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах на кінець 1945 р., водночас звернемо увагу на ще надзвичайно низьку питому вагу в ньому корів – лише близько 7,6% (у 1941 р. вона становила 23%). Незначною була також і питома вага робочих волів – 11,7% (у 1941 р. – 16,5%). Таким чином, з урахуванням поголів'я бугаїв-плідників, питома вага яких у загальній кількості поголів'я становила близько 2,1% (47 тис. голів), у череді великої рогатої худоби колгоспів доросла

продуктивна худоба на кінець 1945 р. складала лише 21,4%, а молодняк – 78,6%. Своєю чергою у стадії молодняку близько двох третин склали нетелі, телиці та бички віком від одного до двох років, що створювало хороші перспективи для подальшого зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Також зауважимо, що на кінець 1945 р. найвідсталішою галуззю колгоспного тваринництва залишалося свинарство.

Наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 тваринницьких ферм усіх видів худоби⁷⁵. Кількість відновлених і заново організованих колгоспних ферм досягла 69 157, у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 344, або 99,8%; свиноферм – 21 515, або 81,2%; вівчарських ферм – 21 298, або 80,7% до числа колгоспів. Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм. За темпами відновлення колгоспних тваринницьких ферм перше місце посідали лівобережні області, які раніше були звільнені від окупантів. Особливо успішно провели цю роботу в колгоспах Дніпропетровської та Ворошиловградської областей, де в усіх колгоспах були організовані по три ферми продуктивної худоби, Харківська – де в середньому на кожний колгосп було 2,9 ферм, Сталінська й Запорізька по – 2,8, Київська – 2,7⁷⁶.

Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняку, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні селян. Про це свідчать показники таблиці⁷⁷:

**Поголів'я худоби в господарствах колгоспників та одноосібників
на кінець 1944 р. у порівнянні з 1.01.1941 р.**

Господарства	ВРХ		Свині		Вівці		Кози		Коні	
	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.
Колгоспників у т.ч.:	976,8	8,4	933,7	31,1	05,6	65,4	343,4	181,6	2,7	192,9
схід. обл.	975,8	9,5	933,5	31,5	05,0	66,2	343,3	183,0	2,3	287,5
захід. обл.*	1,0	2,4	0,2	0,5	0,6	5,7	0,1	6,7	0,4	66,7
Одноосібників у т.ч.:	1481,3	9,8	299,3	20,1	41,5	59,9	55,7	64,6	05,4	71,3
схід. обл.	13,1	167,9	5,9	47,2	2,2	115,8	8,3	91,2	1,6	28,1
захід. обл.	468,2	59,5	293,4	19,9	39,3	59,9	7,4	61,5	703,8	71,5

Як видно з наведених даних, у 1944 р. в особистому користуванні селян худоби було набагато менше ніж до війни, за винятком поголів'я кіз, за рахунок розведення яких селяни намагалися задовільнити свої потреби в молочній продукції. Найгірша ситуація в селянських господарствах була з поголів'ям свиней. Водночас зазначимо, що в Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Херсонській областях у господарствах колгоспників зовсім були відсутні коні, а в господарствах одноосібників – у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях⁷⁸.

У 1945 р. поголів'я худоби в особистому користуванні селян зростало набагато швидшими темпами у порівнянні не лише з 1944 р., що, безумовно,

* У господарствах колгоспників показники 1944 р. по великій рогатій худобі подаю лише по Ізмаїльській, Тернопільській і Чернівецькій областях; показники по свинях, вівцях і конях – лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях; показники по козах – лише по Тернопільській області.

було пов'язано із закінченням бойових дій на території республіки, збільшенням маточного поголів'я в селянських господарствах та дещо меншими контрактаційними завданнями, а й із довоєнними роками. Так, за 1945 рік воно дало приріст 213 тис. голів проти середньорічного приросту за 1934–1940 рр. у кількості 137 тис. голів. Та все ж головним було те, що приросло поголів'я продуктивної худоби: у господарствах колгоспників корів на 9%, свиней – на 38%, овець і кіз – на 2%; у господарствах односібників – відповідно на 0,4%, 28% і 1%⁷⁹. Однак до повного вирішення проблеми безкорівності й безхудобності серед колгоспників було ще далеко, оскільки на кінець 1945 р. 43% з них не мали корів, а 20% зовсім не мали ніякої продуктивної худоби⁸⁰. Головними причинами, які стримували розведення худоби в селянських господарствах, були відсутність достатньої кількості молодняка через запровадження системи контрактації, коштів для його придбання та сплати податків із поголів'я.

У числі завдань, які вирішувалися в процесі відродження тваринництва, поряд із відновленням кількості поголів'я худоби, одним із найважливіших було завдання досягнення її високої продуктивності. Це, своєю чергою, вимагало здійснення комплексу заходів щодо відновлення поголів'я порідної худоби, якому під час війни було завдано величезної шкоди. У ряді районів республіки племінна худоба була повністю знищена⁸¹. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведену за час після визволення території республіки значну селекційну роботу, питома вага чистопорідної худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і в господарствах колгоспників становила серед великої рогатої худоби лише: 29%, свиней – 28%, овець і кіз – 32% (за даними останнього довоєнного перепису худоби восени 1939 р. ці показники відповідно становили 40%, 32% і 66%, а напередодні війни питома вага порідної худоби була ще більшою)⁸². Була знищена повністю й уся документація на племінних тварин⁸³.

Упродовж 1944–1945 рр. відновили роботу 20 державних племінних розплідників (з 22 довоєнних), у т.ч: великої рогатої худоби – 12, із кількістю поголів'я в районах їх діяльності – 87,1 тис. голів, свинарських – 4, з поголів'ям 24,5 тис. голів, вівчарських – 4, із поголів'ям 39,5 тис.⁸⁴ Крім того, поза межами діяльності держплемрозплідників були відновлені племінні колгоспні ферми у такій кількості: великої рогатої худоби – 242 ферми, з поголів'ям 17 163 голови, свинарських – 152 ферми, з поголів'ям 6892 голови, вівчарських – 69 ферм, з поголів'ям 7719 голів, конярських – 224, з поголів'ям 3942 голови. Також була відновлена майже повністю довоєнна мережа парувальних пунктів⁸⁵. У 1944–1945 рр. держплемрозплідники виростили й реалізували колгоспам УРСР 10 239 племінних бугаїв, 2812 племінних кнурів, 730 племінних баранів⁸⁶. Однак, навіть наприкінці 1945 р. ще відчувалася гостра нестача порідних плідників за кожним видом продуктивної худоби. Із наявних на колгоспних фермах 47 тис. бугаїв порідних було 31,6 тис. (67,3%), із 19,8 тис. кнурів – порідних 15,0 тис. (76,7%), із 32,7 баранів – порідних 19,2 тис. (58,4%)⁸⁷.

Підвищення продуктивності худоби значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді з питань тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені постійні

тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів фермами, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася за кращими колгоспниками для догляду, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Усе це призводило до порушень при виконанні робіт по годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я та тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної роботи⁸⁸. У більшості колгоспів і радгоспів не застосовувалася додаткова оплата праці тваринників. Так, у 1944 р. її отримали лише 2721, а в 1945 р. – 9584 колгоспні тваринники⁸⁹. Надзвичайно негативно на продуктивності корів позначалося використання значної частини їх поголів'я на польових роботах у ролі тягла.

Великою була яловість маточного поголів'я. У 1945 р. на кожні 100 корів і нетелів, наявних на початок року, було одержано в середньому по УРСР 85 телят. Тим часом, у багатьох областях цей показник був набагато меншим. Наприклад, у Чернігівській та Одеській областях приблизно четверта частина корів не давала приплоду й не доїлася⁹⁰.

Унаслідок вказаного продуктивність худоби була дуже низькою. Так, у 1944 р. удій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л⁹¹, а в 1945 р. – 1043 л⁹². При цьому мав місце великий розрив у розмірах надоїв по областях. Так, якщо у Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях удій на фуражну корову за 10 місяців у 1945 р. становив 1100 – 1250 л, то у Вінницькій – 402 л, Кам'янець-Подільській – 618 л, Миколаївській – 673 л, Одеській – 681 л, тобто у 2–3 рази менше⁹³. Водночас, у 1944 – 1945 рр. надої на одну середньорічну фуражну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР. Зокрема, в колгоспах РРФСР (другій за цими показниками після УРСР серед союзних республік) вони становили: у 1944 р. – 877 л, у 1945 р. – 976 л, а в колгоспах СРСР, відповідно, 771 л і 835 л⁹⁴.

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9%. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі 259 тис. л молока⁹⁵.

Погано проводилася робота з відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. Значна кількість худоби здавалася на державні заготівельні пункти та забивалася в колгоспах не вгодованою, з низькою забійною вагою. Так, у 1945 р. колгоспи України здали в м'ясопоставку 39% дорослої худоби і 63% молодняка великої рогатої худоби нижче середньої вгодованості⁹⁶. Здаючи державі та забиваючи для власних потреб невідгодовану худобу на м'ясо, колгоспи допускали великі втрати поголів'я. У результаті завдавалася серйозна шкода як державі, так і колгоспам, бо держава одержувала м'ясо низької якості, а колгоспи змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б при кращій відгодівлі.

У результаті адміністративного тиску з боку керівних владних структур колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано на 101,3%, проте в окремих областях він не був виконаний. Так, колгоспи Вінницької області виконали план здачі м'яса державі лише на 60,4%, Кам'янець-Подільської – на 57,3%⁹⁷. Загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т.

Із метою відновлення тягової сили в колгоспах і радгоспах значну увагу приділяли збільшенню поголів'я коней і волів. У цій справі були певні успіхи, але вони були недостатні. У ряді районів недооцінили важливості контрактації бичків для поповнення поголів'я волів та вирощування конепоголів'я.

Відбудова у ході війни сільського господарства мала велике значення для збільшення продовольчих та сировинних ресурсів республіки, що дедалі зміцнювало економіку країни і наближало перемогу над ворогом. Активна участь селянства у відродженні сільського господарства забезпечила прискорення темпів ліквідації наслідків нацистської окупації та війни, створила необхідні передумови для більш швидкої відбудови економіки у післявоєнні роки.

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.2. – С.459.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.49.

³ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т.2. – К., 1967. – С.312.

⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.3987. – Арк.172 зв.

⁵ Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.312.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. док. и мат.: В 3 т. – К., 1985 – Т.3. – С.335.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.173.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... – Т.3. – С.335.

⁹ Підрах. за: Там же. – С.265; Київський процес: документи і матеріали. – К., 1995. – С.102.

¹⁰ Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968. – С.77.

¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т.3. – С.462.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.130.

¹³ Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.109; Оп.30. – Спр.62. – Арк.109.

¹⁴ Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.111.

¹⁵ Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.; Х., 1947. – С.65.

¹⁶ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т.8. – С.483–484.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... – Т.2. – С.463–464.

¹⁸ История Украинской ССР. – Т.8. – С.481.

¹⁹ Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.314.

²⁰ Там само.

²¹ Ткачова Л.І. Радянська армія – українському народові. – К., 1971. – С.113.

²² История Украинской ССР. – Т.8. – С.481.

²³ Там же.

²⁴ Там же. – С.482; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.72.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.111–114; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.78.

²⁶ Старченко В.Ф. Підсумки 1945 року і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР. – К., 1946. – С.55; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.81.

²⁷ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.48–49.

- ²⁸ Там само. – С.48; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1969. – Т.3. – С.219.
- ²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-27. – Оп.18. – Спр.6. – Арк.16, 16 а.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.238–239.
- ³¹ Підрах. за: Там само. – Арк.240.
- ³² Там само. – Арк.246.
- ³³ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.69.
- ³⁴ *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 1970. – С.398–401.
- ³⁵ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.30.
- ³⁶ Державний архів Вінницької області. – Ф.136. – Оп.12. – Спр.86. – Арк.312.
- ³⁷ Киевский Краснознамённый. История Краснознамённого Киевского военного округа. 1919–1972. – Москва, 1974. – С.287; *Коваль М.В.* Роль Тсоавіахіму у суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1974. – №2. – С.45; *Ларін А.Ф.* Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР // Укр. іст. журн. – 1980. – №2. – С.94.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3353. – Арк.4, 16.
- ³⁹ Там само. – Арк.11–13.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.14–15; Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.5556. – Арк.21–21 зв., 22.
- ⁴¹ Підрах. за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.48 зв., 49, 119.
- ⁴² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.218; История Украинской ССР. – Т.8. – С.484; *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.54.
- ⁴³ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.54, 58–59.
- ⁴⁴ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.17. – Оп.88. – Д.241. – Л.9.
- ⁴⁵ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.257.
- ⁴⁶ Визволена Київщина. – К., 1944. – С.93; *Лавринович М.І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1964. – №1. – С.60.
- ⁴⁷ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.257.
- ⁴⁸ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р-791. – Оп.2. – Спр.157. – Арк.25.
- ⁴⁹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.51.
- ⁵⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т.3. – С.284.
- ⁵¹ Там же. – С.327; *Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 1970. – С.179.
- ⁵² *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // Укр. іст. журн. – 1975. – №5. – С.101–102.
- ⁵³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... – Т.2. – С.465.
- ⁵⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т.3. – С.306.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.
- ⁵⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.223.
- ⁵⁷ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.296.
- ⁵⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.223.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.7; Спр.8886. – Арк.6.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.8882 – Арк.8.
- ⁶¹ Там само. – Спр.8866. – Арк.6–7.
- ⁶² Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т.П. – Москва, 1957. – С.762, 771; *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.266.
- ⁶³ История Украинской ССР. – Т.8. – С.484.

- ⁶⁴ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.266.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.15.
- ⁶⁶ История Украинской ССР. – Т.8. – С.484.; Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.310.
- ⁶⁷ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.2.– С.325.
- ⁶⁸ Ткачова Л.І. Указ. соч. – С.112.
- ⁶⁹ Складено та підраховано автором за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.51 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.52, 133 зв.
- ⁷¹ Там само. – Арк.132.
- ⁷² Складено за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.138 зв., 139, 139 зв.
- ⁷³ Там само. – С.62–63.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.47.
- ⁷⁵ Там само. – Арк.11.
- ⁷⁶ Складено за: ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп.23. – Спр.3987. – Арк.51 зв., 140, 140 зв., 141, 141 зв.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.140, 141.
- ⁷⁸ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.63–64.
- ⁷⁹ Там само. – С.188.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.1. – Спр.8882. – Арк.21.
- ⁸¹ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.173–174.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17.– Спр.8882. – Арк.8, 21; Спр.8886.– Арк.8–9.
- ⁸³ Там само. – Спр.8882. – Арк.22.
- ⁸⁴ Там само. – Спр.8881. – Арк.30.
- ⁸⁵ Там само. – Арк.31.
- ⁸⁶ Там само. – Спр.8882. – Арк.24.
- ⁸⁷ Там само. – Спр.8880. – Арк.1–2; Спр.8882. – Арк.52–53.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.4; Спр.8882. – Арк.54.
- ⁸⁹ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.186–187.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.24.
- ⁹¹ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.436.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.21–24.
- ⁹³ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.436.
- ⁹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Т.3. – С.223.
- ⁹⁵ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.184.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.19; Спр.8880. – Арк.20.
- ⁹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Т.3. – С.223.

The article depicts the problems and results of Ukrainian agricultural process of reconstruction in 1943–1945.

Т.В.Пастушенко*

СПАДОК ВІЙНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РЕПАТРІАНТІВ У ПОВОЄННОМУ РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

У статті розглядається становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян. Функціонування радянської системи нагляду і політичного контролю та шляхи пристосування до неї простежуються через вивчення процедури отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища репатріантів у столиці УРСР.

Вплив Другої світової війни на радянське суспільство важко переоцінити. І справа не лише в безпрецедентних людських жертвах, руйнаціях та інших бідах населення СРСР. Участь у війні – тим чи іншим чином – стала після її закінчення критерієм, за яким визначалися статус і роль особи у суспільстві. Інквізиторське запитання: «Чи перебували на окупованій території?» – дамокловим мечем висіло над кожною радянською людиною, котра хоча б якийсь час жила під владою нацистів. А що вже говорити про тих, хто потрапив у полон чи працював на підприємствах ворога! Під час прийняття рішень керівними органами СРСР свідомо не бралось до уваги, що вся територія України була окупована, а понад два мільйони її жителів не з власної волі опинилися на примусовій праці в райху й нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила «рабів» німецька, румунська чи угорська окупаційні влади. Складність ситуації доповнювалася величезною кількістю радянських військовослужбовців, що потрапили у полон, праця котрих також масово використовувалася в економіці нацистської Німеччини. Після закінчення війни ці мільйони «східних робітників» і військовополонених (за офіційними даними – 4,5 млн¹) – колишніх радянських громадян – поверталися (репатріювалися) до СРСР.

Повоєнний період становить один із ключових та найбільш драматичних етапів розвитку тоталітарної системи й радянського суспільства. На той час СРСР, як держава-переможниця у Другій світовій війні, досяг своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУЛАГ сягнула своїх найвищих показників від часу існування цієї структури. До цієї хвили репресованих потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР за репатріацією. Не всі вони обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права і соціальні гарантії, були досить відчутними. У статті розглядається становище цієї категорії громадян у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян.

У більшості досліджень того періоду зосереджено увагу на діяльності репресивного апарату й жертвах насильства². У працях соціального

* Пастушенко Тетяна Вікторівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Дослідження здійснене за фінансової підтримки проекту 903.00/6-01 Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці як завдання збереження пам'яті».

спрямування, за небагатьма винятками, проблеми такої категорії громадян, як репатріанти, взагалі не згадуються³. Дослідники ж теми репатріації вивчають процес повернення колишніх громадян до Радянського Союзу через призму діяльності спеціально створених для цього органів (Управління уповноваженого в справах репатріації при РНК СРСР, відповідних відділів при РНК УРСР та обласних радах) і не завжди акцентують увагу на вплив уже існуючих державних структур⁴. Продовжують залишатися недостатньо вивченими питання адаптації репатріантів до соціального середовища після повернення на Батьківщину⁵.

Особливість становища колишніх оstarбайтерів та військовополонених, що поверталися до Києва, на котру мало уваги звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати репатріантам у столиці УРСР. Згідно з постановою РНК СРСР №30-12 с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією й військами союзних держав»⁶, усі репатріанти повинні обов'язково повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді та Києві. Це рішення стосувалося доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом СРСР, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.) і куди йому було заборонено повертатися після війни. При цьому в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживали понад 16 тис. репатріантів⁷. Яким чином кияни та представники державної влади вирішували таку життєву колізію, і становить науковий інтерес. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища репатріантів у столиці радянської України спробуємо простежити функціонування системи нагляду і політичного контролю за ними та, відповідно, пристосування до цієї системи.

Серед питань, на котрі буде дано відповідь: які саме організації долучалися до процесу контролю, як відбувалася їх взаємодія, якою була його ефективність і чи можливо було уникнути цього контролю?

Джерелом цього дослідження стали урядові документи, листування, матеріали про розгляд скарг звернень колишніх військовополонених та оstarбайтерів до відділу у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР та відповідних відділів при Київській обласній та Київській міській раді депутатів трудящих (ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державний архів Київської області, Державний архів міста Києва), довідки та інформації НКДБ про хід перевірки репатріантів та агентурно-оперативної роботи із ними (Галузевий державний архів Служби безпеки України). У статті також використано матеріали 40 біографічних інтерв'ю з мешканцями Києва – колишніми оstarбайтерами і військовополоненими, проведених авторкою за методологією усної історії⁸ у рамках міжнародних проектів «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁹, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»¹⁰, «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, цитовані у статті, опубліковано в окремих збірниках документів¹¹.

Щоб детальніше розібратися у становищі колишніх військовослужбовців та оstarбайтерів, спочатку необхідно коротко зупинитися на еволюції правового статусу цієї категорії громадян у СРСР. «Діалектика» ставлення

радянської влади до репатріантів впливала із часто взаємовиключаючих протилежних підходів, котрі умовно можна назвати ідеологічним та прагматичним. За законами СРСР (які були також міцно впроваджені й у свідомість громадян), особи, котрі не за своїми службовими обов'язками мали контакти з іноземцями або виїздили за кордон, неодмінно викликали підозру; їх дії могли кваліфікуватися як злочин (ст.58 Кримінального кодексу РРФСР та, відповідно, ст.54 КК УРСР) нарівні зі шпигунством, антирадянськими заколотами, шкідництвом, контрреволюційною агітацією й т.ін. У 1934 р. було запроваджено новий склад злочину – «зрада батьківщини» (додатки до ст. 58 – 1-а, 1-б, 1-в, 1-г КК РРФСР), покарання за який зазнавали всі повнолітні члени родини «зрадника». Перехід військовослужбовця на бік противника входив до переліку військових злочинів та карався смертю, а члени його родини підлягали арешту або заслання незалежно від того, знали вони про його наміри чи ні.

Воєнна катастрофа 1941 р., коли значні території з цивільним населенням за досить короткий термін були окуповані противником, а чисельність полонених військовослужбовців РСЧА обчислювалася у мільйонах, викликала відповідну реакцію керівництва Радянського Союзу – посилення репресій, у першу чергу щодо військових. Постанова ДКО СРСР від 16 липня 1941 р.¹² та наказ Ставки ВГК Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 р. визначали задачу в полон як «дезертирство» і «зраду батьківщини», покарання за що зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їх родин: сім'ї командирів та політпрацівників підлягали арешту, а солдат – позбавленню державної допомоги.

Проте дійсність вносила свої корективи. Проблему військовополонених та оточенців, що поверталися через лінію фронту в розташування радянських військ уже з перших тижнів війни, мала вирішити постанова ДКО №1069 сс від 27 грудня 1941 р., яка регламентувала порядок перевірки й фільтрації «колишніх військовослужбовців Червоної армії», що вийшли з оточення, та звільнених із полону. На виконання цієї постанови було видано відповідні накази НКВС №001735 від 28 грудня 1941 р. та НКО СРСР №0521 від 29 грудня того ж року. Усі звільнені чи ті, котрі втекли з німецького полону військовослужбовці, через армійські збірно-пересильні пункти направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (існували з січня 1942 р. до січня 1946 р.), в яких організовувалася робота з виявлення серед колишніх полонених «зрадників батьківщини», шпигунів та диверсантів. Після перевірки військовослужбовці, на котрих не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення діючої армії. Отже, формально запроваджувалася процедура для з'ясування обставин злочину у полоні і поведінки у ньому.

Перші законодавчі документи щодо визначення ступеня відповідальності цивільних осіб, що перебували на окупованих ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. №46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», роз'яснював, за які дії настає кримінальна відповідальність. За ст.58 1-а – зрада батьківщини – вищій мірі покарання або 10 рокам ув'язнення підлягали «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб

німецької армії, відбудови промислових і комунальних підприємств ... шпигуни, провокатори, донощики»¹³.

Таємна постанова ДКО СРСР від 24 червня 1942 р. «Про членів сімей зрадників батьківщини» встановлювала порядок, за котрим підлягали арешту й засланню родичі військовослужбовців і цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за ст. 58 1-а. До вже існуючого з 1934 р. переліку злочинів додавалися: сприяння німецьким окупантам, служба в їх каральних або адміністративних органах, навіть «спроба зради батьківщини» чи «зрадницькі настрої», а також відступ разом з окупантами¹⁴. Таким чином, у 1942 р., – період найбільш масової депортації цивільного населення з України до райху – сотні тисяч невільників, що працювали в економіці Німеччини, радянським законодавством були визначені як злочинці (їх дії цілком можна було кваліфікувати як кримінальні: «виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії», «відступ разом з окупантами») нарівні з тими, хто служив у поліції й допомагав окупаційній владі цих робітників вивозити.

25 листопада 1943 р. постанова пленуму Верховного суду СРСР №22/М/16/У сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», більш чітко розмежовувала кваліфікацію таких провин, як «зрада батьківщини» та «співпраця з ворогом». Громадяни, котрі допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів – відбудові промислових підприємств, транспорту, збирання продовольства й фуражу – підлягали покаранню за «співпрацю з ворогом».

Черговою постановою пленум Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжив практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Перший пункт цієї постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, котра не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради Батьківщини та кваліфікуватися за ст.58 1-а КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік»¹⁵. Другий пункт згаданої постанови передбачав відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст.58-3 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік¹⁶. Коментуючи цей документ, Т.Вронська наголосила, що замінивши слово «кордон», як це було у ст.58 1-в (ст.54 1-в КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців (коли «за компанію» з ними до кримінальної відповідальності у вигляді заслання на п'ять років до Сибіру потрапляли і повнолітні члени їх сімей), на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло «злочинців» не лише за рахунок «зрадників» із числа цивільних, а і їхніх родичів, оскільки після постанови від 7 березня 1944 р. вони начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства¹⁷.

Практичним виявленням «зрадників батьківщини» із числа військовослужбовців, котрі були в німецькому полоні або оточенні, займалася військова контррозвідка – особливі відділи НКЮ (з квітня 1943 р. СМЕРШ).

Цивільними громадянами, які співпрацювали з ворогом, їх пошуком, розслідуванням справ та покаранням займалися територіальні органи НКВС¹⁸. Робота з виявлення осіб, що співпрацювали з ворогом, проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів, а також під час обліку й перереєстрації населення у межах паспортизації на щойно звільнених територіях. Перепрописка, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних осіб»¹⁹. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., під час такої переписки в місцевостях, визволених від окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, які працювали по обслуговуванню німецьких армій та у нацистських установах, а також 12,8 тис. осіб, чії найближчі родичі відступили з ворогом²⁰.

Отже, до часу виходу радянської армії на державний кордон СРСР (26 березня 1944 р.) й звільнення тогочасної території України від військ нацистської Німеччини та її союзників (28 жовтня 1944 р.) вже було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно з якою сам факт полонення або перебування на території району цілком легітимно кваліфікувався як «зрада батьківщини», «пособництво», «акт сприяння ворогу» (залежно від обставин); до кримінальної відповідальності притягувалися і члени родин «злочинців».

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення бойових дій радянської армії на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного поділу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а, головне, гостра потреба в робочій силі для відбудови зруйнованої країни – усе це внесло певні корективи у ставлення влади до мільйонів громадян СРСР, що опинилися в роки війни за кордоном. На перший план вийшло питання організації повернення працездатного населення та його ефективного використання. Про зміни в офіційному ставленні до цивільних примусових робітників та військовополонених, що опинилися за кордоном, було оголошено в урядовому зверненні, опублікованому 11 листопада 1944 р. в газеті «Правда» у формі інтерв'ю з новопризначеним уповноваженим Раднаркомом СРСР у справах репатріації генералом П.Голиковим²¹. Чутки про очікувані репресії щодо репатріантів він назвав «безглуздя» та «нечуваною брехнею», котру навіть якось незручно й «зайве спростовувати». Офіційну позицію керівництва СРСР було висловлено так: «У радянських колах вважають, що навіть ті із радянських громадян, котрі під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати *свій обов'язок* (виокремлено – Т.П.) після повернення на Батьківщину. [...] Усім радянським громадянам, котрі повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога та досягненні перемоги, одним – зі зброєю в руках, іншим – на виробництві, третім – у галузі культури»²². З одного боку, це був суттєвий відступ від попередніх трактувань у таємних урядових постановках військового полону та примусової праці на ворога як злочинної діяльності, з іншого, – обмовка «якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок» не залишала сумнівів, що умовою повернення репатріантів до своїх домівок і сімей є їх цілковита лояльність до радянської влади, готовність робити те, що накажуть, працювати там, де вкажуть. Адже будь-яке невдоволення або

«необережне» слово можна було витлумачити (згідно з чинними законами) як зраду.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» продовжив низку постанов, котрими забезпечувалися права репатріантів як рівноправних громадян СРСР. Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян СРСР» надала останнім рівні з усіма іншими виборчі права. Після прибуття колишніх військовополонених і цивільних примусових робітників до Радянського Союзу виникла необхідність нагального вирішення багатьох соціально-побутових проблем, пов'язаних з їх облаштуванням. Упродовж 1944–1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов із різних питань правового й соціального становища репатріантів²³. 23 жовтня 1946 р. в газеті «Известия» для широкого ознайомлення було опубліковано офіційну інформацію про їх права та пільги, надані радянським урядом, яку також було розповсюджено Управлінням уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян в усіх державних установах. У перших рядках цього документа наголошувалося: «Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи у промисловості у складі трудових батальйонів, є повноправними радянськими громадянами, і на них поширюється радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств та будівництв»²⁴. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у райху, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до нього зараховувався ще і період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу й пільги²⁵. Цитований лист та багато інших постанов, ухвалених урядом СРСР, свідчили про поступове створення мінімальних умов для соціальної адаптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві, особливо стосовно найбільш безпорадних із них – матерів, неповнолітніх дітей та інвалідів.

Проте паралельне існування численних постанов і службових інструкцій не для друку щодо організації проведення репатріації не залишають сумніву про тривалий пильний контроль та нагляд за цією категорією громадян упродовж багатьох років після їх повернення на Батьківщину. Загальні обриси репатріаційної системи, завдання й методи діяльності відповідних органів дають уявлення про організацію такого контролю. Перші офіційні рішення щодо підготовки організації повернення радянських громадян до СРСР було ухвалено у серпні 1944 р.²⁶ У жовтні того ж року створено спеціальний апарат уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів на чолі з генералом П.Голиковим – колишнім начальником Головного розвідувального управління Генштабу Червоної армії²⁷. Інфраструктура цього апарату складалася зі 127 фронтових і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП) наркомату оборони (НКО), створених на території Західної та Східної Європи, в яких одночасно могли перебувати близько 1,5 млн осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців²⁸.

Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині й Австрії для обміну репатріантами із союзниками було організовано дев'ять прийомно-передавальних пунктів (ППП)²⁹. Другим, тиловим, «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, котрі об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися НКО³⁰.

Одночасно почали організовуватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р., при уряді Української РСР було створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з М.Зозуленком, а із січня 1945 р. подібні відділи почали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні перевірконо-розподільчі пункти (ПРП) – загалом їх було 45³¹.

До завдань репатріаційних таборів і пунктів входили тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика; виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима та конкретними речами (найбільша потреба була у взутті й одязі); заводилася відповідна «політико-виховна» робота. Проте пріоритетними завданнями радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Після створення репатріаційної структури було спрощено існуючий до того часу порядок проходження перевірки військовополонених. Постанова ДКО №6884 с від 4 листопада 1944 р. визначала: «Всіх військовослужбовців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти в міру їх повернення до Радянського Союзу у спеціальні запасні частини військових округів (а не спецтабори, як було раніше – Т.Л.), де їх належало перевіряти органам контррозвідки СМЕРШ НКО впродовж 1–2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців та командирів, що не викликали підозри, направляти на поповнення військ фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (поліцейських, «власівців», комбатантів формувань вермахту), а також колишніх військовополонених офіцерів направляти у спецтабори НКВС для подальшої їх перевірки органами внутрішніх справ і СМЕРШ НКО. Усіх офіцерів після перевірки направити на формування штурмових батальйонів»³².

Цивільні репатріанти проходили спрощену перевірку та облік у збірно-пересильних таборах НКО і перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР; після цього їх розподіляли за категоріями: жінок, дітей, людей похилого віку направляли за місцем проживання, чоловіків призивали до лав радянської армії або до трудових батальйонів, виявлених «злочинних елементів» або «підозрілих осіб» – так званий спецконтингент – передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС*, до слідчих органів (НКВС, НКДБ, СМЕРШ)³³. Усі репатріанти, котрі повернулися

* Існували перевірконо-фільтраційні табори (ПФТ) та перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП) НКВС, функції яких суттєво відрізнялися. ПФТ (до лютого 1945 р. – спецтабори) діяли з 6 січня 1942 р. до 22 січня 1946 р., були фактично місцем ув'язнення і призначалися для утримання й «ретельної перевірки» радянських військовополонених, оточенців та інших осіб, підозрюваних у колабораціонізмі. Усього було створено 29 ПФТ. Перевірконо-фільтраційні пункти діяли з осені 1944 р. на кордоні СРСР і призначалися для збору, обліку та фільтрації всіх репатрійованих – як цивільних, так і колишніх військових.

на постійне місце проживання, згідно з наказом НКВС і НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р., мали пройти ще одну перевірку в місцевих органах внутрішніх справ та держбезпеки³⁴. Для цього створювалися спеціальні перевірконо-фільтраційні комісії (ПФК) під головуванням заступника начальника обласного управління НКВС, які складалися зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки СМЕРШ³⁵. Із березня 1946 р. в Радянському Союзі було організовано централізований оперативний облік репатрійованих громадян³⁶. В Україні, станом на 1 липня 1946 р., із зареєстрованих 1 081 541 репатріанта ПФК було перевірено 652 940 осіб³⁷. В.Земсков наводить дані про те, що на 1 вересня 1947 р. у СРСР залишилося ще перевірити 56 761 репатріанта³⁸. Очевидно, перевірка на місцях тривала приблизно до кінця 1947 р. Про зміст бесід у зазначених комісіях можна довідатися з «фільтраційних справ» – своєрідного дос'є на остарбайтерів, які тривалий час зберігалися в архівах КДБ і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України³⁹.

У процесі фільтраційної перевірки в репатріанта забиралися всі документи, котрі могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю у райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували фото, радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою: «посвідкою на проживання бути не може». Чи варто нагадувати, що у всіх містах та селах, куди вони поверталися, органи НКВС і НКДБ уже закінчили перевірку всього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів і переписки. Паспортна система виявилася одним із найбільш дієвих інструментів нагляду за населенням та його фільтрації⁴⁰. Паспорти були єдиними документами, що засвідчували особу, наявність їх давала право проживати у режимних місцевостях. Вони видавалися людям, які мешкали там до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант із довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Повторна перевірка й реєстрація зовсім не гарантували отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали знову тимчасове посвідчення, змушували проходити перевірку кожні три місяці, півроку чи рік. Паспорти також мали короткостроковий термін дії – рік, п'ять років; великою удачею було одразу отримати безстроковий документ. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта/дозволу на проживання в певній місцевості була тісно пов'язана з видачею продуктових карток – тобто життям. У разі відсутності необхідного документа особу впродовж 24 годин виселяли або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму.

Таким чином, у реальному житті, незважаючи на декларовані права і свободи, політичний статус людини, котра після війни поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі «бесіди» з працівниками НКВС та НКДБ, заведення спеціальної «справи», обов'язок реєстрації в міліції, заборона проживання у великих містах.

Для багатьох репатріантів-киян перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР №30-12 с від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною армією й військами союзних держав», котрий забороняв репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда

та Києва⁴¹. Треба зазначити, що столицю радянської України було віднесено до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання у цьому місті ще більше посилилися і стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за винятком інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві, на момент призову військовослужбовця до лав Червоної армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»⁴². Пропискою й видачею паспортів у столиці республіки займалися місцеві управління наркомату внутрішніх справ; паралельно в 1944–1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян у місто, яка видавала дозволи на проживання в ньому. Після її розформування такі питання одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської ради депутатів трудящих.

Як свідчать архівні документи, своєрідними посередниками у вирішенні проблем прописки і видачі паспортів киянам виступали й органи репатріації. На 1 січня 1947 рр. до відділу у справах репатріації при РНК (Раді Міністрів) УРСР надійшло близько 18 038 звернень та скарг громадян, із котрих третина стосувалася вищеназваних питань⁴³. Із наявного в архівних справах листування можна виділити певні етапи функціонування дозвільної системи. На перші листи, що надійшли вже у травні 1945 р., стандартною відповіддю була відмова у прописці: «Згідно з постановою РНК СРСР від 6.01.45 р. за №30-12 с, на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»⁴⁴. Деяке «послаблення» відбулося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. указу «Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС, НКДБ, Наркомюсту і Прокурора СРСР №0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості неповнолітніх, вагітних жінок і тих, які мають малолітніх дітей, людей похилого віку й інвалідів, що підпадають під амністію, котрі «направляються до попереднього місця проживання, до рідних і близьких родичів та надавати їм прописку»⁴⁵. Спеціальний наказ НКВС СРСР №00865 від 21 липня 1945 р. давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих, якщо вони повертаються до рідних і звичайно при наявності житла⁴⁶.

Посилення паспортного режиму у 1946–1947 рр. відбулося після спільної постанови Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про заходи по обмеженню в'їзду громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»⁴⁷. Репатріантів, що вже отримали прописку в столиці, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення була формальна відсутність «направлення перевірконо-фільтраційних таборів у Київ», близьких родичів у місті або компрометуючі матеріали, виявлені в результаті перевірки внутрішніми органами на кшталт: «робота під час окупації», «добровільний виїзд до Німеччини». Найчастіше ж ніяких причин виселення взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували в 24 години залишити місто. Пік відповідних скарг киян до найвищих владних інстанцій припадає на зиму 1946–1947 рр. Доходило до абсурду – залишити Київ пропонували репатріантам, що були студентами місцевих вузів чи робітниками, мобілізованими на роботу до київських підприємств, і котрим не встигли оформити відповідні документи.

Окрім роботи ПФК, для виявлення громадян, що незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітників підприємств, за результатами яких порушників притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Історія киянки О.Радивілової виглядає досить типовою для того часу: «Коли я повернулася з репатріації у будинок, де я народилася та жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що у столиці жити не можна. Мені відмовили в прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде у мене немає, а тут я народилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя провина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів [...] мене заарештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»⁴⁸. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що О.Радивілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але у столиці радянської України їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., котрі навела Т.Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста було виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні, відповідно, 595 і 16, а в листопаді вибулих зі столиці нараховувалося вже 4085 осіб⁴⁹. Серед цих людей, як можна припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим із них, кому дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. на обліку їх було 16 174 особи⁵⁰), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу, на 1 січня 1947 р. у місті було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення⁵¹ («Згідно з перевіркою, здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримала, і понад рік живе за тимчасовими посвідченнями»⁵²).

Це, так би мовити, зовнішній погляд на долю цих людей, створений на основі переважно офіційних документів із державних архівів. А як самі колишні остарбайтери й військовополонені оцінювали власне життя після війни? Досвід осіб, котрі витримали полон і примусову працю на чужині, а також повернення на Батьківщину, важливий для усвідомлення повоєнної історії.

У кожного із сорока опитаних корінних жителів столиці своя, несхожа на іншу історія повернення до рідного міста. Так, родину Євгена Р. виселили до Миронівки, де вона жила до середини 1960-х рр. Сім'я Олександри Г. тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інеса М. разом із матір'ю більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в ортопедичному інституті мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина пішла до школи. Людмилі Т. та її матері дозволили залишитися у столиці тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облави на Печерському базарі у липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про відвідування паспортного відділу Києва: «Ну ось тиждень пройшов, треба йти у цей ось [...] на Хрещатик, 4 –

це там приймали усіх, хто був у Німеччині, репатріаційний відділ*. І ось ми туди прийшли, а там черга! Мало не на пів-Хрещатика стоїть черга з документами. І ми стоїмо та чекаємо, коли нас приймуть. І ось дивимося: одні виходять зі слізьми, плачуть, одна вийшла, втратила свідомість, а хтось виходить, посміхається – усі по-різному. Пам'ятаю, рано-вранці ми зайняли чергу, а потрапили до нього вже десь годині о п'ятій, о шостій, під кінець дня. Майор Руденко. Я його запам'ятала на все життя, його там називали в черзі Вовкодавом»⁵³.

Репатріанти, які повернулися до міста, зіткнулися з проблемою легалізації власного становища, котру можна образно окреслити у вигляді тріади: житло/прописка – паспорт – робота. Не маєш житла – не отримаєш прописку і паспорт, а без цих документів немає роботи й, відповідно, грошей та, головне, карток на продукти. «Іду я на роботу влаштовуватися, а мене ніде не приймають. [...] Ось ізгой і все. Ото злочинця. А хто не був там, мільйони поклав – ті не злочинці, а ми злочинцями виявилися. Ніде не приймають – посилають у колгосп, у село одне»⁵⁴. І проблема не в тому, що у зруйнованій війною країні не було робочих місць, а в тому, щоб заробити достатньо коштів на прожиток. Оповідачі згадують, що у перші роки їх посилали на важку, некваліфіковану роботу, за яку їм майже нічого не платили: розбирати руїни будівель, допомагати збирати врожай колгоспам, на лісозаготівлю тощо. Часу ж на здобуття кваліфікованої професії майже не було, особливо якщо репатріанти були годувальниками у сім'ї або зовсім не мали рідних.

Майже всі очевидці після повернення додому мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Найчастіше вони згадують захворювання шлунка, застуди, інфекції, неврози. Кожен другий опитаний авторкою чоловік був достроково демобілізований з армії за станом здоров'я. Не завжди була можливість отримати кваліфіковану допомогу, особливо якщо ти мав проблеми з пропискою: «У Києві ніяких документів, ніяких довідок у мене немає. Нікуди влаштуватися не можу. Мене лікують своїми засобами. Там було все: чимось мазали мені горло, так це все горло було у таких нарівах, усе в ранах. [...] Я мало не віддала кінці. Це смішно. Та мені тоді було не до сміху. Тоді, у той час до лікарів не дуже [зверталися]. Це був 45-й рік»⁵⁵.

Ще більшою проблемою для репатріантів було здобуття вищої освіти. Про шкільну питання не стоїть, ніхто з опитаних не згадав, що виникали якісь труднощі. А от вступити до вишу було складно. І питання не лише в тому, що матеріальна скрута та інші об'єктивні обставини не давали надії навіть думати про навчання – необхідно було працювати, щоб вижити. Існувала неофіційна заборона не брати на навчання репатріантів, особливо у престижні столичні вузи. Колишній військовополонений Леонід К. був виключений із педінституту напередодні отримання диплому: «Грім жажнув у червні 1949-го: коли я вже здав два держіспити з чотирьох, мене з інституту виключили. У наказі значилося: «Через приховування факту біографії під час вступу до інституту». [...] В інституті я був усе ж таки поновлений, допоміг у цьому, як не дивно, парторг інституту, котрий повів мене до міністерства освіти УРСР та майже продиктував текст заяви. Диплом мені видали, але поневіряння мої не закінчилися: мені відмовили у направленні на роботу. «Ми вам політично не довіряємо», – пояснили мені в управлінні кадрами»⁵⁶.

* За адресою вул. Хрещатик, 4 розташовувався міський паспортний стіл УМ НКВС м. Києва.

Проте були й такі репатріанти-кияни, які не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег своє перебування в райху й вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що працювали на ворога. З одного боку, таку протилежну оцінку повоєнної дійсності можна пояснити різним ступенем очікування оповідачів. Для когось достатньо було самого факту повернення у свою родину, батьківський дім, щоб почуватися щасливим. Інші респонденти, котрі прагнули реалізувати власні амбітні плани, досягнути вищого соціального становища у суспільстві, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських та політичних прав і свобод, обмеження в останніх ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого опускання на його «дно». Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як униз, так і вгору по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав та соціальних гарантій є зневажання/ігнорування агентами маргіналізованих спільнот установлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони й досягли більш престижнішого (ніж їхні батьки) становища у суспільстві. Незважаючи на цілеспрямовану політику радянської держави на зниження їх соціального та політичного статусу, якщо порівнювати з декларованими гарантіями і з іншими прошарками суспільства, вони активно обходили встановлені обмеження, конформістськи використовуючи надані цією ж владою можливості. В який спосіб це їм удавалося, спробуємо розібратися, скориставшись матеріалами інтерв'ю з очевидцями.

По-перше, варто зазначити декілька типових обставин, що пом'якшували ресоціалізацію. Значно полегшували соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх наступна служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, у них не виникало перешкод із вибором місця проживання (в тому числі й повернення до Києва за умови наявності житла), роботи, вони мали пріоритети під час вступу до навчальних закладів. Ще менше підозр виникало у компетентних органів стосовно жінок-оstarбайтерок (на момент бойових дій до весни 1945 р.), котрі могли влаштуватися на роботу до підсобних господарств військових частин або повернутися додому з військовими ешелонами, попутним транспортом і таким чином уникнути реєстрації як репатріантки. Демобілізовані з армії колишні репатріанти або ті, що служили у трудових батальйонах НКЮ, працювали в господарствах при військових частинах, на демонтажі обладнання підприємств у Німеччині, поверталися додому з документами військовослужбовців чи вільнонайманих, а не з довідкою репатріаційної комісії й тому мали можливість не афішувати своє оstarбайтерське минуле та не реєструватися в НКВС і відповідних відділах районних рад.

Найчастіше життєві обставини вимагали від репатріантів більш активних дій, а не просто «плисти за течією». Якщо ти не хочеш повернутися

додому репатріантом, зроби так, щоб тебе не зареєстрували таким. Серед найрізноманітніших варіантів уникнення відповідних органів можна виділити декілька типових способів. Найпростіший і, можливо, досить небезпечний – це втеча з фільтраційного табору, спеціальних ешелонів репатріантів, переховування після прибуття додому. Подібна поведінка особливо характерна для киян, котрим було заборонено повертатися до свого рідного міста. У звітах обласної комісії у справах репатріації неодноразово повідомлялося про виявлення подібних випадків: «Частина репатріантів своєчасно не з'явилася на реєстрацію у м. Київ (деякі такі особи ніде не реєструвалися впродовж року), тепер ось з'явилися в паспортний відділ м. Києва. Їм пропонують з різних причин залишити Київ упродовж 24 годин, яких відділ у справах репатріації й поселяє на постійне місце проживання в області»⁵⁷. Деяким киянам доводилося переховуватися у друзів та знайомих без прописки, роботи й, відповідно, засобів до існування кілька років, доки вдавалося легалізувати своє становище.

Проте найбільш поширеним способом уникнення переслідування було мовчання. Як влучно сказала Олександра Г.: «Тому, звичайно, навіть мої знайомі, з котрими я потім товаришувала, із заводу «Арсенал» – ніхто не знав, що ми були в Німеччині. Тільки знали анкети»⁵⁸. Більшість опитаних респондентів не повідомляли про перебування у райху навіть в офіційних документах, що також було небезпечно й переслідувалося законом. Микола А. з с. Трипілля кілька разів намагався влаштуватися на завод у Києві та отримував відмову. Коли ж він не написав в анкеті, що був у концтаборі Маутгаузен, йому вдалося знайти роботу й вступити до технікуму⁵⁹. Євген Р. мусив змінити німецьке прізвище батька на мамине дівоче. Він переконаний, що ніколи не зміг би стати письменником і доктором гідрогеологічних наук, якби цього не зробив⁶⁰.

Приховування власного минулого було звичною умовою життя у СРСР. І репатріанти тут не стали першовідкривачами – вони використовували вже відомі прийоми й способи. Життєво важливою передумовою легалізації становища, про що вже неодноразово зазначалося, була наявність необхідного особистого документа, тобто паспорта. Для цього використовували всі способи, нерідко незаконні – знайомства, «блат», підкуп посадовців. З опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади. Більшість, якщо виникала така потреба, ішли «обхідним» шляхом. Іванові К., щоб вирватися із села й отримати роботу у районному Василькові, довелося на деякий час виїхати з Київської області: «Я ходжу з цією, з цим свідоцтвом, що я остарбайтер [коротка пауза], ніхто на роботу не бере [коротка пауза]. Із цим свідоцтвом я поїхав на Донбас. Там мій дядько працював на Донбасі. [...] Пішли в Ольгинку, в районний відділ міліції, у паспортний відділ. Марія пішла десь туди до свого знайомого, лейтенанта, котрий був завідувачий паспортним відділом, поговорила. Прийшла до мене, забрала свідоцтво, пішла туди до його, коли й він виходить з нею до мене познайомитися. Каже: «Тобі тільки паспорт чи й військовий квиток?» [сміється]. Я кажу: «І військовий квиток». А він мене питає: «А що писати у військовому квитку: солдат чи офіцер?» [сміється]. Я тут подумав, Боже мій, це ж офіцер, якась перевірка чи щось таке, який же я офіцер [коротка пауза]. Кажу: «Пишіть солдат» [коротка пауза]. Виносить мені паспорт «серпастий, молоткастий», виносить цей військовий квиток, вручає. Я дякую. Ну, вже відчув себе громадянином. І вже зовсім інший, інший [коротка пауза] настрої»⁶¹.

Зміна місця проживання як спосіб приховати небажані факти своєї біографії також зустрічається досить часто у розповідях колишніх репатріантів. В Україні такими регіонами, де «закривали очі» на остарбайтерське минуле, були Західна Україна та Донбас. Можна навіть виділити певну «спеціалізацію» – на Донбасі краще було «зробити кар'єру» на виробництві, а у Західній Україні було легше вступити до вишу. Попередньо наведено чимало різних прийомів киян-репатріантів, щоб подолати заборону на в'їзд до міста й оселитися у столиці радянської України. Абсолютно протилежні заходи вжив батько Валерії К. для того, щоб його дочка, колишня остарбайтерка, могла спокійно закінчити школу та здобути вищу освіту. Він узяв довідку про неї з психіатричної лікарні, спалив її паспорт і переїхав із Києва до провінційного білоруського містечка.

Розглядаючи радянську систему репатріації як соціальну структуру, можна стверджувати, що вона була створена й діяла у першу чергу в інтересах держави. Завдяки їй мільйони працездатних людей повернулися до СРСР та були активно задіяні в економіці країни. Але в більшості випадків замість підтримки і допомоги колишні остарбайтери й військовополонені опинилися під усебічним та всеохоплюючим контролем влади. Найбільш ефективними засобами контролю виявилися не карні, а превентивні заходи: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у котрих необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалися в анкетах відділів кадрів до 1956 р., а для вступу у виш чи виїзду за кордон – до кінця 1980-х рр. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що, своєю чергою, можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію. Усі ці заходи майже півжиття тримали колишніх репатріантів під страхом, котрий стримував їх власну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору й сприяв їх маргіналізації у суспільстві. Про цей страх, як про тяжке випробування, неодноразово згадують очевидці: «Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються у школі, а потім – в інституті, що я була у Німеччині, і не дозволять доучитися. Це тривало досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, котрих я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що»⁶². Отже, необхідною умовою життя в радянському суспільстві було приховування свого «підозрілого» минулого, уміння обійти систему державного контролю.

Біографії колишніх репатріантів показують, що на індивідуальному рівні вони змогли успішно пристосуватися і досягти високого соціального статусу у радянському суспільстві, що свідчить про активну роль особистості в історичних подіях, про існування «збоїв» у відлагодженій системі примусу тоталітарної держави. З іншого боку, як окрема соціальна група зі своїм специфічним досвідом переживання війни, військовополонені та остарбайтери були повністю «нейтралізовані» й витіснені із суспільного середовища СРСР

на противагу, наприклад, учасникам бойових дій чи трудівникам тилу. Позитивні зміни у ставленні до цієї категорії громадян відбулися лише в період становлення незалежності України. Не останню роль у прискоренні цих процесів відіграли гуманітарні виплати урядів ФРН та Австрії колишнім примусовим робітникам. Проте створення відповідних громадських організацій, ухвалення Верховною Радою України у 2000 р. закону «Про жертви нацистських переслідувань» остаточно не зняли негативного іміджу із цих сучасників війни, сформованого у період тоталітаризму.

¹ *Земсков В.* Репатриация перемещённых советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.346.*

² *Конквист Р.* Большой террор в России. 1918–1923. – Москва, 1990. – 207 с.; *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – Москва, 2000. – 855 с.; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – 294 с.; *Стецовский Ю.И.* История советских репрессий: В 2 т. – Москва, 1997; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.; *Епплбом Е.* История ГУЛАГа. – К., 2006. – 511 с.; *Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. – Кн.1 (2-е изд.). – Санкт-Петербург, 2004. – 576 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.; Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – 486 с.

³ *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.; *Її ж.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–142; Її ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.3. – К., 1999. – С.100–119; Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – Москва, 1999. – 229 с.; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: голод. – 2-е изд. – Москва, 2008. – 336 с.

⁴ *Толстой Н.* Жертвы Ялты // *Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т.7; Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen, 1985. – Bd.65; Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1993. – Bd.41. – S.532–546; Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006. – 573 с.; *В боротьбі за Українську державу. – Л., 1992; Земсков В.* Указ. соч. – С.331–359; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – Москва, 1994. – С.195–222; Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – Москва, 2002; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 170–196; *Буцько О.* Репатриція українських громадян (1944–1946 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип.1. – К., 1997. – С.143–158; Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009. – 768 с.; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатриція. – К., 2009. – 282 с.

⁵ Рязьських Є. Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід – Захід. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.236–242; Гальчак С. Указ. праця.

⁶ Полян П. Указ. соч. – С.359, 367.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.5820. – Арк.54.

⁸ Детальніше про метод усної історії див.: Україна модерна. – К., 2007. – Ч.11; Схід – Захід. – Вип.11/12; Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. – Х., 2007.

⁹ Див.: Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – Wien, 2008 (www.zwangsarbeit-archiv.de).

¹⁰ Імена замість номерів: Книга пам'яті для в'язнів концтабору Дахау: Буклет міжнародної пересувної експозиції. – Мюнхен, 2009. – 85 с.

¹¹ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. – Х., 2009. – 205 с.

¹² 1941 год: В 2 кн. (Россия. XX век. Документы). – Кн.2. – Москва, 1998. – С.472–473.

¹³ Цит. за: Вронська Т.В. Феміда воєнної доби... – С.105–106.

¹⁴ Там само. – С.102.

¹⁵ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму... – С.45.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. детальніше: Вронська Т.В. Феміда воєнної доби ... – С.100–119.

¹⁹ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. – 1995. – №8. – С.7.

²⁰ Там же.

²¹ Полян П. Указ. соч. – С.338–339.

²² Правда. – 1944. – 11 листопада.

²³ Гальчак С.Д. Указ. праця. – С.618. Серед найбільш важливих постанов: «О порядке назначения и выплаты пенсий военнослужащим, которые получили инвалидность во время пребывания на службе в Красной армии, на флоте и в плену» (9 липня 1946 р.), «О порядке назначения и выплат государственной помощи многодетным и одиноким матерям, репатрированным в СССР» (19 вересня 1946 р.).

²⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-880. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.58.

²⁵ Там само.

²⁶ Постанова ДКО №6457 сс від 28 серпня 1944 р. «Об организации приёма возвращающихся на родину советских граждан, насильно уведённых немцами, а также по разным причинам оказавшихся за пограничной линией между СССР и Польшей», постанова РНК СРСР №116-344 сс «О советских военнопленных и насильственно уведённых немцами советских гражданах, находящихся на территории Франции и Италии».

²⁷ Постанова РНК СРСР №1315-392 с від 4 жовтня 1944 р. «О деятельности Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии и оккупированных ею стран», постанова РНК СРСР №1482-456 с від 23 жовтня 1944 р. «Об утверждении Положения об Управлении Уполномоченного Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии и оккупированных ею стран».

²⁸ Полян П. Указ. соч. – С.362.

²⁹ Там же. – С.363.

³⁰ Там же.

³¹ Постанова РНК УРСР від 13 січня 1945 р. №69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

- ³² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.229–230 (копію документа надано Т.В.Вронською).
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3025. – Арк.127–127 а.
- ³⁴ Земсков В. Указ. соч. – С.343–344.
- ³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.7 (1948). – П.4. – Т.9. – Арк.19.
- ³⁶ Наказ міністра внутрішніх справ СРСР від 30 березня 1946 р. «Об организации централизованного оперативного учёта репатриированных советских граждан».
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7 (1948). – П.4. – Т.14. – Арк.237.
- ³⁸ Земсков В. Указ. соч. – С.343–344.
- ³⁹ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2. – С.60–68; *Іх же*. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – №1/3. – С.35–44.
- ⁴⁰ Більш детально про паспортну систему: Попов В.П. Указ. соч.; Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи...; Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. іст. журн. – 1999. – №3, 4.
- ⁴¹ Полян П. Указ. соч. – С.359.
- ⁴² Цит. за: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи... – С.139.
- ⁴³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4351. – Арк.24.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3018. – Арк.66.
- ⁴⁵ Попов В. Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. – 1996. – №6. – С.16–17.
- ⁴⁶ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3018. – Арк.220, 253, 255.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.7. – №4 (1948). – Спр.11. – Арк.117.
- ⁴⁸ ДАКО. – Ф.Р.-880. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.13.
- ⁴⁹ Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи... – С.139.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.5820. – Арк.54.
- ⁵¹ Там само. – Арк.8.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ.
- ⁵⁴ «...То була неволя»... – С.371.
- ⁵⁵ Особистий архів Т.В.Пастушенко. Проект «В'їзд репатріантів до Києва заборонено». Повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві». Інтерв'ю. Запис 09.02.2009, м. Київ.
- ⁵⁶ Котляр Л. Моя солдатська судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2008. – №1 (3) – С.131.
- ⁵⁷ ДАКО. – Ф.Р.-880. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.196.
- ⁵⁸ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ.
- ⁵⁹ Особистий архів Т.В.Пастушенко. Проект «Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив». Інтерв'ю з Миколою А. Запис 18.03.2008, с. Трипілля, Київська обл.
- ⁶⁰ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. International Slave and Forced Laborers Documentation Project: інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ.

⁶¹ Там само: інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.

⁶² «...То була неволя»... – С.194.

In given article the status of former Ostarbeiters and Prisoners of War in post-war Soviet society is studied on the example of repatriates in Kyiv. The functioning of Soviet system of supervision and political control and their ways of adaptation is researched through exploring of the procedure of getting the permissions to live in Kyiv and other methods of legalization of repatriates in the capital city of Ukraine.

М.В.Скржинська*

РЕЛІГІЙНІ РИТУАЛИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто свідчення про відправлення релігійних ритуалів у грецьких колоніях, що існували в античну добу історії на півдні сучасної України. Автор описує різноманітні жертвоприношення, урочисті процесії, культові співи й танці тощо.

Кожен громадянин Тіри, Ольвії, Херсонеса та міст Боспорського царства дотримувався різноманітних релігійних ритуалів. Про них можна дізнатися, вивчаючи знайдені під час розкопок написи й інші археологічні пам'ятки. Їх слід зіставляти з усім відомим в інших джерелах про релігійні ритуали древніх греків. Адже вони вважали, що добре організований обряд богослужіння є запорукою прихильного ставлення бога до тих, хто здійснив ритуал.

Вітчизняні й зарубіжні вчені присвятили чимало праць релігії еллінів, які населяли північні береги Чорного моря з кінця VII ст. до н.е. і до присмерку античності¹. Однак у цих працях мало уваги приділено виконанню релігійних ритуалів та їх суттєвій ролі у щоденному житті. Адже греки виконували культові обряди в буденні й святкові дні, вдома та біля вівтарів на відведених для них освячених місцях у містах і в їхній сільській окрузі, і в такий спосіб виражали своє благочестя. У цьому полягала одна з кардинальних відмінностей людини античності від наших сучасників, котрі, сповідуючи різні релігії, звертаються до Бога переважно зі словесною молитвою².

При заснуванні нового поселення, колоністи, визначивши його територію, розмежовували землі для різних потреб й одразу ж виділяли теменоси – священні ділянки для проведення релігійних ритуалів. Спочатку там стояли лише нашивдуруч споруджені вівтарі, а пізніше на багатьох теменосах будували храми, що вважалися домівкою бога. На відміну від сучасних церков, мечетей і синагог, куди люди приходять молитися і відзначати релігійні свята, всі обряди в античності відбувалися не всередині храму, а на відкритому повітрі біля вівтарів. Для шанування божества в ряді випадків споруджували лише вівтар на священній ділянці.

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У тісно забудованих античних містах великі простори відводилися для шанування богів. Досить пригадати велику площу афінського Акрополя з його кількома храмами. Так було і на північній околиці грецької ойкумени. Тут добре досліджені фундаменти храмів та залишки вівтарів на двох теменосах Ольвії³. Центральний теменос займав понад 4000 м², а Західний – 3500 м².

Елліни здійснювали релігійні обряди в присутності кількох людей або на велелюдних урочистостях. Про останні, поряд із написами, свідчать залишки багатьох храмів і великих вівтарів, біля яких відбувалися державні релігійні свята, а про домашні ритуали можуть свідчити невеличкі вівтарі й фігурки різних богів, знайдені при розкопках міських і сільських будинків у всіх державах Північного Причорномор'я⁴.

Одні ритуали виконували лише чоловіки, інші – лише жінки. Але були й такі, в яких брали участь місцеві громадяни, їхні дружини, діти, приїжджі громадяни з інших грецьких держав і навіть представники вільного неповноправного населення, як це було на Панафінеях в Аттиці. На кратері (велика ваза) VI ст. до н.е., знайденому на Березані, зображено два види процесій, що супроводжували релігійні свята: горішній фриз ілюструє процесію чоловіків на конях і колісницях, а нижній заповнений постатями жінок, які грають на кіфарах і ведуть хоровод (див. ілюстр.1). Суто жінки виконували певні ритуали на діонісійському святі Ленеї, що справлялось у мілетських колоніях Північного Причорномор'я в місяці ленеоні. Свідченням цього ритуалу є стамнос – ваза рідкісної форми, знайдена в Пантікапеї. Як видно з розпису, стамнос використовували саме для цього ритуалу, тому, певно, цю посудину спеціально привезли на Боспор для священнодійства на честь Діоніса⁵.

У нових колоніях спочатку все здійснювалося за зразком метрополії. Тому в Тірі, Ольвії, Пантікапеї та інших містах Боспора наслідували іонійські звичаї Мілета, а у Херсонесі – дорійські Гераклеї Понтійської. У зв'язку з цим варто пригадати напис, знайдений на території мілетського храму Аполлона. У записаному на кам'яній плиті декреті йдеться про існуючі з часу виникнення колонії ісополітії (рівні права громадян) Мілета й Ольвії. Недарма Геродот (IV, 79) відзначив, що ольвіополіти називали себе мілетянами. В останній третині IV ст. до н.е., коли було видано декрет, новий уряд, що став на чолі держави після остаточного звільнення Мілета від влади персів, підтвердив ці права громадян метрополії та її колоністів⁶. Необхідно відзначити, що виконання релігійних обрядів було поставлене в шерех найважливіших громадянських прав, таких, як рівні можливості займати в обох державах різні посади, платити податки або бути звільненими від них, звертатися до суду і вимагати швидкого розгляду справи.

У цьому написі міститься рідкісний для Північного Причорномор'я перелік кількох релігійних ритуалів: 1) жертвоприношення на вівтарях, якими можуть користуватися тільки громадяни полісу; 2) відвідування храмів, доступних лише місцевим громадянам; 3) можливість брати участь у змаганнях на торжествах, присвячених богам; 4) звичай під час релігійних свят надавати почесні місця заслуженим членам своєї громади; 5) звернення до богів із молитвами про померлих у певні дні, мабуть, за мілетським звичаєм. Важливо, що більшість ритуалів мали спільну основу при виконанні обрядів різних культів, тому у згаданому написі й не названі конкретні божества.

Будь-які більш-менш значні релігійні свята починалися з урочистої процесії до вівтаря шанованого бога. Багато античних авторів згадували

про такі процесії, що називалися *πομπή*, а скульптори й живописці їх часто зображували⁷. Павсаній (II, 35, 5) описав щорічну процесію до храму Деметри в околицях міста Герміони. Процесію очолювали жерці, за ними йшли високі посадові особи, далі йшли чоловіки, жінки і діти у вінках із квітів, а в кінці ходу вели жертвовну корову. Чудова ілюстрація такої процесії в Афінах збереглася на фризі Парфенону. Фідій і його помічники прикрасили західну сторону храму сценами панафінейської процесії. На північній і південній сторонах вони показали самий хід, а на східній представили його заключний етап. На фризі розміщено багато фігур чоловіків і жінок, які прямують на Акрополь у день народження Афіни. Вони ведуть биків та овець для жертвоприношення цій богині міста, дівчата несуть необхідні для ритуалу речі (різні посудини, курильниці тощо) і новий розкішний одяг для статуї богині, молоді люди на конях демонструють мистецтво їзди верхи і керування колісницями⁸.

Унікальним свідченням про такі процесії в Ольвії є кілька свинцевих пластинок із рельєфами, що їх виготовляли в місцевих майстернях у III ст. до н.е., певно, для приношень до храмів. То були масові вироби невисокої художньої якості. Нині відомо десять таких рельєфів різного ступеня збереження⁹. На них зображено вівтар, до якого підходить чоловік у короткому одязі, котрий веде жертвовного бика. Слідом за проводирем бика йдуть жінки у довгих підперезаних під грудьми хітонах. На одній із пластин збереглася унікальна для місцевого мистецтва фігурка жінки з гідрією (гличиком для води), яку вона підтримує на голові двома руками. Це відома за творами античних авторів гідрофора, учасниця багатьох релігійних церемоній, під час яких здійснювалось очищення водою. Таким чином, маємо свідчення про цей звичай в Ольвії та про те, що жінки поряд із чоловіками брали участь у святкових процесіях. До цього слід додати, що в ольвійських ритуалах, присвячених Артеміді і Кибелі, помітну роль відігравали жінки-жриці, про яких згадується в кількох написах (IOSPE I² 190, 192, 237). Безумовно, боспорські жриці цих богинь (КБН. 6а, 21) також посідали почесне місце в урочистих процесіях у Пантікапеї та інших античних містах на Керченському і Таманському півостровах.

У VI ст. до н.е. із Клазомен до Борисфена (сучасний острів Березань) привезли великий прекрасно розписаний кратер, що використовувався швидше за все для релігійних церемоній. Ваза була вкрита кількома поясами різноманітних зображень, які збереглися лише частково. На одному поясі намальована процесія вершників і колісниць, на іншому – жінки в нарядному одязі йдуть у хороводі, взявшись за руки; їхньому танкові, що, імовірно, супроводжувався співом, акомпанують кіфаристки¹⁰. Розпис кратера ілюструє два види релігійних процесій: чоловіки на горішньому фризі рухаються по прямій лінії, а жінки йдуть хороводом по колу. Інший хоровод жінок, які обходять по колу вівтар під акомпанемент кіфари й аулоса, представлений на кришці червонофігурної аттичної лекани, яка належала жителям Пантікапея в V ст. до н.е.¹¹ (див. ілюстр.2). Рельєф на круглому мармуровому вівтарі з Пантікапея представляє шерг жінок, закутаних у великі плащі, вони розмірено йдуть праворуч у напрямку руху сонця¹². Напевне, створений у V ст. до н.е. добрим скульптором вівтар належав святилищу Деметри, і на ньому зображений хід на її честь¹³.

Один із релігійних ритуалів полягав у тому, що належало навкруги обійти вівтар, храм, статую чи інші сакральні об'єкти. Вдома ходили

навколо домашнього вогнища, що його греки присвячували богині Гестії. Такі сакральні обходи здійснювали під час весілля, святкування народження дитини та на інших родинних релігійних церемоніях. Рух кругової процесії, звичайно, йшов за годинниковою стрілкою, відповідно щоденному шляхові сонця зі сходу на захід. У цьому напрямку намальовані хороводи на згаданих кратері з Борисфена, на кришці лекани та на мармуровому вівтарі з Пантікапея.

Кругові обходи в інший бік рухалися при шануванні підземних богів та інших церемоніях, пов'язаних із потойбічним світом. Наприклад, описані Гомером кінські перегони під час ігор біля могили Патрокла відбувалися проти руху сонця (Ном. II. 334–340). Атлетичні й кінні змагання в античності спочатку входили до складу поховальних ритуалів, далі вони стали частиною багатьох свят. Однак напрямок руху учасників на античних стадіонах не змінювався і зберігся таким же донині¹⁴. Значить, так само на святі Гермеса в Гермонассі бігуни долали різні дистанції (КВН. 1137), у бігу змагались ольвіополіти й херсонесити (IOSPE I². 130, 155, 186, 434, 685; НЭПХ. 20), мчали вершники й колісники на іграх на честь Ахілла на Тендрівській косі (IOSPE I². 34).

У зв'язку із цим варто нагадати про те, що в еллінів, як і в багатьох інших індоєвропейських народів, увесь світ поділявся на праву чоловічу благу і священну частину та на ліву жіночу зловісну й темну¹⁵. Про це йдеться у текстах древніх авторів, наприклад, у «Метафізиці» Аристотеля (I, 986 a, 24). Безумовно, греки Північного Причорномор'я мали подібні уявлення, і вони відбивались у місцевих релігійних ритуалах.

На відміну від кругової, лінійна процесія, яку звали πομπή, могла прямувати в будь-який бік, тому на античних вотивних рельєфах процесія з жертвним биком підходить до вівтаря і справа і зліва. Про лінійні процесії в Північному Причорномор'ї відомо також із писемних та епіграфічних джерел.

У першій третині V ст. до н.е. скіфський цар Скіл взяв участь у процесії шанувальників Діоніса на вулицях Ольвії; вони доводили себе до вакхічного шаленства (Нер. IV, 79). Свята Діоніса справляли в усіх грецьких державах, тому подібні процесії можна було спостерігати також у Тірі, Херсонесі й містах Боспору. Учасники процесій пили вино, – дарунок Діоніса, багато з них входили в екстаз і голосно вигукували: «εὐαί» (Eur. Vascch. 68, 148). Про те, що ці вигуки звучали і в Північному Причорномор'ї, свідчать два графіті на дзеркалі з Ольвії та на стінці посудини з Феодосії¹⁶.

У двох херсонеських написах, виконаних на кам'яних стелах у другій половині II ст. до н.е., ідеться про святкові процесії. У першому, незадовільно збереженому часом, мовиться про свято Гермеса і про участь у процесії ефебів – молодих громадян, які відбували військову службу¹⁷. У почесному декреті на честь Діофанта – переможця скіфів, сказано про нагородження полководця золотим вінком і рішення поставити його статую, а також про оприлюднення цієї постанови на святі Партеній під час урочистої процесії (IOSPE I². 352). Партенії були головним державним святом Херсонеса, воно присвячувалось Артеміді Діві (Партенос), яка очолювала пантеон держави.

У грецьких демократичних полісах церемонія нагородження золотим вінком осіб, які надали ті чи інші послуги державі, складала частину найбільш велелюдних релігійних свят. Із написів Тіри, Ольвії та Херсонеса відомо про увінчання вінком на Діонісіях та інших урочистостях. На Боспорі такі

надписи відсутні, бо за правління царів подібні церемонії не відбувались¹⁸.

Після прибуття процесії до вітваря здійснювалося жертвоприношення і лунали співи, що славили бога, на честь якого відбувалося свято. Всі культові пісні греки називали гімнами. У древності вони мали різні назви залежно від складу хору, що бував чоловічим, жіночим і дитячим, або від того, до якого божества був звернений спів. Дівочі хори називалися партеніями, гімни Аполлону – пеанами, Діонісу – дифірамбами, а пісня, що славила переможця на Олімпіаді чи на інших загальногрецьких іграх, іменувалась епінікієм. Будь-який гімн складався із трьох частин: спочатку закликали бога, далі викладався якийсь міф про нього, а на завершення зверталися до бога з проханням допомоги. Хор співав в унісон, а ритм музики задавався розміром віршів.

Зрозуміла річ, у Північному Причорномор'ї греки співали гімни богам протягом усієї античності, та свідчення про це існують лише для перших століть нашої ери. У двох написах збереглося по кілька рядків гімнів, написаних місцевими поетами. Перший на честь Гермеса виконували в Херсонесі (IOSPEI². 436), другий, що ушлявлював Ахілла, звучав у Борисфені¹⁹. В одному з написів відзначене змагання хорів на музичній частині свята в Херсонесі (НЭПХ. 127).

Можливо, для особливо урочистих випадків у Північному Причорномор'ї, як і в інших областях Еллади та в її колоніях, греки замовляли написання гімну ушлявленим поетам. В архаїчний і класичний періоди античної історії поети були водночас і композиторами, вони писали партії для голосу і для супроводжуючого спів акомпанементу на струнних і духових інструментах. Нині нам відомі лише тексти – наприклад, партенії Алкмана, вірші для різноманітних видів співів, складені Піндаром і Вакхилідом для виконання в Афінах, Коринфі, Сіракузах, Акраганті та інших містах.

На відміну від хороших пісень, так звані рапсодичні гімни виконувала одна людина. Написані гекзаметром, вони звучали не лише під час релігійних ритуалів. Рапсоди брали участь у музичних змаганнях, їх запрошували на бенкети для розважання гостей. У древності було складено збірник текстів трьох десятків рапсодичних гімнів, а їх авторство приписали Гомерові, хоча, як довели сучасні філологи, всі ці твори складені пізніше часу створення «Іліади» й «Одисеї», при тому в різні століття²⁰.

Поряд зі співом на честь богів виконувалися культові танці. Деякі з них представлені на привозних предметах мистецтва, і вибір саме цих зображень дозволяє думати, що так само танцювали й на краю грецької ойкумени. Серед безлічі зображень танцівників на предметах ужиткового мистецтва з Північного Причорномор'я можна виділити два культових танці: окласма і калатиск. Перший супроводжував діонісійські свята, а другий присвячувався богиням родючості – Деметрі й Артеміді²¹. Калатиск, як видно з його назви, танцювали з кошиками (*κάλαθος*), наповненими злаками, овочами і фруктами, що їх приносили у дарунок богиням. Можливо, схожі за формою на кошик калафи – високі головні убори на головах танцівниць символізували ці традиційні піднесення божествам.

Обидва танці втілені на золотих бляшках останньої чверті IV ст. до н.е. з кургану Велика Близниця на Тамані (див. ілюстр.3). Виконуючи калатиск, дівчина в калафі й короткому хитоні рухалася на пальцях ніг, притримуючи руками поли одягу, що майорить, а танцюючи окласму, жінка у швидкому русі змикала руки над головою²². У подібному русі представлені фігурки

на персні з Павловського кургану поблизу Пантікапея²³. Однак найчастіше неможливо встановити, якому саме божеству приурочено танок, зображений на вазах і теракотах.

Зв'язок богів із людьми в уяві багатьох древніх народів здійснювався за допомогою жертви і піднесення дарунків. Основні моменти важливого для еллінів обряду принесення жертви на вівтарі майже не змінювалися протягом усієї античності²⁴. Приймаючи дари й жертви, боги, за віруваннями греків, поширювали покровительство на своїх шанувальників і часто виконували їхні прохання. Приватні жертвоприношення здійснювалися з нагоди домашніх свят, наприклад, народження дитини або весілля, а також, щоб очиститися від якого-небудь гріха, умилювати або подякувати те чи інше божество. Після принесення жертви влаштовували святковий обід для родичів або друзів (Хер. Мет. II, 3, 11). Громадські жертвоприношення супроводжували державні свята і звернення до богів про благо держави.

Археологи відкрили багато вівтарів, німих свідків обрядів жертвоприношення. Найзнаменитіший серед них – величезний мармуровий вівтар знайдено на місці античного малоазійського міста Пергама. Він збудований на початку II ст. до н.е. для святкування на честь Афіни Никефорії (що приносить перемогу) і прикрашений сценами боротьби богів і гігантів. У грецьких містах на північних берегах Чорного моря вівтарі з'явилися у VI ст. до н.е., тобто незабаром по заснуванні колоній, і за своїм виглядом вони не відрізнялись від подібних споруд в Елладі²⁵.

На великих головних вівтарях у кожному грецькому місті під час державних свят відбувалися жертвоприношення²⁶. На сьогодні найкраще збереглися два подібних вівтарі у Херсонесі та в Ольвії. Херсонесити приносили жертви головній богині міста Артеміді з епikleзою Діва на облицьованому мармуром вівтарі, спорудженому в IV ст. до н.е.²⁷ Вівтар на Центральному теменосі Ольвії з'явився вже у VI ст. до н.е. У наступному столітті там поставили кам'яний вівтар дещо більших розмірів, а цоколь попереднього використовували як площадку, на якій стояв жрець під час жертвоприношення²⁸. Складений із чудово оброблених вапнякових плит, цей вівтар майже повністю зберігся до наших днів, бо в III ст. до н.е. його засипали шаром землі, на якому звели новий, оздоблений мармуром. Певно, він був найгарнішою спорудою такого роду за всю історію Ольвії. Але нині від нього збереглися лише дрібні мармурові уламки з різьбленим, тонко виконаним орнаментом²⁹. На іншому ольвійському теменосі відкрито різноманітні вівтарі менших розмірів³⁰.

Серед археологічних матеріалів трапляються мініатюрні вівтаріки, що в науковій літературі зветься арулами³¹. За зразками великих вівтарів відомо, що арули виготовляли з глини, вапняку й мармуру. Місця їх знахідок свідчать, що такі вівтаріки ставили в нішах стін приватних будинків, а також посвячували до святилиць богів, бо їх знаходять на Центральному теменосі Ольвії. Такі приношення поряд з місцевими жителями складали й приїжджі. Напис IV ст. до н.е. на невеличкому кам'яному вівтаріку з Гермонаси свідчить, що громадянин Гераклеї приніс його як дар Афродіті³². Кращі зразки арул із Північного Причорномор'я прикрашені рельєфами. Такими є привізний мармуровий вівтарік³³ і місцеві теракотові з Ольвії та Мирмекія³⁴, схожі знахідки відомі в Херсонесі та на Боспорі³⁵.

Кадіння різноманітними ароматичними речовинами, на думку греків, приносили радість і богам, і людям. Водночас запашний дим заглушував

неприємні запахи від горіння шерсті та кісток жертвних тварин. Для цього ритуалу використовували пахучі трави, листя й шишки, а при більш дорогих обрядах, особливо на головних святах, вживали смоли й камеді, привезені з Південної Аравії, Північної Африки і навіть з Індії. Античні автори згадують про кадіння переважно ладаном, а також нардом, корицею, миррою, шафраном і деякими іншими речовинами. Про використання привізних пахоців у Північному Причорномор'ї свідчить напис із Фанагорії, де йдеться про кадіння ладаном перед жертвоприношенням (КБН. 1005). Так само, як і інші пахучі речовини, ладан нагрівали на жевріючому вугіллі або на розпечених камінцях, покладених на триніжок або на вівтар, чи в кадильницях-фіміатеріях, зроблених із металу або кераміки.

У Північному Причорномор'ї знайдено немало місцевих чи привізних кадильниць. Їх використовували під час домашніх і громадських жертвоприношень, про що свідчать місця їх знахідок³⁶. Серед найдавніших назвемо виявлені на Центральному теменосі Ольвії розписну і сіролощену кадильницю третьої чверті VI ст. до н.е.³⁷ Один із кращик зразків подібних виробів місцевого виробництва належить боспорському майстрові I ст. до н.е. Він виготовив із глини кадильницю у вигляді голови жертвного бика, прикрашену гірляндами, а поміж рогів умістив конічну чашу для кадіння пахоців³⁸.

Акт змішування вина з водою чи медом становив частину церемонії жертвоприношення (Plato. Phileb. 61b). Часто після молитви богам жерці й інші учасники жертвоприношення пили вино або суміші з ним. Два боспорських написи підтверджують цей звичай. Моряки, які прибували до Німфею з Єгипту в III ст. до н.е., залишили графіто зі згадкою про дарунок ними до святилища Афродіти вина й олії³⁹. У написі римського часу з Фанагорії йдеться про те, скільки потрібно суміші вина з медом й олії для світильників при здійсненні обрядів на честь богині, ім'я якої не вціліло на збереженому фрагменті мармурової плити (КБН. 1005).

Елліни робили приношення богам двома видами. Жертви, що призначалися для тимчасової насолоди божества, складалися з різних напоїв, м'яса, плодів, спеціально приготовлених страв і печива. Вклади ж, які залишалися в святилищі як його власність, служили для потреб культу (наприклад, кувшини для узливань) і для прикрашення храму. До останніх відносилися статуї, рельєфи, триніжки, вінки, парадна зброя тощо.

У нас є свідчення про те, що саме греки Північного Причорномор'я приносили у дар богам різні речі для прикрашення храмів і для ритуальних церемоній. Залишки цих речей знайдено на обох теменосах Ольвії. Найбільше там було уламків керамічних посудин, на багатьох накреслено графіті з присвятою божеству (див. ілюстр.4), а також з ім'ям того, хто подарував. Найраніші серед них відносяться до архаїчного періоду. Наприклад, на вінчику чорнофігурного кратера, розписаного у середині VI ст. до н.е. відомим афінським майстром Лідосом, зберігся прокреслений гострим предметом напис із посвятою Матері богів від Артеміди, доньки Гіпасія⁴⁰. На Центральному теменосі знайдено прикрашений зображеннями тварин чорнофігурний кілік із присвятою Аполлону Дельфінію від Тихона⁴¹. У кінці VI ст. до н.е. ольвіополіти підносили Зевсу й Афіні мармурові таці й червонофігурні кіліки, розписані кращими афінськими майстрами. Ці кіліки, певно, спеціально придбали для пожертв до храму, бо у той час посуд із червонофігурної кераміки, яка недавно з'явилася, ще не використовувався в

щоденному житті⁴². Серед підношень траплялись і дуже скромні, наприклад, чорнолакова сільничка з написом «Зевсу»⁴³. Зразки посудин із присвятними графіті відомі за розкопками багатьох інших міст і поселень Північного Причорномор'я⁴⁴.

Серед безкровних жертв особливо поширеним було принесення перших дозрілих злаків і плодів, а також всіляких печив. Павсаній (V, 15, 10) описав один вид такого жертвоприношення, що існувало, за його словами, з давніх-давен: на вівтарі спалювали суміш пшениці, меду й ладану.

Жертовними тваринами найчастіше ставали бики й корови, вівці та барани, козли і кози, свині та півні. Їх кістки в безлічі знаходять при розкопках священних ділянок в античних містах Північного Причорномор'я, а на пам'ятках мистецтва є немало їх зображень. Жертовних биків бачимо на розписах ваз, знайдених на Боспорі, і на ольвійських вотивних свинцевих пластинках. Одна теракота з Ольвії зображує вівцю зі зв'язаними ногами, приготувану для жертвоприношення⁴⁵, а жертовний баран стоїть біля вівтаря на рельєфі стели ситонів (НО. 72).

Для принесення жертви небесним богам брали тварин зі світлою шерстю, а для підземних божеств – із темною, обов'язково здорових, без тілесних вад. Самців, звичайно, жертвували чоловічим, а самок – жіночим божествам⁴⁶. Частину м'яса і нутроців тварини обгортали жиром і спалювали на жертовнику, поливаючи його олією і розкурюючи пахощі. Залишок туші поділявся поміж жерцями й учасниками жертвоприношення. У написі з Фанагорії говориться, що жрець одержує язик і шкуру (КБН. 1005). Деметрі, звичайно, приносили у жертву свиню, Діонісу – козла, Посейдону – коня, Асклепію – півня. Найбагатшою жертвою було заклання одного або кількох биків. Така жертва вважалася гідною для більшості богів (Ном. II, 1, 315; VI, 115).

Спільна трапеза учасників релігійного свята входила до обов'язкового ритуалу, під час якого споживали їжу, приготувану з туш жертовних тварин. Вважалось, що боги незримо присутні на такому застіллі. Їх закликали молитвою прийти на трапезу, а їх часткою на бенкеті були спалені на вівтарі частини тварин і здійснені на їхню честь uzливання вином, водою і молоком.

Сліди подібних трапез знайдені при розкопках у Північному Причорномор'ї. На Західному теменосі Ольвії знайдені численні керамічні сковорідки, на яких для таких учт смажили м'ясо принесених у жертву тварин. Знайдені там же кістки великих і дрібних тварин та птиці свідчать, з якого м'яса готувалося пригощання⁴⁷. У розкопі біля одного святилища в невеликому боспорському городку Кітеї виявлені горщики, каструлі й кістки тварин без слідів горіння. Звідси можна зробити висновок, що це залишки святкової трапези, а не спалених на вівтарі жертв. Світильники, що лежали разом із цими предметами, напевне, вказують на те, що учти тривали й після настання сутінок, а уламки амфор нагадують про активне пиття вина⁴⁸.

Під час головних державних свят здійснювалися громадські жертвоприношення з великою кількістю забитих тварин. В Афінах на щорічному святі в пам'ять славетної перемоги при Марафоні приносили в жертву 500 кіз, а на Делосі в IV ст. до н.е. для панеллінського свята на честь Аполлона придбали 109 биків⁴⁹. Жертовні тварини купувались або за рахунок держави, або за гроші місцевих і прибулих благодійників. У III ст. до н.е. Гелланік, уродженець острова Родоса, оплатив ольвійське громадське жертвоприношення (IOSPE I². 30), а на межі II–I ст. до н.е. громадянин

Гераклеї Фрасімед прикрасив якесь свято у Херсонесі «найпишнішими жертвами» (IOSPE I². 357).

Перед початком принесення жертв наставало благоговійне мовчання, далі лунала музика, що заглушала стогін тварин. На вазі з Пантікапея намальована жінка, яка несе ліру; вона йде перед жертвним биком і збирається грати під час жертвоприношення (див. ілюстр.5). На згаданих вище свинцевих пластинках із рельєфами можна розгледіти, як в Ольвії за звичаєм, відомим у багатьох грецьких містах, прикрашали жертвних тварин. На одному бикові роги повиті нарядною пов'язкою, а на іншому на роги надягнений вінок. Відомо також, що роги фарбували охрою, а в особливо урочистих випадках золотили. Серед знайдених на Центральному теменосі теракот із зображеннями жертвних тварин є виготовлені з місцевої глини фігурки биків із визолоченими рогами, а серед знахідок на Західному теменосі були козачі роги із залишками позолоти і пофарбовані охрою роги інших тварин⁵⁰.

При наближенні тварини до вівтаря її примушували кивнути головою ніби на знак згоди стати жертвою. Жерці сліdkували за тим, щоб призначені для жертвоприношення тварини обов'язково були здоровими, гарними і чистими. Іноді храми утримували стада таких елітних тварин і продавали їх, одержуючи прибуток для потреб святилища. В одному ольвійському написі останньої чверті III ст. до н.е. зберігся перелік цін на різні види жертвної худоби: за бика платили 1200, а за вівцю чи козу – по 300 мідних ольвійських монет (IOSPE I². 76). Деякі дослідники вважають такі ціни занадто високими і думають, що в них включено прихований податок на користь храму чи держави⁵¹. Але В.П.Яйленко, порівнявши ольвійські ціни з подібними на о. Косі, дійшов висновку, що вони не надто завищені й не дуже відрізнялися від таких розцінок в інших грецьких містах⁵².

У греків і римлян не існувало особливої релігійної касты жерців. Їх функції могли виконувати повноправні громадяни, не заплямовані жодними неблаговидними вчинками. Жерці й жриці сліdkували за правильним виконанням релігійних ритуалів. Найдавніше свідчення наявності жерців у грецьких колоніях Північного Причорномор'я відноситься до третьої чверті VI ст. до н.е. Це прокреслений на стінці керамічної посудини лист жерця Метрофана, в якому він повідомляв про зруйнування святилищ в околицях Ольвії⁵³. Із того листа виходить, що незабаром після появи ольвійського поселення його жителі виконували релігійні обряди не лише в місті, а й за його межами. Написи на мармурових і вапнякових плитах і графіті, що прокреслені гострим предметом на кераміці, тиньку і свинцевих пластинках, зберегли кілька десятків згадок про жерців-чоловіків (IOSPE I². 32, 42, 104, 139–144, 155, 189, 191, 192, 194, 201, 202, 357–361, 384, 386, 410, 414, 415, 698, 699, 700; КБН. 6, 25, 974, 1044; НО. 26, 29, 68, 70 та ін.) і набагато менше про жриць, що відбиває реальне співвідношення ролей і місця чоловіків і жінок у відправленні релігійних ритуалів. Перші могли служити чоловічим і жіночим божествам, а другі, судячи з написів, лише жіночим. У Північному Причорномор'ї відомі жриці Деметри, Афродіти, Артеміди і Кибели (IOSPE I². 190, 192, 237; КБН. 6 а, 14, 21, 1040). Виняток становить лише одне боспорське графіто на стіні святилища в Німфеї. Судячи з того напису, у III ст. до н.е. жриці брали участь у відправленні культу обожнених боспорських царів; можливо, ті жриці належали до правлячої тоді династії Спартокидів⁵⁴.

Залежно від традицій того чи іншого культу жерцями ставали особи або обрані на певний термін, подібно до інших магістратів, або в ряді випадків посада передавалась у спадщину, а іноді навіть купувалася. У різний час та сама людина могла служити жерцем різних богів. У III ст. до н.е. ольвіополіт Агрот, син Діонісія, був жерцем Аполлона Дельфінія, Афродіти, Плутона і Кори (IOSPE I². 189; NO. 68, 70).

Вивчення місцевих написів дозволяє з певністю сказати, що в Ольвії та Херсонесі щорічно обирався жрець верховного божества полісу. Як і в деяких інших державах, ім'ям такого жерця називали поточний рік. Напевне, боспорські царі виконували ролі жерців Деметри і Кори в таїнствах, що відбувалися за зразком Елевсинських⁵⁵. Можливо, спадковою була посада жерця Зевса в Ольвії, адже з написів відомо, що її протягом кількох століть мали члени місцевого аристократичного роду Еврисибіадів⁵⁶.

Зі своїми обов'язками жрець знайомився перед вступом на посаду, одержуючи знання від попередників і з документів святилища. У написі римського часу з Фанагорії частково зберігся устав порядку жертвоприношень на одному з місцевих свят. Там говорилося, як саме повинен діяти жрець, але, на жаль, ця частина тексту дуже пошкоджена (КБН. 1005).

Під час релігійних свят жерці надягали особливі шати, переважно білого кольору, що вважалося найбільш приемним для богів (Plat. Leg. XII, 95, 6 a), на голову надягали нарядну пов'язку або вінок із листя чи гілок рослини, присвяченої вшановуваному богові. Деяке уявлення про такий парадний одяг дають зображення богів, наприклад, граючого на кіфарі Аполлона в довгому розкішному хітоні. У такому одязі його представлено на теракотовій статуетці V ст до н.е. місцевої роботи, знайденій на азійській стороні Боспора⁵⁷.

Розкішні поховання поблизу Пантікапея і на Тамані дозволяють дізнатися про багато золотих прикрас, що входили до убору двох боспорських жриць. Голову першої прикрашали золота стленгіда (налобник), що імітувала пасма волосся, і сережки з фігурками летючої Ніки. Золоте намисто дуже тонкої роботи обвивало шию, а на пальцях були три персні, один із зображенням двох жінок у коротких хітонах, які виконують культовий танець окласма. У поховальній камері знаходилась і чудова пеліка з картинами, що ілюструють сцени з міфів, пов'язаних з Елевсинськими містеріями. Вона вказує на те, що померла була посвячена в елевсинські таїнства і служила на Боспорі богині Деметрі⁵⁸.

Ще більш розкішний убір носила жриця, похована в кургані Велика Близниця в околицях Фанагорії. Її голову увінчував калаф – своєрідна корона, прикрашена золотими пластинками зі сценами битви амазонок із грифонами, а з-під неї видно стленгіду. До головного убору кріпилися чудові великі золоті скроневі підвіски з рельєфним зображенням ідучої на гіпокампі Фетиди, яка везе зброю своєму синові Ахіллу. Сліди ремонту на зворотному боці підвісок свідчать, що їх надягали неодноразово. На руках жінки красувалися золоті браслети з фігурками левиць, а на пальцях – чотири золотих персні із зображенням Артеміди, Афродіти й Ерота. Одяг та покривало були розшиті безліччю золотих бляшок із рельєфами різних богів, героїв, танцівниць, тварин і фантастичних істот⁵⁹. Металічні прикраси разом з одягом із дорогої тканини мали неабияку вагу, тому жриця могла ходити лише розмірено й урочисто, привертаючи загальну увагу не лише своїм високим статусом і видатною роллю у святкових ритуалах, а також

розкішним нарядом, що саяв золотом. Різноманітні зображення на прикрасах жриці не дозволяють встановити, якій богині вона служила⁶⁰.

У IV ст. до н.е. в Елладі з'явилася посада організатора державних релігійних свят, яких назвали агонотетами. Їх обирали терміном на один рік (Athen. VII, 93), переважно з числа багатих громадян, тому, що, крім відпущених владою громадських коштів, агонотети, звичайно, витрачали також власні гроші на розкішне проведення релігійних торжеств і в такий спосіб завойовували прихильність своїх співвітчизників. Агонотет здійснював певні жертвоприношення й слідкував за дотриманням наміченої задалегідь програми святкування. До його обов'язків входили турбота про організацію музичних і спортивних агонів, нагляд за порядком присудження призов і внесенням імен переможців до спеціальних списків, які виставляли на прилюдний огляд. Він також опікувався доставленням певних речей, необхідних для різних ритуалів. Після закінчення терміну повноважень агонотет представляв звіт про витрати і часто приносив присвятний дар богіві, на честь якого він влаштував торжество⁶¹.

Демосфен у промові «Про вінок» (XVIII, 118) з гордістю нагадав афінянам про те, що, будучи агонотетом, він вніс на потреби жертвоприношень 100 мін. Під час свята агонотет приймав багатьох гостей. Плутарх у «Застільних бесідах» (VIII, 4, 1) розповів, як агонотет Соспід на Істмійських іграх проводив святкові прийоми, пригощав багатьох іногородніх і мало не всіх громадян; крім того, він запрошував додому близьких друзів на бенкет у вузькому колі.

Про діяльність агонотетів у Північному Причорномор'ї свідчать три написи елліністичного часу. Виконавши свої обов'язки, Местор, син Гіппосфена, поставив у Гермонассі мармурову статую на честь Аполлона (КВН. 10-39), а Теопротід, син Мегакла, фінансував будівництво парадного входу до святилища Діоніса в Німфеї⁶². У третьому, частково вцілілому написі з Тіри мовилося про обов'язок агонотетів слідкувати за оголошеннями про нагороди під час свята⁶³. Напевне, ім'я агонотета згадувалося також у не повністю збереженому часом каталозі переможців на якомусь святі римського часу у Херсонесі (НЭПХ. 127).

Отже, різноманітні археологічні знахідки, епіграфічні й писемні джерела свідчать про те, що в Північному Причорномор'ї протягом усього античного періоду життя греків постійно супроводжувалось релігійними ритуалами, аналогічними тим, що існували в усьому грецькому світі.

Скорочення:

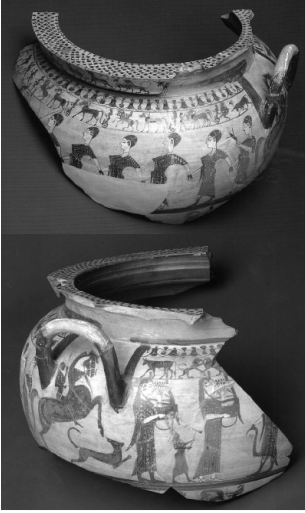
ВДИ – Вестник древней истории.

КВН – Корпус боспорских надписей. – Москва; Ленинград, 1965.

НО – Надписи Ольвии. – Ленинград, 1968.

НЭПХ – Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – К., 1973.

IOSPE I² – Latyschev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. Petropoli, 1916.

Ілюстр. 1

Процесія на релігійному святі. Фрагмент клазоменського кратера з о.Березань (перша чверть VI ст. до н.е.)

Ілюстр. 2

Хоровод навколо вітара. Кришка червонофігурної лекани з Пантікапея (440–430 рр. до н.е.)

Ілюстр. 3

Танцівниці, що виконують культові танці. Золоті нашівні бляшки з кургану Велика Близиця на Тамані (остання чверть IV ст. до н.е.)

Ілюстр. 4

Чорнолаковий кілік із посвятою Афродіті з Ольвії (IV ст. до н.е.)

Ілюстр. 5

Хо́да до жертовника. Червонофігурна ойнохоя з Пантікапея (середина IV ст. до н.е.)

- ¹ Див. обширну бібліографію у кн.: *Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005.
- ² *Нильссон М.* Греческая религия. – Санкт-Петербург, 1908. – С.100.
- ³ Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1984. – С.27–130; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С.248, 249.
- ⁴ *Зубарь В.М.* Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. – К., 2005. – С.406–414; *Русяева А.С.* Домашні святилища і культури в античних містах Північного Причорномор'я // Археологія. – 2001. – №2. – С.41–51.
- ⁵ *Лосева Н.М.* Аттический краснофигурный стамнос из Керчи // Сообщения Гос. музея изобразительных искусств им. А.С.Пушкина. – 1984. – №7. – С.125–132.
- ⁶ *Жебелев С.А.* Милет и Ольвия // Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С. 38.–47; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.169–170.
- ⁷ *Bömer F.* Pompa // Pauly – Wissowa – Kroll. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Hlbband 42. – 1952. – S.1913–1974.
- ⁸ *Маринович Л.П., Кошеленко Г.А.* Судьба Парфенона. – Москва, 2000. – С.144–154 (рис.44–50).
- ⁹ *Зайцева К.И.* Свинцовые изделия 4–2 вв. до н.э. местного производства из Ольвии // Эллинистические штудии в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2004. – С.121–125.
- ¹⁰ *Корпусова В.Н.* Восточногреческая расписная керамика // Культура населения Ольвии и её окружи в архаическое время. – К., 1987. – С.50 (рис.20).
- ¹¹ Музы и маски. Каталог выставки в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2005. – №27.
- ¹² *Соколов Г.И.* Античное Причерноморье. – Ленинград, 1973. – С.39. – №18.
- ¹³ *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – Москва; Ленинград, 1949. – С.158.
- ¹⁴ *Подосинов А.В.* К вопросу о направлении кругового движения в древнегреческих процессиях // Сборник научных трудов ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Москва, 2005. – С.323–325.
- ¹⁵ Там же. – С.321.
- ¹⁶ *Скржинская М.В.* Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – К., 2009. – С.126–139.
- ¹⁷ *Соломоник Э.И.* Греческие надписи Херсонеса (находки последних лет) // ВДИ. – 1996. – №4. – С.44; *Makarov I.A.* From the History of Religious Cults in Tauric Chersonesus // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology. – 2002. – Vol.8. – 3–4. – P.189–190.
- ¹⁸ *Скржинская М.В.* Указ. соч. – С.23–229.
- ¹⁹ *Шелов-Коведяев Ф.В.* Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. – 1990. – №3. – С.49–62.
- ²⁰ Переклад і великий коментар до всіх «гомерівських» гімнів див. у кн.: *Рабинович Е.Г.* Мифотворчество классической древности. – Санкт-Петербург, 2007.
- ²¹ *Шауб Ю.И.* Культурные танцы на Боспоре // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». – Симферополь, 1988. – С.225–226; *Вдовиченко И.И.* Культурные танцы в изображениях на вазах «керченского стиля» // Боспорские исследования. – Вып.2. – Симферополь, 2002. – С.21–22.
- ²² *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото. – Санкт-Петербург, 1995. – №206, 208.
- ²³ Там же. – №108.
- ²⁴ *Burkert W.* Greek Religion Archaic and Classical. – Oxford, 1985. – P.55–57.
- ²⁵ *Масленников А.Н.* Традиционные алтари с памятников хоры европейского Боспора // Древности Боспора. – Москва, 2002. – Вып.5. – С.171.
- ²⁶ К.Явис, який розглянув усі типи грецьких вівтарів, назвав подібні вівтарі церемоніальними (див.: *Yavis C.G.* Greek Altars. Origins and Typology. – Saint Louis, 1949. – P.55, 96).

- ²⁷ Пичкиян И.Р. Культовая античная архитектура европейского и азиатского Востора // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984. – С.93; Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. – 1991. – С.131–132.
- ²⁸ Карасев А.Н. Монументальные памятники теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1964. – С.73–112.
- ²⁹ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1985. – С.81.
- ³⁰ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. – 1991. – №4. – С.132.
- ³¹ Yavis C.G. Op. cit. – P.171.
- ³² Финогорова С.И. Исследования Гермонассы // Археологические открытия 2000 г. – Москва, 2001. – С.143.
- ³³ Круглов А.В. Реконструкция и интерпретация мраморного алтаря из Ольвии // Жертвоприношение. – Москва, 2000. – С.284.
- ³⁴ Леви Е.И. Терракоты Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья. – Москва, 1970. – С.46. – №39; Денисова В.И. Коропластика Востора. – Ленинград, 1981. – С.58.
- ³⁵ Отчёт Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург. – 1908. – С.75 (рис.49–53); Белов Г.Д. Терракоты Херсонеса // Терракоты Северного Причерноморья. – С.74–75; Бабинов Ю.А. Эллинистические домашние алтари // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. – К., 1974. – С.19–25; Сокольский Н.И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска. – Москва, 1976. – С.94 (рис.57, 8–9).
- ³⁶ Зайцева К.И. Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // Труды Гос. Эрмитажа. – 1962. – №3. – С.184–190; Марченко И.Д. Новые данные об античном святилище близ Фанагории // 50 лет ГМИИ им. А.С.Пушкина: Сб. ст. – Москва, 1962. – С.22–28; Сокольский Н.И. Указ. соч. – С.94 (рис.56–57); Рубан В.В. Раннеэллинистические фимиатерии из Нижнего Побужья // Новые археологические исследования на Одессчине. – К., 1984. – С.108–110.
- ³⁷ Леви Е.И. Архаическая керамика из раскопок ольвийской агоры // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1972. – №130. – С.47; Её же. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1978. – №156. – С.42–43.
- ³⁸ На краю ойкумены. – Москва, 2002. – С.73. – №270.
- ³⁹ Яйленко В.П. Женщины. Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях // Женщина в античном мире. – Москва, 1995. – С.267.
- ⁴⁰ Русяева А.С., Диатроптов П.Д. Новый кратер Лідоса з Ольвії // Археологія. – 1994. – №2. – С.143–144.
- ⁴¹ Леви Е.И. Указ. соч. – С.68 (рис.49, 3).
- ⁴² Горбунова К.С. Краснофигурные килики из раскопок Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1964. – С.175–187.
- ⁴³ Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – Москва; Ленинград, 1953. – №21.
- ⁴⁴ Там же. – №18–58, 76–79, 84–94, 110–141, 163–237, 251–254.
- ⁴⁵ Терракоты Северного Причерноморья. – Москва, 1970. – Табл.28, 7.
- ⁴⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. – Санкт-Петербург, 1997. – С.84–87.
- ⁴⁷ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.234.
- ⁴⁸ Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Востора. – Нижний Новгород, 2002. – С.71–72.
- ⁴⁹ Латышев В.В. Указ. соч. – С.87.
- ⁵⁰ Леви Е.И. Терракоты из Ольвии // Свод археологических источников. – Москва. – 1970. – С.40, 48–49; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.234.
- ⁵¹ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – Санкт-Петербург, 1887. – С.101; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.206–207.

- ⁵² Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху. Эллинизм. Экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.278.
- ⁵³ Русяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. – К., 1992. – С.204.
- ⁵⁴ Яйленко В.П. Женщина, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях. – С.231, 235–236.
- ⁵⁵ Скржинская М.В. Древнегреческие праздники... – С.86–87.
- ⁵⁶ Русяева А.С. Религия и культуры античной Ольвии. – С.206.
- ⁵⁷ Кобылина М.М. Терракотные статуэтки в Пантикапее и Фанагории. – Москва, 1981. – С.61–62.
- ⁵⁸ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. – С.255; Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Каталог выставки. – №106–108; Скржинская М.В. Посвящения боспорян в Элевсинские таинства // Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002. – С.178–180.
- ⁵⁹ Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. – №119–120, 122, 124–129, 203, 206–208.
- ⁶⁰ Бібліографію з цієї теми див.: Емец И.А. Греко-варварские взаимовлияния на Боспоре Киммерийском. – Москва, 2002. – С.94–95.
- ⁶¹ Бондарь Л.Д. Афинские литургии. – Санкт-Петербург, 2009. – С.61–63; Jones A.H. Greek City from Alexander to Justinian. – Oxford, 1940. – P.234–235.
- ⁶² Соколова О.Ю. Новая надпись из Нимфея // Древности Боспора. – Москва, 2001. – Вып.4. – С.368–371.
- ⁶³ Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112.

The article reviews the evidence about liturgy in the Greek colonies that existed in the ancient period of history in the South of modern Ukraine. The author describes various offerings, ceremonial processions, religious singing and dancing, etc.

В.М.Ричка*

ЧИ «В РУКУ» СОН? СВІТ СНОВИДІНЬ ТА ЇХ СПРИЙНЯТТЯ У ДАВНІЙ РУСІ

У статті здійснено спробу осягнути зміст «пророчих», віщих, снів у пам'ятках писемності Давньої Русі. Мотив сновидіння був вельми поширеним літературним прийомом, за допомогою якого маскувалися політичні вподобання автора чи маркувалася бажана для нього перспектива розвитку тих чи інших подій. Сновидіння були, як уявляється, об'єктом щоденної перцепції давньоруських спільнот. Люди шукали і знаходили у снах натяк на прийдешнє.

Дослідження світу сновидінь не передбачене канонами історичної науки. Сни, хоч і не є реальним відображенням дійсності, усе ж можуть бути піднесені до рангу джерела, котрі, на думку Р.Козеллека, «свідчать про минулу дійсність таким чином, що є непосильним для інших джерел. Звісно ж, сни займають крайню позначку на уявній шкалі історичного раціоналізму. Але строго кажучи, сни свідчать про неминучу фактичність фіктивного, з огляду на що історик не може оминати своєю увагою це питання»¹.

Як відомо, третину життя людина проводить уві сні, який не є частиною реального світу. Середньовічних людей, очевидно, більше ніж нас, нині сущих, непокоїли сни. Суспільством *одурених сновидців* називав Ж. Ле Гофф християнське суспільство високого середньовіччя: «Сни провіщали, сни викривали. Сни спонукали до вчинків і дій – словом, вони становили інтригу духовного життя»². Нічні марення можуть бути ототожені із втечею в уявне. Химери сновидінь, які сприймала і розуміла (принаймні, намагалася зрозуміти) середньовічна спільнота, допомагають історика осягнути чуттєві способи функціонування людської уяви. Адже життя кожної особистості складається з нескінченної множинності неповторних моментів, умонастроїв, думок і фантазій, що зникають у безпросвітному колодязі часу ніби тіні тіней.

Логіка сну не збігається з логікою розуму, яка інколи протистоїть йому. Проілюструю цю думку Керроллівською замальовкою суперечки про сон Чорного Короля у Задзеркаллі: «Йому щось сниться, – сказав Верть. – І знаєш, що? – Цього не можна знати, – відказала Аліса. – Йому снишся ти! – вигукнув Верть і радо заплескав у долоні. – А коли ти йому переснишся, то, як гадаєш – де ти будеш тоді? – Там, де й тепер, звичайно, – упевнено відповіла Аліса. – Ти? – пирхнув Верть. – Тебе не буде *ніде!* Бо ти йому тільки *снишся*, та й годі!»³.

Як бачимо, щоб відновити перспективу фактичного, народжену сном, потрібне певне інтелектуальне зусилля, що змогло б підвести зовнішнє нашарування сталих суджень та встановлених думок, аби побачити у сновидінні натяк на прийдешнє.

Літературна традиція змалювання і тлумачення сновидінь бере свій початок в античній літературі. Згадаймо, хоча б славнозвісну пісню «Іліади» про сон Агамемнона, який віщував грекам перемогу у Троянській війні.

* Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, гол. наук. співроб. центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: wlr@i.com.ua

Важливим є мотив пророчих снів у Біблії. За підрахунками Ж. Ле Гоффа, у *Старому Заповіті* міститься сорок три описи сновидінь і дев'ять – у *Новому*⁴. Сні біблійних персонажів, умотивовує дослідник, продовжувалися у кожній людині, які самі створювали межі їх сприйняття, осмислення та інтерпретації.

У пам'ятках середньовічної словесності сні часто співвідносяться з переломними віхами у житті християнина – наверненням, спілкуванням із Богом і мучеництвом. У популярній на Русі *«Хроніці»* Георгія Амартола розповідається про те, що наверненню у християнство Константина Великого передувала хвороба, від якої володаря не могли порятувати традиційні ліки. Тоді язичницькі жерці порадили йому викупатися у крові малих дітей: «Костянтинъ же по отчи оумертвии ключися разъболетися ему, яко ни волхвомъ привиденье и лжесловье, ни врачевныхъ хытрость, ни растворение питьихъ зелии възможе недугъ его исцелити. К нему же идольские иереи суще пришедше реша ему, купель сътворивше, исполнити крѣви дети младыхъ и, въ тепле крѣви покупавшюся емоу, сдравоу быти».

Константин, бачачи страждання матерів, просльозився і мовив: «Добрее ми паче есть избавленьи невиноватыхъ детей умрети, и от ихъ заклонение суровое и бесчеловечное жизни избрати, паче от сихъ сдравья възискаемая».

Він звелів повернути приготовлених на заклання дітей матерям і відправити їх із дарунками по домівках. Тієї ж ночі до царя уві сні явилися апостоли Петро і Павло, «посланная Богомъ поведати сдравье и спасенье, зане на дечицихъ сдравье створи. Посъли оубо и призови Селивестра некоторого глаголема от Серапинииския горы, и тотъ ти покажетъ божествнаго и спасенаго источника, въ немъже купавъся не точью телесное сдравье приимиши. Но и душевное яко паче». Після омовіння у джерелі та хрещення Константин, «изиде ис купели сдравъ, остави телесныя струпы во воде яко чешюя рыбная. Се сборъ боярскый видевъ и весь народъ примшю ему сдравье, възпиша, глаголюще: «Единъ Богъ христыянскый и велии и страшень, и вси ныне веруемъ вонь и крещаемъся вонь, яко видехомъ днесъ велия чюдеса». К ним же цесарь рече: «Человечьска бо нудима, божествна же вольна суть, ибо благою волею и любовью чьстимъ есть. Темъ не нужею, но судомъ свободнымъ повелеваемъ крестьяномъ бытии хотящимъ, а не страхомъ человекемъ приводитися к Божии работе». И си вся слышавше, к вере и любовью того ражегъшеса паче же и добре прияша цесареву повеленью кротость. Ту идеже и мати его Елена креститься и его ужикы же и друзи»⁵.

Згадаймо також, що напередодні вирішальної битви з римлянами поблизу Мільвійського мосту імператору наснився у сонячному сяйві ангел із хрестом-лабарумом у руках з написом «In hoc signo vinces» («Симъ побѣжай»). Отримання сновидцем чудесного провіщення (видіння) знаменує пряме послання Бога.

До цієї категорії «божественних» снів, очевидно, слід віднести сон короля Олава Трюггвасона, який заховався в одній із давніх скандинавських саг. Коли Олав спрямував свої кораблі на схід, прибув до Гарда (Русь – В.Р.) і тут зазимував, то однієї ночі мав велике і примітне видіння: «Явилась якась велика скеля і він ніби йшов на неї, доки не вийшов наверх; тут піднімається він у повітря, вище хмар; поглянувши, бачить місця надзвичайно гарні, і ті місця замешкують люди ясні; чує солодкі пахощі, бачить гарні квітки різнородні, бачить славу яснішу, ніж можна словами представити, хоч би розумом і думкою зрозумівши. Далі чує – голос промовляє до нього: «Слухай,

в тобі ознаки доброго чоловіка: не шанував ти богів і служби їм жадної не чинив, але зневажаєш їх, тому твої діла закінчить добрий і корисний кінець; але багато ще тобі бракує для того, щоб ти міг у сих місцях пробувати, щоби годен був вічно жити, бо ще не пізнав свого Творця, не знаєш, хто є правдивий Бог». Почувши се (Олав), дуже злякався і запитав: «Хто ти, Господи, щоби в тебе міг вірити я?» Голос відповів: «Йди у Грецію, там тобі сказано буде ім'я Господа Бога твого. Як будеш слухати його науки, здобудеш вічне життя і щастя, і, напоївшись правою вірою, повернеш багато інших від блудів до спасіння, бо Бог тебе поставив, щоб ти багато народів до нього повернув». Побачивши і почувши се, ніби зійшов зі скелі, а сходячи, бачив місця страшні, повні полум'я й муки, чув ревний плач і багато страшного; тут ніби пізнав він багато друзів і князів, що вірили ідолам, і дізнався, що та мука приготована для короля Валдамара (київського князя Володимира – В.Р.) і королеви (дружини князя – В.Р.). Се все так його стурбувало, весь слізьми облився і з великого страху не спав»⁶. Після того Олав вирушив у похід на Грецію і там охрестився. Повернувшись на Русь, схилив Володимира разом з усіма підданими прийняти християнство.

Ця, мовлячи словами О.Пріцака, «місіонерська казка»⁷ про уявну роль Олава у християнізації Русі, однак важлива для теми нашого дослідження, бо, хай там що, відбиває світогляд її творців. Сновидіння, усвідомлюване як паломництво душі, стає стежкою до Бога. Як, наприклад, для біблійного Якова, якому під час ночівлі по дорозі до Харана наснилася драбина, поставлена на землю, а верх її сягав аж неба й Анголи Божі виходили і сходили по ній. «*І ото Господь став на ній і з-поміж іншого промовив до Якова: «Я з тобою, Я не покину тебе»* (1 М. 28, 12–17).

Хреститель Русі – князь Володимир Святославич уві сні передбачив мученицьку смерть свого гостя на ймення Бруно – ченця-місіонера з Кверфурта. Він цілий місяць гостював у Володимира, який умовляв того не ходити до печенігів, кажучи, що там він здобуде свою смерть: «Князь русів (Rusorum), великий і багатий володар, який проти моєї волі затримав мене місяць у себе, ніби я хочу себе своєю волею занепастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірному народу, де не здобуду їх душам жодної користі, а тільки смерть собі, та ще і найлютішу». Смерть місіонера явилася Володимирі у сновидінні. Коли він провів Бруно до кордонів своїх володінь, то мовив: «Для Бога прошу, не занепащай на сором мені свого молодого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години без користі, без повода мусиш скуштувати гіркої смерті»⁸. Пророчий сон, радше видіння, Володимира справдився. Бруно загинув у половецьких степах, як і передрікав руський князь.

Сни у середньовічній літературі мають характер насамперед божественних одкровень: Якщо сон повториться двічі – значить, «*що справа ця поставлена від Бога»* (1 М. 40:32). У цьому зв'язку слід наголосити на тому, що межа між снами і видіннями була доволі розмитою. Видіння, як доводить П.Дінцельбахер – автор відповідної статті сучасного «Словника середньовічної культури», відносяться до такого типу літературних текстів, створених із метою обнародувати пряме послання Господа, чи його святих або ангелів. Тому зміст таких текстів може бути вельми різноманітним: опис образів прихованої реальності (свідoctва про потойбічний світ і його пожилців); попередження про грядуще покарання чи обіцяння благ; повеління, що відносяться до конкретних ситуацій (наприклад, про заснування монастиря)⁹.

Таким є, вміщене у складі *Києво-Печерського патерика*, «Слово о пришествии мастеръ церковныхъ от Царяграда къ Антонию и Феодосию». У ньому йдеться про явлення Богородиці грецьким майстрам – будівничим Успенського собору Печерського монастиря у Києві: «Намъ спящимъ в домѣхъ своих, рано, всходящу солнцу, придоша къ комуждо нас благообразни скопци, глаголюще: зоветь вы царица Влахерну. Намъ же идущимъ, пояхомъ съ собою другы и южикы своя, и обрѣтохомся равно пришедшее вси и стязавшая, едину рѣчь Богородичину слышавшее, и едины зватаеве быша у нас. И видѣхом царицю и множество вои о ней, поклонихомся ей, и та рече к намъ: «Хощу церковь възградити себѣ въ Руси, въ Киевѣ». Антон і витлумачив: «о чада, великы благодати Христос сподобил васъ, яко того воли съвершители есте. Суть васъ звавшей они благообразни скопци – пресвятии аггели, а еже Влахернѣ царица – сама чювственаа явившешися вам пресвята, чиста и непорочна владычица наша Богородица и приснодѣвица Марія, и еже о тои вои предстояще суть бесплотныа аггельскыа силы»¹⁰.

У житійній літературі такий мотив сновидінь був вкрай популярним топосом і художнім прийомом. Таким, наприклад, є сон новгородського єпископа Нифонта, вміщений у Київському літописі під 1156 р. та «Житіі» Феодосія. Під час свого перебування у Печерському монастирі Нифонту за три дні до смерті явився уві сні («опочивающу абие в тонокъ сонъ сведенъ быхъ») незадовго перед тим померлий ігумен Феодосій. Він благословив, обняв і поцілував Нифонта, мовивши: «Добрѣ приде брате сыну Нифонте отселѣ будеши с нами неразлучно»¹¹.

Не можна оминати увагою й оповідь *Києво-Печерського патерика* про хворого Пимона, заповітною мрією якого було стати, усупереч волі батьків, печерським монахом. І таки по молитві однієї ночі йому явилися ангели в образі «світлих скопців» і постригли його, прибрали у чернечий одяг, а острижене волосся опинилося у замкнутій печерській церкві св.Феодосія. Йому було проречено, що він буде хворий усе життя і тільки перед самою смертю одужає. Минуло двадцять літ його чернечого життя і Пимон зцілвся. Він обійшов монастир, попрощався, провіщаючи свою смерть. Вибрав місце для могили й оповів, яка доля спіткала інших монахів по смерті¹².

Слід згадати й невеличку замальовку сну безіменного київського боярина, що міститься у «Житіі» Феодосія Печерського: «Болярину бо нѣкоему въ гнѣвѣ велицѣ бывшу от князя, яко мнози приходящее глаголаху ему. Яко на заточение хощеть тя послати князь. Таче же онъ моляшеся Богу прилѣжно и святаго отца нашего призыва на помощь, глаголя: «вѣдѣ, отче, яко святъ еси, и се врѣмя приспѣло есть, подщися, моля владыку небеснаго, да избавить мя от напасти сея». И се въ единъ день спящу тому в полудне, и се явился ему преподобный отецъ нашъ Феодосие, глаголя: «что тако печалуешися, или мниши, яко азъ отъидох от вас? Аще и тѣлом отлучихся от васъ, но духомъ всегда с вами есмь. И се въ утрий день призоветъ тя князь, и не имый гнѣва ниединого же на тя, но и паки устройть тя въ свое мѣсто». Той же вельможа не яко въ снѣ видѣвъ, но въспрянувшу тому, и задняя видѣ блаженнаго, исходящу внь изъ дверей. И се же слово дѣло бысть: яко же рече тому блаженный, такоже и збысться. Таждъ тѣй оттолѣ вачьшу любовь имѣя къ манастыру блаженнаго Феодосиа»¹³.

Чимало чудес, які створив св. Миколай, також починалися із пророчих снів. Про них сповіщають такі перекази, як «Чудо о отрочате, сотворившееся во граде Києве в церкви святое София», «Чудо о половчанине» та ін.¹⁴

Либонь тому його чудотворні ікони знаходили відтворення в малярстві й у пластичному мистецтві малих форм, зокрема, київської металопластики¹⁵, що були вельми популярними на Русі. Літописне джерело свідчить, що хворому новгородському князю Мстиславу Володимировичу було видіння уві сні св. Миколая. Аби мати вдома образ святого, він відправив своїх посланців до Києва, щоб ті добули для нього відтворення київського списку ікони Миколи Мокрого.

Віру у пророчі сні підтримували і світські, і духовні, перекладні й оригінальні пам'ятки давньоруського письменства. Великий інтерес у цьому зв'язку становить сон древлянського князя Мала, що його подає *Летописецъ Переяславля Суздальского*. Після жорстокої розправи над князем Ігорем 945 р. древлянські мужі, зібравшись на раду, вирішили «пояти» жону його Ольгу за князя свого Мала. В архаїчній свідомості слов'янської родоплемінної еліти шлюбний вінець для древлянського князя Мала був діадемою царства. У цьому відношенні Ольгу можна уподібнити до легендарної королеви Гермутруди, рука і скіпетр якої, за образним висловлюванням Дж.Фрезера, були нероздільні¹⁶. Та намірам древлянського князя не судилося збутися. Про це віщували йому пророчі видіння, що являлися Малу під час приготування до жаданої весільної учти. «Князю же веселіє творящу къ бракоу – сповіщає наше джерело – и сон часто зряше Маль князь: се бо пришед Ольга, дааше емоу прѣты многоцѣнны червены, вси жемьчюгом иссаджены и одѣяла чѣрны съ зелеными оузорами и лодыи, в нихъ же несенымъ быти, смолны»¹⁷. Сон князя Мала, як уже відзначалося у науковій літературі, віщує нещастя древлянському князю: дорогоцінне вбрання, прикрашене перлами, символізують сльози, чорний колір – траур, а лодія виступає тут як деталь поховального обряду¹⁸. Зв'язок між сном взагалі і смертю, сновидінням і загробним світом в архаїчних спільнотах був, як показав Ж. Ле Гофф, дуже сильним: «Сни – це тіні, фантоми, туманні образи, що мають пристановище у загробному царстві... Сновидіння – це вихідці з того, потойбічного світу»¹⁹. Людина короткоденна, – стверджує книга Йова, – покладеться і не встане: «аж до закінчення неба не збудяться люди та не прокинуться зо сну свого» (Йов. 14, 12).

На думку Д.Лихачова, сон древлянського князя Мала є літературною переробкою усної легенди, побудованої на двох тісно переплених між собою обрядах – весільному і поховальному²⁰. Джерела цього літописного повідомлення слід шукати, на мою думку, не в усній фольклорно-епічній традиції, а в книжній. Містично-символічні уявлення, пов'язані з дорогоцінним камінням, поширюються на Русі з часу появи там візантійської перекладної літератури, зокрема, «Хроніки» Георгія Амартола та вміщеного в «Ізборнику» Святослава 1073 р. грецького перекладу «Слова» Єпіфанія Кіпрського «О 12 камнях, которые были на логии святителейы надеты». Наприклад, адамант, який мав властивість міняти свій колір, наділявся у літературній традиції здатністю віщувати майбутнє: «Премѣноуя различья боудущая нѣкая повѣдая проявляше хотящею быти людемъ, аще чернъ боудяше, то смерть, аще ли червленъ боудяше, то крѣви пролитіе. Аще ли бѣлъ, премѣноу явлѣющю Богу»²¹.

У літописі «Московских великих князех как настало княжение на Москве» XVII ст. міститься стаття, присвячена опису пророчого сну князя Івана Даниловича («Сон дивий великаго князя Ивана Даниловича»): «Виде себя во сне ездящее по полю с утехою великою и виде далече гору велику зело

на горі же сніг велик. Прозва же любимаго свого боярина именем Протасия и указа ему гору велику зело и снігъ вели на ней. Тои же Протасеи все виде в малеж часе нача гинути снігъ и скоро истая, потом же и гора велика вскоре изгбля. И возбудися князь велики Иван Данилович и нападе на него страх великий и не моги сказати княгине своей того видения. На утрижъ день неделный прииде благоверный и великий князь Иван Данилович как его виде блаженый же Петр митрополит преже разсуди сон и рече благоверному и великому князю Ивану Даниловичу с великою любовию и тихостю: «сыну мои возлюблены, гора есть государь ты в великом княженію, а сніг на горі, то аз многгрешный им(...)ю столпъ светский гора есть гибость тебе государю отоитти к богу и дати свою душу о мне пред тебѣ преставитися»²². Невдовзі пророчий сон справдився – митрополит Петро пішов із життя.

Особливе місце у літературній традиції зображення світу сновидінь Русі посідає хрестоматійний сон київського князя Святослава Всеволодовича зі «Слова о полку Ігоревім»: «Святъславъ мутенъ сонъ видѣ: в Кіевѣ на горах си ночь съ вечера одѣвахъте мя, рече, чръною паполомоу, на кровати тисовѣ. Чръпахуть ми синее вино съ трудом смѣшено; сыпахутьми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ великий женчюгъ на лоно, и нѣгують мя; уже дѣски безъ кнѣса в моемъ теремѣ златовръсѣмъ. Всю ночь съ вечера босуви врани възграяху, у Пльсньска на болони бѣша дѣбрь Кисаню, и не сошлю къ синему морю. И ркоша бояре Князю: уже Княже туга умъ полонила; се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата, поискати града Тьмутораканя, а любо испити шоломом Дону. Уже соколама крильца пригѣшали поганыхъ саблями, а самаю опустоша въ путины желѣзны»²³.

Цей сюжет став предметом численних коментарів. Їхні автори висловлювали різні, часом діаметрально протилежні пояснення значення цього сну. Наприклад, академік В.Перетц стверджував, що зловісний сон Святослава має в своїй основі поганські вірування у значення снів: «Віра у вагу снів та їх толкування розквітла саме в ту добу, що стоїть на грані античного світогляду й християнського, а далі – в пізнє середньовіччя. Світогляди цих діб приходили і на Русь. У них – ключ до розуміння розглядуваного епізоду в «Слові про Ігорів похід»²⁴. На думку вченого, бояри подають князю «такий одвіт, який товмачі снів справді подати могли».

Так само і пізніші дослідники Святославів сон розглядали як віддзеркалення реальної події²⁵. Натомість Р.Манн вважав сон Святослава епічною переробкою весільних пісень Київського періоду і віднаходив близькі паралелі цьому сюжету в російських поховальних і весільних піснях²⁶. На думку Л.Соколової – автора відповідної статті в «Енциклопедії «Слова», «Віщій сон Святослава є не відображенням історичної реалії, а поетичний прийом, використаний автором «Слова» відповідно до традиції середньовічної літератури, епічні герої якої «бачать» віщі сні у певних етикетних ситуаціях, напередодні важливих подій»²⁷. Дослідниця запропонувала власну оригінальну інтерпретацію сну Святослава, що постає як величаво-драматична постановка у шести діях. У результаті вона дійшла висновку про те, що Святославу наснився «державницький» (sic!) сон: «Мистическим путём ему даётся знать о походе Игоря, его поражении и нашествии на Русь врагов. Тем самым подчёркивается роль великого киевского князя как главы русских князей и всей Русской земли. Художественная функция сна Святослава – обосновать право последнего на «злато слово», в котором он

виступає об'єдинителем руских князів в боротьбі з ворогами»²⁸. Л.Соколова переконана у тому, що сон Святослава пов'язаний з архаїчною руською традицією символіки сновидінь.

Як бачимо, більшість інтерпретаторів цього сюжету переймалися переважно пошуками специфічного давньоруського колориту. Тим часом образ птахів у сновидінні є доволі поширеним мотивом. Згадаймо, наприклад, лиховісно пророчий сон Романа Галицького, що наснився йому напередодні битви з поляками під Завихостом. Його опис міститься у «Хроніці» польського історика XV ст. Яна Длугоша: «Fertur Romanus nocte cladem precedente per quietem sompniasse, quod parvus avium rubra capita, quas *sczygelky* appellamus, numerus ab ea parte, qua Sandomiria sita est, adveniens maximum passerum numerum devoravit. Id cum amicis in diluculo retulisset, licet plerique iuvenes felix auspiciam pronuntiassent, senes tamen et prudentes astruxerunt sompnium triste esse, et Polonis quidem felicem portendere successum, Ruthenis vero adversum et calamitosum» («Говорят, в ночь перед битвой Роману приснился сон, будто небольшая стайка птичек с красной головкой, которых мы называем щеголками, прилетевших с той стороны, где расположен Сандомир, поглотила огромное число воробьёв. Когда утром он рассказал об этом друзьям, то большинство молодых сочло это добрым знаком, а рассудительные старики доказывали, что сон зловещий, предвещающая полякам исход успешный, а русским – несчастный и бедственный»)»²⁹. Свого часу М.Грушевський, аналізуючи повідомлення «Хроніки» Я.Длугоша про загибель Романа, припускав, що описаний ним віщій сон князя не був вигадкою польського хроніста³⁰. Утім, не виключено, що цей епізод міг бути й літературного походження.

Мотив сновидіння був вельми поширеним літературним прийомом, за допомогою якого маскувалися політичні уподобання автора чи маркувалася бажана для нього історична перспектива. Такою є творча знахідка В.Татищева, який у своїй «*Истории Российской*» змалював сновидіння Гостомисла: «Гостомысл имел четыре сына и три дщере. Сынове его ово на войнах избиени, ово в дому измроша, и не остася ни единому им сына, а дщери выданы быша суседним князем в жены. И бысть Гостомыслу и людем о сем печаль тяжка, иде Гостомысл в Колмоград вопросити боги о наследии и, возшед на высокая, принесе жертвы многи и весчуны угобзи. Весчуны же отвесчаша ему, яко боги обещают дати ему наследие от ложеси его. Но Гостомысл не ят сему веры, зане стар бе и жены его не рождаху, посла паки в Зимеголы к весчунам вопросити, и ти реша, яко имать наследовати от своих ему. Он же ни сему веры не ят, пребываше в печали. Единою спящу ему о полудне виде сон, яко из чрева средние дщери его Умилы произрасте древо велико плодовиито и покры весь град Великий, от плод же его насысчахуся людие всея земли». Волхви поспішили пояснити йому значення сну: «От сынов ея имать наследити ему, и земля угобзится княжением его». И вси радовахуся о сем, еже не имать наследити сын большия дщере, зане негож бе Гостомысл же, видя конец живота своего, созва вся старейшины земли от славян, руси, чуди, веси, мери, кривич и дрягович, яви им сновидение и посла избраннейшия в варяги просити князя»³¹.

Тим самим підправлялося скандинавське походження Рюрика й обґрунтовувалася споконвічно місцева тяглість російського монархічного дому: «Сновидение сие, – додає В.Татищев, – точно показует на мать Рюрикову».

Дослідникам, здається, не залишився не поміченим аналогічний сон, що наснився мідійському царю Астіагу – діду майбутнього царя Кіра I, описаний у першій книзі Геродотової «Історії»: «Как раз в первый же год после женитьбы Камбиса на Мандане Астиаг опять увидел сон: ему приснилось на этот раз, что из чрева его дочери выросла виноградная лоза и эта лоза разрослась затем по всей Азии. ... Снотолкователи-маги объяснили ему сон так: сын его дочери будет царём вместо него»³².

Маскуючи це явне запозичення, В.Татищев подає до нього наступний коментар: «Сие же, может, Гостомысл, любя сию среднюю дочь, для успокоения противных разсуждений в народе о сыне большой дочери вымыслил, яко божеским откровением его определение утвердить, или после кто-либо вымыслил, как нам таких вымыслов от суеверных пустосвятов, льстецов и лицемеров слышать нередко случалось, каковых мог бы я много з довольным доказательством привести, да едино токмо вспомяну, которое многим неведомо, а никому в обиду быть не может»³³.

Сни виконували функцію фіктивної реалізації не тільки прихованих, але і цілком усвідомлених жадань людини. «Сага про Сверрира» містить опис одного з «пророчих» снів майбутнього норвезького короля, котрий жив у XII ст., який привидівся тому, коли він був усього лише сумнівним претендентом на верховну владу. Ця сага, як зауважують сучасні російські дослідники – А.Литвина і Ф.Успенський, створювалася «по прямому заказу её главного героя, и при этом многое в ней записывалось непосредственно под его диктовку. Сны же играют в ней совершенно особую роль, так как снятся нашему герою исключительно чудесные явления, подтверждающие его абсолютные права на престол. В интересующим нас сне предендент на власть, согласно его собственному рассказу, видел сцену, воспроизводящую классический библейский эпизод, когда пророк Самуил помазал миром царя Давида (1 кн. Царств 16:6–13). Во сне Сверрира фигурирует непосредственно пророк Самуил, а в качестве помазываемого на царство выступает, разумеется, сам Сверрир»³⁴. Імя царя Давида в саге не упоминается, видимо, в силу некоторой избыточности, однако за пределами нарратива Сверрир вполне конкретными действиями развивает этот сюжет и продолжает эту идеологему»³⁵.

У ментальному оснащенні середньовічного суспільства сни – це не тільки і не стільки нічні ілюзії, але й спокуса, від якої один крок до ересі. За біблійним переконанням, сновидіння – це час, украдений у *покаяння*. Ось чому сни, так само як і статева поведінка середньовічної людини, підлягали церковній цензурі. У покаянних пам'ятках Давньої Русі «*верование сну*» визначається як один із найнебезпечніших гріхів³⁶. Засуджуючи підступи бісівських сил, літописна стаття 1071 р. «*Повісті временних літ*» із-поміж іншого містить і таку інвективу: «Тѣмже прелщають человеки, веляще имъ глаголати видѣнья, являющесе имъ несвершенымъ вѣрою *являющесе во снѣ* (виокремлено – В.Р.) *инѣмъ в мечтѣ*, и тако волхвуютъ наученъемъ бѣсовскимъ»³⁷.

Оцим, власне, і вичерпується наявний ідейний арсенал оригінальної давньоруської літератури, спрямований проти ловців снів. Отож, видається слушною думка В.Перетца про те, що у давньоруському письменстві читач не міг нічого такого знайти, щоб утриматися від віри у сни, що ввійшла з біблійних та інших джерел у число непохитних догматів, що їх засвоїла психіка старовини й середньовіччя. Нічого, – стверджував учений, –

окрім «Лѣствицы» Іоанна Синайського, де уперто проводиться думка про ілюзорність снів, і про те, що вірити у них безглуздо³⁸. Вона обґрунтовується, зокрема, такими словами: «Сон есть некоторое свойство природы, образ смерти, бездействие чувств» (Слово 19). У третьому слові «Лѣствицы» читаємо: «Кто верит снам, тот подобен человеку, который бежит за своей тенью и старается схватить ее... Любомудр тот, кто не верит снам» (Слово 3).

Ніч була часом небезпеки, спокус і лиховісних підступів диявола. Зазвичай він з'являвся у двох іпостасях: спокусника і переслідувача. У першому випадку набував облудно-привабливої подоби, а у другому – свій справжній страхотливий вигляд³⁹. Характерною у цьому відношенні є новела *Києво-Печерського патерика* про насельників Варязької печери Федора та Василя. Якось, знеможений скромною монастирською їжею, Федір став тужити за своїм багатством, що він роздав, ідучи до монастиря. Василь, як міг, розрадив брата й укріпив того у вірі. Та коли Василя було послано жниувати, диявол, «обрѣтъ своего зломудриа, преобразився в того брата подобие», знову почав спокушати Федора. Явившись йому уві сні, він вказав ченцю де копати у печері і той викопав там чимало золота і срібла: «И се видѣ въ снѣ бѣса, светла же и украшеннаа, аки ангела, являюща тому сокровища в печерѣ, – и се многажды видѣ Феодор. Днем же многымъ минувшим, пришед на показанное мѣсто и нача копати, обрѣте сокровище, злата же и сребра множество и съсуди многоцѣннии»⁴⁰.

Диявол, прибравши на себе образ Василя, почав намовляти Федора до втечі з монастиря з тими скарбами. Та тут нагодився справжній Василь і викрив підступні бісівські витівки. Федір знову закопав свої скарби і геть позбувся про них згадки. Та диявол був невгамовний у своїх лихих намірах. Випробувавши увесь свій диявольський арсенал, він таки викував лихо на ченців. Приймавши образ Василя, він обмовив Федора перед боярами князя Мстислава Святополчича, заявивши, що той ховає скарби і збирається з ними тікати. Князь поласився на ті скарби і став домагати від ченців, щоб вони їх видали по доброму. Коли ж ті заявили, що ніяких скарбів не мають, звелів їх взяти на муки і сам, будучи на підпитку («шюменъ бывъ от вина»), з власної руки застрелив Василя з лука. Невдовзі і сам Мстислав був застрелений стрілою на заборолах Володимира й, помираючи, буцімто визнав, що це на нього впала кара за вбивство Василя: «Не по мнозѣх же дньех самъ Мъстиславъ застрелѣнъ бысть въ Володимери на забралехъ, по прорѣченію Василиеву, бияся съ Давыдомъ Игоревичем. И тогда познавъ стрѣлу свою, ею же застрели Василя, и рече: «Се умираю днесъ преподобных ради Василя и Феодора». Да събудеться реченное Господемъ: «всякъ, възимаа ножь, и ножемъ умираетъ», понеже беззаконно убивъ, и сам беззаконно убиен бысть»⁴¹.

Витворюючи ідеальний образ християнських подвижників, воїнів Христових, середньовічні книжники свідомо наділяли їх провідницькими рисами, що були пов'язані із семіотичними системами християнських тлумачень через низку легко розпізнаваних біблійних цитат. Сан печерського монаха настільки сповнений святощів, що надає йому таку здатність до пророцтв⁴².

У своїх передсмертних настановах, чи радше сказати б, «Заповіті» Феодосій Печерський напучував братію «блюститися от лѣности и от многаго сна (виокремлено – В.Р.) бодрю быти на пѣнье церковное и на преданья очьскыя и почитанья книжная» – бо ж саме уві сні – «бѣси насѣвають

черноризцем помышленья похотѣнья и лукава вгажающе ему помыслы»⁴³. Для ченців і справді ніч була часом трудів духовних, неспання, боріння і молитв («Пильнуйте й молитесь, щоб не впасти на спробу, – бадьорий бо дух, але немічне тіло»: Мт. 26, 41; Мр. 14, 38), а сни – божественним одкровенням. За біблійним переконанням, сновидіння – це час, украдений у покаяння.

Натомість ніч у повсякденному житті простолюду була часом відпочинку від тяжкої фізичної праці, а сни – відгомоном денних вражень. Ми ніколи, очевидно, не дізнаємося, що саме їм снилося та, напевне, можемо стверджувати, що сновидіння були об'єктом щоденної перцепції у народному середовищі. За етнографічними матеріалами, зібраними й проаналізованими у другій половині XIX ст. А.Баловим, пророчі сни серед народу вважалися справою рук Божих, метою яких застерегти людину від якогось рішучого кроку у житті. На думку інших – сни є наслідком людського передчуття⁴⁴. Такі уявлення знаходять певну суголосність у біблійних книгах: «*Бо Бог промовляє і раз, і два рази, та людина не бачить того: у сні, у видінні нічному, коли міцний сон на людей нападає, у дрімотах на ложі, – тоді відкриває Він вухо людей, і настрашує їх осторогою, щоб відвести людину від чину її, і Він гордість від мужа ховає, щоб від гробу повтримати душу його*» (Йов. 33, 14–18).

У народній релігійності сновидіння пов'язувалися зі здатністю душі відділятися від тіла і подорожувати віддалік від нього, живучи другим паралельним життям. Перехід душі в іншу, паралельну існуючу реальність – означав подолання кордону між життям і смертю, між сьогочасним, минулим і майбутнім. Цим і живилася віра у віщій сенс сновидінь⁴⁵. Натомість підозрілі нічні марення, срамотні і хтиві видіння, тривожні підбурювання на недобре діло, що спокушали простолюдина – від диявола. Ось чому: «Сон мара, Бог віра», – говорить народне прислів'я.

¹ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С.286.

² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Пер. с фр. – Москва, 1992. – С.319.

³ Керролл Л. Аліса в Задзеркаллі / Пер. з англ. В.Корнієнка. – К., 2007. – С.55. Порівн.: Керролл Л. Приключення Аліси в Страні Чудес. Сквозь зеркало и что там увидела Аліса, или Аліса в Зазеркалье / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.205.

⁴ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.324, 371–374.

⁵ Истрин В.М. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920 [репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Namartolos. – München, 1972]. – С.331–332.

⁶ Цит. за: Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки» (1895–1900). – Л., 2004. – С.125. Порівн.: Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.) [Древнейшие источники по истории народов Европы]. – Москва, 1993. – С.138–139.

⁷ Прицак О. Походження Русі. – Т.2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С.102.

⁸ Цит. за: *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. – С. 108. Порівн.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия IX – первая половина XII в. / Сост., пер., комм. М.Б.Свердлова. – Москва; Ленинград, 1989. – С.48–50.

⁹ *Динцельбахер П.* Видения // Словарь средневековой культуры / Под. ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.66–67.

¹⁰ Києво-Печерський патерик. – К., 1931 [Репринтне відтворення]. – С.5–7.

¹¹ *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 2001. – 2-е изд. – Т.2. – Стб.483; Порівн.: Києво-Печерський патерик. – С.98.

¹² Києво-Печерський патерик. – С.180.

¹³ Там же. – С.75.

¹⁴ *Крутова М.* Святитель Николай Чудотворец в древнерусской письменности. – Москва, 1997.

¹⁵ *Пуцко В.Г.* Святий Микола у давньокиївському мистецтві // Могилянські читання 2003 року: Зб. наук. пр.: Пам'ятки Давньої Русі в студіях сучасних учених: історія, дослідження, збереження. – К., 2004. – С.309–318.

¹⁶ *Фрэзер Дж.* Золотая ветвь: Исследования магии и религии. – Москва, 1986. – С.153–154.

¹⁷ Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов), издан К.М.Оболенским. – Москва, 1851. – С.11.

¹⁸ *Лихачёв Д.С.* Комментарии // Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч.2. – С.299.

¹⁹ *Ле Гофф Ж.* Средневековый мир воображаемого. – С.328.

²⁰ *Лихачёв Д.С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978. – С.229–234.

²¹ *Истрин В.М.* Указ. соч. – С.44.

²² Московский летописец XVII в., содержащий варианты сказаний о первых русских князьях, издан М.Г.Халанским: Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т.1. – С.421–422.

²³ Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя Новгорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языкомъ в исходе XII столетия с предложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, 1800. – С.23–24.

²⁴ *Перетц В.* Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. – К., 1926. – С.254 [Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – №33].

²⁵ *Огоновський О.* Слово о пълку Игореве. Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Текст із перекладом і з поясненнями видав Омелян Огоновський. – Л., 1876. – С.80; Слово о полку Игореве / Пер., предисл. и поясн. И.Новикова. – Москва, 1938. – С.98–99.

²⁶ *Манн Р.* Заметки к тексту «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». – Ленинград, 1986. – С.133–137.

²⁷ *Соколова Л.В.* Сон Святослава // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Санкт-Петербург, 1995. – Т.5. – С.30.

²⁸ Там же. – С.36–38.

²⁹ *Dlugosii J.* Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. – L. VI [*Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий]. – Москва, 2004. – С.196, 349].

³⁰ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т.3. – С.506.

³¹ *Татищев В.Н.* История российская. – Москва; Ленинград, 1962. – Т.1. – С.110.

³² *Геродот.* История: В 9 кн. / Пер. и прим. Г.А.Стратановского. – Ленинград, 1972. – I:108 (С.46).

³³ *Татищев В.Н.* История российская. – С.116.

³⁴ Див.: Сага о Сверрире / Изд. подг. М.И.Стеблин-Каменский, А.Я.Гуревич, Е.А.Гуревич, О.А.Смирницкая. – Москва, 1988. – Гл.10, 14.

³⁵ Литвина А., Успенский Ф. Имитация и подражание. Топонимика и антропонимика как предмет семиотической игры в Древней Руси и странах Северной Европы // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип.20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С.43. Ширше про природу пророчих снів та літературні паралелі сновидіння скандинавських саг див.: *Slupecki L.P.* Wyroczenie i wróżby pogańskich Skandynawów. – Warszawa, 1998. – S.27–52.

³⁶ Див.: Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины / Изд. подг. С.И.Смирнов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1912. – Кн.3. – VII, 4 (С.45).

³⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.180.

³⁸ Перетц В. Указ. праця. – С.243.

³⁹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – С.151.

⁴⁰ Киево-Печерський патерик. – С.163.

⁴¹ Там же. – С.170–171.

⁴² Ричка В.М. Печерські пророки // *Ruthenica*. – К., 2009. – Т.VIII. – С.207–209.

⁴³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.183–184.

⁴⁴ Балов А. Сон и сновидения в народных верованиях (Из этнографических материалов, собранных в Ярославской губернии) // Живая старина. – 1891. – №4. – С.212.

⁴⁵ АрнаUTOва Ю.Е. Сон и сновидение // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.504.

The article made an attempt to understand the meaning of «prophets», swan, dreams in the writing language monuments of ancient Rus'. Dream motif was very common literary device that helped to mask author's political preferences or marked his desirable development prospect of such and such. It seems that dreams were like everyday's perception object of ancient communities. People searched for and found in dreams hint of future.

В.В.Павлюк*

ПОЛЬСЬКА АРИСТОКРАТІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Автор доводить, що польська аристократія наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., маючи значний вплив у регіоні, намагалася відновити втрачену самостійність у вирішенні питань державного значення шляхом активної участі у суспільно-політичному, економічному, освітньому та релігійному житті Правобережної України.

Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) практично вся Правобережна Україна була інкорпорована Російською імперією. Ліквідувавши незалежність польської держави, російський уряд змушений був звернутися до досвіду польської шляхти і, як на регіональному, так і на державному рівнях, включити її у систему управління, віддавши полякам певну кількість посад у губерніях, повітах та навіть у недовзі створених міністерствах. Шляхта зберегла своє привілейоване становище та маєтності. І, як зазначав І.Лисяк-Рудницький, російська влада, принаймні до 1830 р., визнавала Правобережну Україну за сферу польських впливів¹. Тому сьогодні важливим завданням дослідників історії Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. є аналіз ролі польської аристократії як в економічному, так і у суспільно-політичному житті регіону після того, як його було інтегровано в імперську систему.

На цей час в Україні відсутнє спеціальне комплексне дослідження на дану тему, однак певне значення мають публікації, що висвітлюють окремі аспекти суспільної діяльності польської шляхетської верхівки – аристократії. Серед таких варто відзначити праці С.Лисенка та Є.Чернецького², І.Кривошеї й В.Кривошеї³, Б.Гудя⁴ та ін. Деяким проблемам суспільної діяльності польської шляхти на межі XVIII–XIX ст. присвячено студії автора цієї статті⁵. Окреме місце займають дослідження французького вченого Д.Бовуа, особливо польськомовне видання під назвою «Український трикутник. Шляхта, царат і простолюди на Волині, Поділлі та Київщині. 1793–1914 рр.» та україномовне видання, що підсумовує цикл праць, які вчений назвав «малою українською трилогією» – «Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.)». У цих працях автор розглянув проблему адаптації польської еліти до нових суспільно-політичних умов, її намагання зберегти за собою не лише майно, але і право впливу на самоврядні процеси у регіоні. У польській історіографії вчені значну увагу приділяють характеристиці діяльності визначних постатей аристократії⁶. Історіографічний аналіз літератури засвідчує як особливу актуальність зазначених питань, так і необхідність їх подальшого дослідження.

Автор ставить завдання переосмислити та переоцінити «польський слід» у модерній українській історії й, насамперед, дослідження таких питань: наскільки суспільно-активною була найзаможніша частина польської

* Павлюк Віктор Володимирович – канд. іст. наук, професор кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету «Острозька академія» (Острог).

E-mail: pavlyjk@mail.lviv.ua

шляхти та якою мірою аристократія впливала на формування польської національної ідентичності?

Польський національний рух як явище нової історії виник у результаті другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.). Зазначений період був перехідним не лише для польської нації, а й для всієї Європи. Саме у цей час під впливом Просвітництва і Великої французької революції руйнуються старі суспільні порядки і зароджуються нові. Найбільш відомі польські мислителі того часу Г.Коллонтай, І.Потоцький, С.Сташиц осмислювали становище свого народу, причини втрати державності, і шукали шляхи порятунку⁷. Умовно польський національний рух на Правобережжі можна поділити на такі періоди: 1793–1815 рр.; 1815–1830 рр.; 1830–1863 рр. Головною ідеєю польського руху була реставрація Речі Посполитої (а не лише незалежність Польщі) і повернення історичної (не етнічної) території⁸. Російська імперія, заволодівши територіями й суспільствами, що мали власні традиції державного будівництва, правову систему, сформовані владні структури та інституції самоврядування, зіткнулася з необхідністю визнання статусу шляхти, визначення її місця у суспільному житті імперії. Самодержавство змушене було йти на співпрацю з польською елітою⁹.

У виданому 27 березня 1793 р. з нагоди приєднання нових територій¹⁰ маніфесті Катерини II відзначалася легітимність «історичних прав» Росії на анексію «польських областей». Приєднані землі проголошувались «споконвіку російськими», тому імператриця вирішила їх «нині взяти під державу свою і приєднати на вічні часи до імперії своєї». Відповідно до змісту документа, шляхті надавалися права, які вона мала за часів Речі Посполитої. Також вона кооптувалася в російське дворянство з поширенням умов Жалуваної грамоти 1785 р., тобто польські шляхтичі урівнювалися у своїх правах із російськими дворянами, звільнялися від сплати державних податків, військової служби, отримували шляхетське самоврядування. Крім того, майно шляхти визнавалося недоторканим, проголошувалася свобода віросповідання. Єдиною умовою отримання цих прав було присягнути на вірність російському самодержавству: «Усі, хто прийме підданство, будуть нагороджені відтепер [...] усіма [...] правами, вольностями і привілеями», а хто із шляхти не бажав присягати, тому дозволялося продати нерухомість і у тримісячний термін добровільно залишити територію імперії. У випадку невиконання цих умов маєтності секвеструвалися або передавалися в казну¹¹.

Маніфест було зачитано у всіх храмах на приєднаних землях, незалежно від конфесійної належності. Згодом російському престолу присягнули військові, міщани, священики, єврейське населення (замість селян присягали їхні власники). Кожен шляхтич особисто подавав владі присяжний лист. 20 жовтня 1794 р. Катерина II видала указ, який гарантував збереження прав на нерухомість і залежних селян. Лояльна знать кооптувалася у дворянство імперії, включалася в місцеве, регіональне та загальнодержавне управління. Катерина II, Павло I та Олександр I розуміли, що зберігаючи за шляхтою маєтки та привілеї, треба ще й відновити місцеву судово-адміністративну систему, першочерговим завданням якої були військове та політичне закріплення захоплених Росією земель, їх соціальна та політична стабільність.

Серед відомих польських аристократів, які перейшли на службу російській короні, слід виокремити Щ.Потоцького, Ф.Браницького, С.Жевуського,

А.Четвертинського, В.Стройновського, Ю.Ілінського, Я. і С. Потоцьких та ін. Усі вони, але кожен по-своєму, завдавали удару польській незалежності, дбали про власні статки, організували фронт аристократів, виступали проти Конституції 3 травня 1791 р., укладали домовленості з імперією, робили політичну та військову кар'єру, вступали в родинні зв'язки. Своєю чергою російська влада прийняла лояльних їй аристократів із надією через них зміцнити свої позиції на приєднаних територіях.

За ревізією 1795 р., чисельність шляхетства Правобережної України становила понад 135 тис. осіб чоловічої статі, тобто третину всього дворянства Російської імперії¹². Зберігалась і структура шляхти, яка, залежно від майнового стану, поділялася на велику (магнатерія, котра володіла громадянськими правами, якими в Росії користувалося дворянство), середню (складалася зі значно більшої кількості родин, проте їхні володіння були набагато меншими, а впливи обмежувались регіоном чи прилеглою місцевістю), дрібну (найчисельніша, але неоднорідна за параметрами землеволодіння).

Інтеграція польської аристократії у російську імперську систему продовжувалась і в роки правління Павла I. Так, указом Сенату від 6 лютого 1797 р. «Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях» відновлювався порядок проведення виборів предводителів дворянства, який існував за часів Речі Посполитої¹³.

Іменний указ Сенату від 3 березня 1805 р. «Про порядок шляхетських виборів у приєднаних від Польщі губерніях» конкретизував порядок виборів на Правобережжі і визначав обов'язки маршалків щодо забезпечення їх проведення¹⁴. Відповідно до цього указу, правом голосу наділялись шляхтичі, які володіли майном, що давало річний прибуток не менше 150 руб. і складалося як мінімум із 8 димів (одиниця оподаткування). Особи, які мали активне виборче право, вписувалися у спеціальну прошнуровану книгу.

Указом від 17 квітня 1801 р. відновлювалися вибори за польським правом чиновників та урядників повітових земських судів. Проте зазначалося, що їх кандидатури схвалює імператор, і вони не можуть бути звільнені лише за бажанням шляхти¹⁵. Це позбавляло великих землевласників впливу на вибраних ними і з їх середовища посадовців, а також права відкликати чи замінювати їх. Цим же указом проголошувалася недоторканність губернського маршалка. Таким чином, шляхта втратила право дострокового його переобрання, якщо він не виконував своїх зобов'язань щодо неї і не відстоював її інтересів.

Правобережна шляхта активно користувалася правом подавати прохання «про свої потреби», надсилаючи листи на ім'я вищих посадових осіб. Це право поверталось шляхті, отже, втрачав чинність указ Павла I від 4 травня 1797 р. про заборону подачі колективних клопотань. Так, 14 березня 1805 р. шляхта Волині розглянула питання про діяльність судових органів та обрання кандидатів для заміщення виборних посад, а 13 квітня того ж року волинський губернський маршалок С.Ворцель (1802–1808 рр.) від імені повітових маршалків звернувся до міністра внутрішніх справ В.Кочубея про надання дозволу обрати 24 депутата до Головного суду терміном на 1 рік, і про затвердження раніше чинних у польському законодавстві умов діяльності суддів та обрання судових чиновників. Але, оскільки дане прохання волинської шляхти не відповідало новому законодавству, позитивної відповіді на нього не надійшло¹⁶.

Період 1807–1809 рр. завдяки зближенню Росії із Францією став роками «добрих ілюзій» – як соціально-економічних, так і політичних. Волинське шляхетське зібрання на чолі із сенатором і таємним радником графом С.Ворцелем у 1806 р. висунуло прохання про скасування указу від 1 липня 1803 р., який узаконував розроблену сенатором графом Г.Лінським процедуру переходу приватних маєтків у державну власність. Згідно із нею, контракти на отримання таких маєтків склалися на 12 років, а плата за три перші роки бралася наперед. Швидка ротація маєтностей призводила до того, що вони ставали не такими привабливими, а колишні власники багато на цьому втрачали. Князь А.Чарторийський прагнув ініціювати повернення цих маєтків особам, які стали їх власниками ще до поділів Речі Посполитої, подавши у Державну раду записку під назвою «Про оренду казенних маєтків у Західному краї і в Курляндії», в якій підтримав прохання С.Ворцеля. Але це починання зійшло нанівець – російська влада воліла нічого не змінювати¹⁷.

5 серпня 1808 р. маршалок А.Гостинський надіслав міністрові внутрішніх справ О.Куракіну листа із проханнями з нагоди проведення виборів. Один його примірник було передано волинському губернаторові М.Комбурлею (1806–1815 рр.), який обмежив прохання до 4-х пунктів: про відповідність давніх польських посад «Табелі про ранги», про право обрання для безземельної шляхти, відшкодування за постій російських військ у приватних маєтках та інформування солдатських удів про смерть чоловіка, який перебував на військовій службі. Однак попри обмеження губернатора, О.Куракіну було передано перший варіант листа. У 12-ти пунктах звернення шляхта висловила свої претензії щодо участі у місцевому управлінні, прагнучи повернути і розширити ті привілеї, якими вона володіла до поділів Речі Посполитої. Автори переконували владу в тому, що самодержавство лише виграло б від захоплення аристократії, забезпечивши їй престиж, рівний тому, який вона мала у недалекому минулому. Вимога володіти 25-ма душами або 8-ма димами видавалась авторам зависокою – вони просили дозволу здійснювати засідательські функції у найнижчих земських судах безземельним шляхтичам, а їх придатність підтверджували б заможні землевласники. Зрозуміло, що такі судді та засідателі потрапляли б у пряму залежність від землевласника-діди́ча. Однак лише на два пункти записки відповідь була задовільною: обов'язкове повідомлення солдатських удів про смерть їхніх чоловіків (імператорський указ від 27 квітня 1809 р.) та відшкодування збитків, завданих військами на постої¹⁸.

Водночас, землевласники запевняли російського самодержця у своїй відданості, називаючи Олександра I «Північним Титом» і прохаючи дозволити встановити у залі Житомирського шляхетського зібрання мармурове погруддя з написом: «Олександр I, або Північний Тит»¹⁹. Проте, монарх не вважав доречним встановлення свого погруддя і не дав на це згоди.

На початку 1808 р. С.Ворцель від імені шляхти надіслав записку міністрові внутрішніх справ із проханням заборонити казенній палаті перекладати суму нестач на шляхетські зібрання, якщо її не сплатив якийсь шляхтич; обирати засідателів і возних за рекомендацією місцевої шляхти; дозволити обрання трибунальських писарів від шляхетства; дозволити уніатським священикам підтверджувати їхні дворянські права. Відповідь, яка надійшла через рік, була негативною. Петербурзькі чиновники пояснювали, що деякі вимоги суперечать чинному законодавству, а деякі є шкідливими

для державної системи управління в Російській імперії, оскільки базуються на іншій правовій системі²⁰. Ще однією причиною зіткнення інтересів шляхти та влади стало право обрання шляхтичами посадовців до повітових і губернських установ (земських справників, повітових суддів, засідателів нижніх земських судів, верхнього земського і совісного судів), зловживання чиновників, високі податки та ін.

Особливо показовим було протистояння між волинською шляхтою, представленою сенаторами С.Ворцелем і Г.Ілінським, волинським губернським предводителем дворянства генерал-майором В.Ґіжицьким, князем Ю.Любомирським, та губернатором М.Комбурлеєм. Не знайшовши з ним порозуміння, волинське шляхетство у червні 1814 р. направило Олександрові I записку, в якій зазначалося, що воно пригнічене високими податками, військовими повинностями, зловживаннями чиновників²¹. Із метою виправлення ситуації і на вимогу Комітету міністрів губернатор створив слідчу комісію, діяльність якої була формальною, адже владних повноважень для вирішення проблем вона не мала. Тому не дивно, що листи-скарги продовжували надходити до губернських установ. Так, шляхта Володимирського повіту, особисто граф В.Стройновський, предводитель новоград-волинського дворянства Г.Ілінський скаржилися на командирів російських армійських частин. Для з'ясування ситуації Комітет міністрів направив на Волинь із ревізією сенатора Ф.Сіверса²². Його робота була активною і результативною. Відзначаючи значні вади у діяльності М.Комбурлея, у листі на ім'я імператора від 24 травня 1815 р. сенатор писав, що шляхта невдоволена губернатором тільки тому, що той зазідав на її в невірності престолу. Такий поворот подій не вдоволив шляхетство. 17 липня 1815 р. Ф.Сіверс отримав нову скаргу, в якій вимагалось зменшити і вноормувати податки, припинити переслідування осіб, які діяли на боці Наполеона, відновити вибори на посади у шляхетських зібраннях, на законодавчому рівні вирішити долю чиншової шляхти²³. Проте всі вимоги так і залишилися невиконаними.

Комітет міністрів на своїх засіданнях 4–7 грудня 1815 р. розглянув питання про усунення з посади губернського предводителя дворянства В.Ґіжицького. Однак звинувачення, висунуті М.Комбурлеєм проти нього, було визнано необґрунтованими і того поновили на посаді. Коли у грудні 1815 р. М.Комбурлея було звільнено з посади волинського губернатора, то саме В.Ґіжицький 13 квітня 1816 р. отримав призначення на вакантне місце, а губернським предводителем дворянства став Г.Ілінський²⁴.

Однак на адміністративній посаді В.Ґіжицький не відрізнявся від свого попередника. Так, під час торгів у волинській казенній палаті у жовтні 1822 р. цивільний губернатор із порушенням існуючого порядку допустив до участі в торгах десяткох місцевих шляхтичів. На такі його дії волинський предводитель дворянства Р.Ледуковський направив скаргу міністрові внутрішніх справ В.Кочубею – після чого й поплатився посадою.

Про включення в державний управлінський апарат у першій половині XIX ст. представників польської аристократії свідчить обрання у 1811 р. шляхтою Подільської губернії графа М.Ґрохольського на посаду губернського предводителя, протягом 1816–1823 рр. він обіймав пост віце-губернатора, а у 1823 р. був призначений подільським губернатором²⁵. Необхідно відзначити успішність адміністративної кар'єри графа, просування по службовій драбині

та, як результат, отримання чину статського радника у 1821 р. У 1815 р. волинським віце-губернатором став Ф.Плятер. Загалом же польська шляхта мало виявляла бажання здобути той чи інший чин. Дослідники стверджують, що у 1803–1818 рр. на державній службі від волинського шляхетства перебувало дві особи, у 1818–1820 рр. – по одній, у 1821–1822 рр. – жодної й у 1823 р. – дві особи²⁶.

Неабияке місце серед верхівки польської шляхти займав князь Адам Єжи Чарторийський (1770–1861 рр.). Ще у середині XVIII ст. ця родина, земельні володіння якої були в Україні, стала на чолі проросійської партії в Речі Посполитій, а Адам Казимир Чарторийський був генеральним старостою подільських земель. Щоб уникнути конфіскації 194 сіл і містечок Катериною II, яка прийняла рішення накласти секвестр на маєтки Чарторийських у «російській» частині Речі Посполитої, до Петербурга вирушили сини Чарторийського – Адам (1770–1861 рр.) і Костянтин (1773–1860 рр.). Причиною імператорського гніву були чутки про нібито симпатію і близькість цієї родини до Т.Костюшка, а також прагнення змусити Чарторийських продемонструвати свою лояльність до російської корони. 12 травня 1795 р. брати прибули до столиці, а вже 31 травня їм було повернуто майже всі землі, що належали родині до цього²⁷. За час перебування при дворі брати зробили дивовижну кар'єру, особливо Адам Єжи. Вірність Росії Чарторийські зберігали до Листопадового повстання 1830–1831 рр.

У 1801 р. князь Адам Чарторийський став членом Негласного комітету, до якого входили представники гуртка «молодих друзів» російського імператора Олександра I. Так для 30-річного шляхтича розпочалася кар'єра в російській політиці. А.Чарторийський брав участь у найрізноманітніших проектах самодержця. Разом зі С.Строгановим він виступав за введення обмеженої парламентської системи управління, розпочав роботу над проектом конституції, підтримував ідеї поліпшення становища селян. А.Чарторийський брав участь у виробленні проекту освітньої реформи за англійським зразком. У лютому 1803 р. він був призначений куратором Віленського навчального округу, до складу якого входило 6 західних губерній Російської імперії. Крім того, А.Чарторийський брав участь у спробах вирішення єврейського питання, перебуваючи у першому (1802–1804 рр.) і другому (1804–1808 рр.) єврейських комітетах²⁸. Коли Олександр I створив перші міністерства, князя Адама було призначено помічником державного канцлера А.Воронцова. Свої погляди на розвиток зовнішньої політики Росії А.Чарторийський виклав у «Проекті загальної інструкції міністерства закордонних справ» і меморіалі «Про політичну систему». Зокрема, у першому документі закладалися ідеї прагнення кожної держави до захисту своїх інтересів, а також рівноваги сил в Європі²⁹.

У лютому 1804 р., після відходу від служби за станом здоров'я А.Воронцова, А.Чарторийський очолив міністерство закордонних справ. Головним напрямом його діяльності на посаді міністра було створення Третьої антифранцузької коаліції і вироблення її політичної концепції, а також вирішення польського питання. Але поразка російських військ в Аустерлицькій битві зруйнувала всі його плани, відтак А.Чарторийський приймає рішення про відставку. У 1810 р. князь переймався питаннями прилучення захоплених Росією земель до Варшавського князівства, розробкою проекту конституції та створенням підпорядкованого російському

престолу польського королівства³⁰.

Віденський конгрес (вересень 1814 – червень 1815 рр.) знову втягнув А.Чарторийського у велику політику. Він прагнув того, щоби рішення про майбутній статус Польщі було ухвалене у Відні – тільки тоді, уважав А.Чарторийський, його рідна країна знову змогла б з'явитися на політичній карті Європи³¹.

Після Віденського конгресу А.Чарторийський брав активну участь у підготовці проекту польської конституції, орієнтуючись при цьому на Конституцію 3 травня 1791 р., яку розглядав як вершину досконалості. Після проголошення конституції А.Чарторийський отримав лише звання сенатора-воєводи і члена Адміністративної ради. Починаючи з цього часу, князь дедалі менше уваги приділяв активній політичній діяльності, займаючись в основному справами Віленського навчального округу. У 1823 р. А.Чарторийський пішов у відставку і до 1830 р. усамітнено жив у своєму маєтку Пулави, не займаючись політикою.

Дуже близькою до А.Чарторийського людиною був маршалок шляхти Луцького повіту, чи не найактивніший діяч у культурному й суспільному житті Правобережної України граф – Т.Чацький (1765–1813 рр.). Як польський патріот, «якобінець», після придушення антиросійського повстання Т.Костюшка (1794 р.) він зазнав переслідувань із боку Катерини II, яка наказала відібрати у графа належне йому Брусилівське староство, до якого входило 11 сіл, та Острозький ключ, а Порицьк – його родинне гніздо – взяти під секвестр. Пізніше слідство довело, що 15 квітня 1794 р. Т.Чацький залишив Краків, оселився в Галичині й участі у повстанні не брав. Катерина II повернула власнику маєток Порицьк, але наказала продати його протягом двох років, а самому залишити межі імперії. За втрачені ж маєтки Брусилів та Острог було наказано виплатити 5 млн франків компенсації³².

Із приходом на російський престол Павла I (1796–1801 рр.) Т.Чацького було не лише виправдано, але й обрано від волинської шляхти делегатом для присутності при коронації імператора. Саме під час цієї події він через князя О.Куракіна зміг виклопотати монаршу милість для польських опозиціонерів Київщини, Волині та Поділля – загальну амністію в'язням-полякам, що були вихідцями з цих губерній; заснування Головного суду для Правобережжя на зразок того, який було встановлено для Литви; дозвіл обирати предводителів дворянства із середовища місцевого шляхетства. Павло I пожалував Т.Чацькому чин таємного радника і запропонував місце сенатора, від якого граф відмовився, мотивуючи це своєю бідністю, що не давало можливості жити у столиці³³.

Можливо, клопотання Т.Чацького, як і численні скарги місцевого шляхетства на зловживання влади під час дворянських виборів, вплинули на рішення Павла I видати 6 лютого 1797 р. указ Сенату «Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях», за яким відновлювався порядок проведення виборів предводителів дворянства та інших посадовців, який існував за часів Речі Посполитої³⁴. А в указі від 1 листопада 1800 р. регламентувався порядок виборів на посади від шляхти на приєднаних територіях³⁵.

Як маршалок луцького шляхетства Т.Чацький був безпосередньо причетний до підготовки прохань волинського дворянства на височайше ім'я. У листі волинського маршалка С.Ворцеля до міністра внутрішніх

справ В.Кочубея від 5 січня 1804 р. зазначалося, що надіслати прохання про однорічне відстрочення легітимізації шляхти йому порадив саме Т.Чацький. І в інших листах-проханнях шляхти Волині на ім'я вищих посадових осіб імперії, наприклад, від 14 березня 1805 р. про діяльність судових органів та обрання кандидатів на заміщення у них вакантних посад, від 13 квітня того ж року – про дозвіл шляхетству обрати 24-х депутатів до Головного суду і діяльність судів та обраних судових чиновників на основі польських законів – відчувався вплив Т.Чацького³⁶. Водночас це свідчило, що польська аристократія прагне відродити дух давньої шляхетської солідарності та піднести роль свого стану в усіх сферах суспільного життя колишніх земель Речі Посполитої.

Проте головною метою діяльності Т.Чацького було запобігання російщенню краю й розвиток польської освіти. У 1803 р. його було призначено генеральним візитатором (головним інспектором – В.П.) училищ Київської, Волинської і Подільської губерній. Подальше піднесення освіти і науки у регіоні в період 1803–1813 рр. пов'язане з ім'ям цього діяча. Найперша згадка про зміст задуманих змін у системі навчання датується 7 вересня 1803 р., коли у Кременці відбулося зібрання, із промовою на якому виступив Т.Чацький, запропонувавши відкрити три гімназії, відповідно центром освіти Волині і всієї Правобережної України мало стати саме це місто. Однак соратник та одностудець візитатора – Г.Коллонтай (1750–1812 рр.) – уважав за доцільне заснувати не три, а один навчальний заклад. У своєму листі до Т.Чацького від 5 грудня 1803 р. він писав: «Чи не треба було б об'єднати ці інституції в єдину і зробити її досконалішою, і в одному місці»³⁷. Г.Коллонтай не міг погодитися на повний контроль Віленського університету над новоствореним волинським навчальним закладом, будучи переконаним, що з часом університет у Вільно занепаде й не матиме значення для поляків³⁸. Ба більше, Г.Коллонтай запевняв Т.Чацького у тому, що випускники шкіл не навчатимуться у Віленському університеті, адже, мовляв, «ті науки будуть не для Польщі, а для литвинів»³⁹.

Водночас, Т.Чацького непокоїли проекти перетворення на університет старої Києво-Могилянської академії, що руйнувало його «волинські» плани. Щонайбільше, він міг погодитися на відкриття неподалік від Києва, у Радомишлі, повітової школи, але за умови, що вона буде польською за духом. Це дало М.Владимирському-Буданову підстави стверджувати, що саме завдяки Т.Чацькому справу відкриття університету в Києві було відкладено на цілих три десятиліття⁴⁰. Проте І.Лисяк-Рудницький наполягав, що не Т.Чацький, а князь А.Чарторийський – член комісії для планування шкільництва при міністрові народної освіти – намагався не допустити заснування університету в Києві, прагнучи того, щоби Правобережжя України (Київщину, Волинь і Поділля) включити до Віленського навчального округу і таким чином посилити польські впливи на цих територіях. Відтак А.Чарторийський підтримав ініціативу В.Каразіна про відкриття університету у Харкові⁴¹. Але заради справедливості слід погодитися із Д.Бовуа, що саме Т.Чацький та Г.Коллонтай робили все можливе, щоби, принаймні в локальному масштабі, звести нанівець російські впливи в освітній, культурній, соціально-економічній царинах (замінивши їх польськими)⁴².

Для відкриття гімназії у Кременці потрібні були додаткові кошти,

адже передбаченої на цю справу річної суми 5300 руб. сріблом було явно недостатньо. Тому Т.Чацький, забувши про особисті справи, весь час проводив у роз'їздах між Волинною, Київщиною та Поділлям. У результаті за кілька місяців на потреби освіти ним було зібрано 2 млн польських злотих⁴³.

20 жовтня 1803 р. в Луцьку відбулося зібрання католицького духівництва, на якому Т.Чацький виступив із промовою, запропонувавши зробити пожертвування на відкриття гімназії. За короткий час сума, що надійшла від волинської шляхти і священства, досягла 415 720 польських злотих, або 62 358 руб. сріблом (тільки василіанський орден вніс 10 тис. злотих, а родова знать Четвертинські, Чарторийські, Яблоновські, Любецькі та інші жертвували 14 тис. злотих)⁴⁴.

Для управління справами освіти на Правобережній Україні указом від 21 грудня 1807 р. створювалася Комісія народної освіти, яку очолив Т.Чацький. До її складу також входили представники аристократії: таємний радник граф Ф.Олізар, рівненський маршалок В.Борейко, М.Собанський, граф О.Ходкевич та ін. Співпрацювали з комісією і мали дорадчі голоси Ф.Плятер і Р.Стецький⁴⁵. У січні 1808 р. Т.Чацький організував петицію від шляхти з проханням об'єднати шкільний бюджет із бюджетом Кременця. Еліта ж шляхетського зібрання – граф Жевуський, Ф.Плятер, В.Ганський, Ю.Понятовський, Ю.Бутковський – підписали з маршалком Волинської губернії сенатором С.Ворцелем і Т.Чацьким угоду, за якою дворянство брало на себе зобов'язання внести по 1 руб. з однієї душі, якою володіють, що могло становити 450 438 руб.⁴⁶

Система освіти, біля витоків якої стояв Т.Чацький і його однодумці А.Чарторийський, Ф.Плятер та інші, із деякими змінами проіснувала до 1831 р., коли у західних губерніях Російської імперії було повністю скасовано польську шкільну мережу. На засіданнях 26 жовтня та 17 грудня 1831 р., присвячених освітній справі, Комітет західних губерній вирішив закрити Віленський університет і Кременецький ліцей. Остаточного удару, спрямованого на ліквідацію «польського духу» в місцевій освіті, було завдано 12 червня 1837 р. імператорським указом, згідно з яким на Правобережжі мала відбутися заміна всіх учителів та урядовців корінними росіянами⁴⁷.

Усі поточні фонди і капітали (462 580 руб. сріблом) ліцею, які жертвувалися шляхетством на його утримання, переводилися Київському університету св.Володимира⁴⁸. Із закриттям Кременецького ліцею завершилася «золота доба» розвитку польської освіти і культури на Правобережній Україні. Систему навчання і виховання Т.Чацький прагнув будувати на принципах волелюбності і демократизму. Він мав перед собою практичну мету, наголошуючи при цьому, що треба забезпечити можливість бідному здобути освіту, щоби кожна людина могла досконало знати свою справу й успішно працювати на користь краю⁴⁹.

Особливу надію поляки покладали на католицьку церкву, вплив якої після смерті Катерини II посилювався, особливо на Волині. Про це свідчать новозбудовані костели, які з'являлися за сприяння заможного дворянства: у 1797 р. фундатором нового храму в Тучині Рівненського повіту виступив Валевський, у 1801 р. у с.Колодному Кременецького повіту – Свейловські, у 1803 р. у с.Скурчі Луцького повіту – Загурські, у 1805 р. у с.Ліщині Житомирського повіту – Коляновські, у 1808 р. у Горохові Володимирського повіту – граф С.Стройновський, у 1813 р. у с.Березні Заславського повіту –

Корженевський, у 1820 р. у с.Мирополі Новоград-Волинського повіту – Ростворовські тощо⁵⁰.

У 1811 р. граф А.Ілінський просив дозволу у самодержця на відкриття у своєму маєтку – містечку Романові Новоград-Волинського повіту – єзуїтського училища, пропонуючи побудувати власним коштом церкву, школу, пансіон, книгозбірню й надати утримання 14 викладачам. А для початку просив дозволу працювати учителями чотирьом єзуїтам. Імператор дав згоду і відповідне училище було відкрите⁵¹.

У деяких місцях спостерігалося пряме втручання дворянства в релігійне життя православних і вигнання священників-«схизматів» із приходів. Так, у 1796 р. власник міста Дубно князь М.Любомирський просив преосвященного Іоанікія відкликати благочинного протоієрея Бохановського з тієї причини, що той «несправедливо» навернув декілька дубенських уніатських церков на православ'я⁵². А землевласник Ковельського повіту Вільга у 1797 р. покарав селян, які прийняли православ'я. Особливо безкомпромісну позицію стосовно православної церкви на Волині і Поділлі займали Чарторійські, Сапєги, Любомирські, Перетятковичі, Скобицькі та ін.⁵³

Зі зміцненням російської влади на теренах Правобережної України магнатерія змушена була змиритися з поширенням православ'я, та навіть із часом безпосередньо сприяти будівництву поряд із католицькими храмами православних церков. Прикладом цього може бути родина князів Сангушків, за допомогою яких будувалася православна церква у селі Бачманівці Заславського повіту (1822–1830 рр.). Тоді ж (1822–1825 рр.), виконуючи заповіт своєї покійної дочки Дороти, Є.Сангушко зводив костел у Славуті⁵⁴.

Архієреї православної церкви високо цінували допомогу і підтримку православ'я магнатами. Так, архієпископ володимирський і житомирський дав доручення з приводу відзначення 900-річчя Волинської єпархії, в якому зазначалося: «Для складання загального синодика князів і дворян, які були фундаторами церков і монастирів на Волині протягом 900-літнього періоду, для поминання їх у церкві в 10-й день місяця травня, тобто напередодні святкування 900-літнього ювілею, передбачено настоятелям церков і монастирів, а також настоятелям жіночих монастирів надати його преосвященству копії стародавніх синодиків князів і дворян православного віросповідання (де такі є), які в різний час були засновниками і фундаторами православних на Волині храмів, таких, наприклад, як князі Володимирські, Чарторійські, Луцькі, Вишневецькі, Четвертинські та інші»⁵⁵.

Після поділів Речі Посполитої перед польською аристократією постали численні проблеми. Зберігаючи свої впливи на Правобережжі до 1831 р., великі землевласники вступали у протистояння з російською владою. Це стосувалося не лише майна, але і права впливу на державну машину й самоврядні процеси в регіоні. Використовуючи залишки «колишньої демократії», аристократія гарантувала собі владу над суспільним життям – в аграрних відносинах та на місцевому рівні через систему виборів. Траплялося інколи, що окремих представників привілейованої верстви колишньої Речі Посполитої призначали на високі губернські посади. А.Чарторійський, С.Ворцель, Т.Чацький, Ф.Плятер та інші діячі формували відповідну культурно-духовну «твердиню» на Правобережній Україні, не в останню чергу шляхом підтримання і збереження національної польської освіти і католицької церкви.

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.176–177.

- ² Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002. – 448 с.
- ³ Кривошея І., Кривошея В. Дворянство Уманщини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1998. – 81 с.
- ⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – 448 с.
- ⁵ Павлюк В.В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – 183 с.; *Його ж.* Магнаторія Волині у суспільно-політичному житті Правобережної України першої третини XIX ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип.3. – С.44–47; *Його ж.* Реформістська діяльність Т.Чацького у галузі освіти на початку XIX ст. // Вісник Львівської комерційної академії: Серія «Гуманітарні науки». – Л., 2005. – С.261–272.
- ⁶ Крисань М. Адам Ежи Чарторыський // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.58–68; Danowska E. Czacki wobec powstania kościuszkowskiego // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – 1993. – Т.XXXVIII. – С.60–64; Rolle M. Ateny wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898. – 286 s.; Kukiel M. Książę Adam. – Warszawa, 1993. – 112 s.; Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. – Warszawa, 1994. – 353 s.
- ⁷ Павлюк В. Магнаторія Волині... – С.44.
- ⁸ Там само. – С.44–45.
- ⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад. – Л., 2005. – С.68.
- ¹⁰ Бармак М. Вхідження земель Правобережної України до складу Російської імперії та початок формування органів влади // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Л., 2005. – Вип.6/7. – С.135.
- ¹¹ Там само. – С.136.
- ¹² Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007. – С.448.
- ¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.XXIII: с 1789 по 6 ноября 1796 г. – Санкт-Петербург, 1830. – №17790. – С.389.
- ¹⁴ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.426.
- ¹⁵ Там само. – С.427.
- ¹⁶ Там само. – С.451.
- ¹⁷ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Пер. із фр. З.Борисюк. – Л., 2007. – С.169.
- ¹⁸ Там само. – С.176.
- ¹⁹ Там само. – С.171.
- ²⁰ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.431.
- ²¹ Там само.
- ²² Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. – Lublin, 2005. – S.189.
- ²³ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.432.
- ²⁴ Beauvois D. Trójkąt ukraiński... – S.191; Бармак М. Формування владних інституцій... – С.432.
- ²⁵ Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С.134.
- ²⁶ Бовуа Д. Російська влада... – С.162.
- ²⁷ Корнилов И.П. Князь Адам Чарторыйский. – Москва, 1896. – С.5.
- ²⁸ Kukiel M. Książę Adam. – S.37.
- ²⁹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. – S.67.
- ³⁰ Влчек Р. Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Алек-

сандра I (идеи европейского единства) // *Евгора*. – 2006. – Issue 2 (19). – P.164.

³¹ *Крисань М.* Адам Ежи Чарторыйский. – С.62.

³² *Кулжинский И.* Воспоминания о Волини // *Вестник Западной России*. – Т.1. – Кн.2. – Вильно, 1865. – С.130.

³³ *Danowska E.* Czacki wobec powstania kościuszkowskiego. – S.64.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.ХХIV. – Санкт-Петербург, 1830. – №17790. – С.395.

³⁵ Там же.

³⁶ *Бармак М.* Формування владних інституцій... – С.429–430.

³⁷ *Hugona Kołłataja* korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim. – *Krzemieniec*, 1844. – Т.2. – S.808.

³⁸ *Ibid.* – S.222.

³⁹ *Ibid.* – S.223.

⁴⁰ *Владимирский-Буданов М.* История императорского университета св.Владимира. – К., 1884. – Т.1. – С.41–42.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе. – Т.2. – С.211–212.

⁴² *Бовуа Д.* Російська влада... – С.231.

⁴³ *Батюшков П.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Санкт-Петербург, 1888. – С.258.

⁴⁴ *Кулжинский И.* Воспоминания о Волини... – С.132.

⁴⁵ *Rolle M.* Ateny wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – S.133.

⁴⁶ *Бовуа Д.* Російська влада... – С.233.

⁴⁷ *Павлюк В.В.* Магнаторія Волині... – Острог, 2000. – С.128.

⁴⁸ *Владимирский-Буданов М.* История императорского... – С.24.

⁴⁹ *Павлюк В.В.* Магнаторія Волині... – С.131.

⁵⁰ *Батюшков П.* Волинь... – С.262.

⁵¹ Там же. – С.261.

⁵² Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – №28: Неофициальная часть. – С.931.

⁵³ *Батюшков П.* Волинь... – С.261.

⁵⁴ Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – №16: Неофициальная часть. – С.419–420.

⁵⁵ Волынские епархиальные ведомости. – 1901. – №1/2: Неофициальная часть. – С.14.

The author argues that the Polish nobility in the late eighteenth – the early nineteenth century, having considerable influence in the region trying to restore the lost independence in matters of national importance through active participation in social, political, economic, educational and religious life of the Right Bank Ukraine.

Н.О.Герасименко*

СПРАВА АНДРІЯ БЕЗБОРОДЬКА У ВИСВІТЛЕННІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано наукові праці відомого українського історика О.Лазаревського, в яких висвітлено матеріали слідчої справи, порушеної царським урядом за доносом яготинського сотника П.Купчинського на генерального писаря А.Безбородька. Досліджуються також неопубліковані архівні документи цієї справи.

Видатний український учений, історик та археограф Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902 рр.) приділяв велику увагу вивченню життя та діяльності відомих діячів козацької держави, яка виникла у ході Національної революції 1648–1676 рр. і в наступних 1677–1764 рр. існувала на території Лівобережної України під офіційною назвою Малоросії як автономія у складі Російської імперії. Серед таких діячів був і генеральний писар Андрій Безбородько.

Протягом багатьох років Олександр Матвійович досліджував історію роду Безбородьків і, насамперед, життя та діяльність генерального писаря А.Безбородька. Про цей родовід ішлося у нарисі «Безбородьки», який О.Лазаревський опублікував у 1875 р. у серії «Очерки малороссийских фамилий». Деякі відомості про генерального писаря наведено вченим у нарисі «Крыжановские», що вийшов у серії «Люди Старой Малороссии», а також в опублікованих ним документах галаганівського фамільного архіву. У 1890 р. у журналі «Киевская старина» побачила світ невелика, але змістовна стаття про життя і діяльність А.Безбородька з його портретом, в якій значна увага приділялася порушеній проти нього слідчій справі¹.

Відомості про Андрія Безбородька наведено вченим й у передмові до публікації у 1891 р. листів Є.Сахновської до чоловіка, чернігівського полкового обозного І.Сахновського, який мав родинні зв'язки з А.Безбородьком. Про останнього йшлося й у другому томі «Описания Старой Малороссии. Полк Нежинский», а також у листі А.Безбородька до бунчукового товариша Г.Скорупи².

Наведені О.М.Лазаревським відомості про життя та діяльність А.Безбородька були використані В.Модзалевським у дослідженні генеалогії роду Безбородьків і В.Панашенко – при вивченні історії Генеральної військової канцелярії³.

За даними О.Лазаревського, Безбородьки походили з Березані на Переяславщині. Батько Андрія Безбородька – Яків, проживав тут на початку XVIII ст. У 1766 р. він купив землю на Сухій Оржиці і влаштував хутір, до якого почав прикупляти сусідні землі. В.Модзалевський доповнив відомості вченого про Я.Безбородька. Зокрема, він зазначив, що Яків Безбородько отримав у 1717 р. значні земельні володіння за заповітом матері⁴.

Того ж 1717 р., за даними О.Лазаревського, український гетьман І.Скоропадський затвердив універсалом придбані Я.Безбородьком земельні володіння. Із приходом у 1727 р. до влади, гетьман Д.Апостол підтвердив

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронно-інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

у 1728 р. універсалом право Якова Безбородька на куплені й отримані у спадок землі. У зазначеному універсалі його названо значковим товаришем Переяславського полку⁵.

Син Я.Безбородька – Андрій, як встановив Олександр Матвійович, народився у 1711 р. (за уточненими даними В.Модзалевського, це сталося 4 липня 1711 р.). У 1730 р. він вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. Його службова діяльність була помічена і відзначена гетьманом Д.Апостолом. На підтвердження цього факту О.Лазаревський навів цитату з гетьманського універсалу від вересня 1733 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що гетьман, «изведавши Безбородька добропорядочно и по чистой совести поступающе», призначив його «словесно» на посаду старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії⁶. Учений не випадково навів відомості з універсалу гетьмана Д.Апостола, відомого своєю боротьбою зі зловживаннями, що характеризувало А.Безбородька як порядну і чесну людину.

Після смерті у січні 1734 р. Д.Апостола, російський уряд не дозволив вибори нового гетьмана. Для управління козацькою державою (Малоросією) указом від 31 січня 1734 р. призначалося Тимчасове правління у складі трьох українців і трьох росіян на чолі з князем О.Шаховським, яке пізніше було перейменоване у Правління гетьманського уряду. У 1736–1737 рр., коли правління очолив генерал-лейтенант князь І.Барятинський, він, за даними О.Лазаревського, наблизив до себе А.Безбородька. На підтвердження цього факту вчений навів витяг із листа останнього до полтавського полкового писаря А.Руновського, в якому він просить надіслати для князя «доброе пива куф зо дві». У примітці Олександр Матвійович пояснив, що дві куфи – це дві бочки⁷.

У збірці рукописів О.Лазаревського збереглися ще два листи А.Безбородька до А.Руновського від 9 липня і 4 вересня 1737 р., опубліковані 1987 р. у збірнику «Приватні листи XVIII ст.», із проханням від князя І.Барятинського про сприяння каптенармусу Ладигіну щодо купівлі у Полтаві бичків, а також з проханням надіслати у Переволочну фрукти і дві куфи пива для зустрічі генерал-фельдмаршала фон Мініха⁸.

У 1738 р. І.Барятинський помер, і за указом царського уряду правління очолив О.Рум'янцеv. Він у 1739 р., після смерті генерального писаря Турковського, доручив А.Безбородьку виконувати його обов'язки⁹. У 1741 р. Правління гетьманського уряду очолив генерал Кейт, який затвердив А.Безбородька на посаді генерального писаря. Одночасно поліпшилось і його матеріальне становище. Із 1736 по 1739 рр., як встановив О.Лазаревський, Андрій Безбородько отримав у довічне володіння три села: Стальне, Плешкани і Богдани. Він одружився з дочкою генерального судді М.Забіли, поріднившись, таким чином, із відомими козацькими родами, та ввійшов до кола старовинного українського панства¹⁰. В.Модзалевський доповнив наведені О.Лазаревським відомості про дружину А.Безбородька у праці «Малороссийский родословник», зазначивши, що нею була Євдокія Михайлівна Забіла (1716–1803 рр.)¹¹.

Кар'єру А.Безбородька перервав донос яготинського сотника П.Купчинського. О.Лазаревський детально перелічив звинувачення, наведені у документі. П.Купчинський обвинуватив генерального писаря у хабарництві, отриманні грошей і дарунків за призначення, а не обрання, як це було раніше, полкової і сотенної старшини; за встановлення «вакансових» урядів, претенденти на які за хабарі мали право першочерговості на

отримання посади. У доносі йшлося, що А.Безбородько переконав О.Рум'янцева поділити навпіл деякі сотні й, таким чином, отримувати додаткові прибутки за призначення на посади сотників¹². П.Купчинський, як зазначав О.Лазаревський, звинувачував також А.Безбородька у збільшенні числа канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії (з 30 до 200) й у призначенні на ці посади за хабарі селян та міщан – людей «посполитой породи».

У доносі наводилися конкретні приклади отримання А.Безбородьком хабарів. Так, С.Судієнко, за даними П.Купчинського, за уряд новгород-сіверського сотника заплатив 600 руб. і 4 бочки горілки; Крижанівський за уряд глиньського сотника та набуття горілчаного відкупу у Лубенському і Миргородському полках віддав 260 червінців, перли для дружини А.Безбородька на 300 руб. і намисто з червінців; А.Рубець за переведення з уряду стародубського полкового обозного на уряд судді цього ж полку та за передачу селян Мглина в його підданство подарував А.Безбородьку 100 пудів меду; брати Я. і С. Кунцевичі за призначення у Генеральну військову канцелярію віддали генеральному писареві 9 срібних кубків; Дунін-Борковський – 15 настінних килимів; Г.Іваненко – коня зі срібним рондом тощо¹³.

Навівши конкретні приклади отримання хабарів А.Безбородьком, О.Лазаревський зауважив, що з доносу П.Купчинського виходить, нібито генеральний писар «при правителях» до 1741 р. був чи не найвпливовішою особою в Малоросії та непомітно для самих правителів керував ними, відіграючи вирішальну роль у всіх справах адміністрації¹⁴.

Викладені у студіях Олександра Матвійовича відомості про хабарі, отримані генеральним писарем А.Безбородьком, доповнюють документи порушеної проти нього слідчої справи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Так, у доносі П.Купчинського на ім'я Єлизавети Петрівни від 4 червня 1742 р. зазначено, що він, «нижайший раб», був «уволненъ и отпущенъ от полковой переяславской канцелярії» до Москви полковником Сулимою й отримав «пашпортъ» про вільний пропуск від київського генерал-губернатора М.Леонтьєва, «за его превосходительства рукою»¹⁵.

Генерал-лейтенант М.Леонтьєв був призначений російським урядом на посаду київського генерал-губернатора 6 березня 1738 р. До сфери його повноважень входили військові і дипломатичні питання, оскільки Малоросія мала особливе управління – Правління гетьманського уряду. Проте М.Леонтьєв, «не любя малоросіян», втручався у справи управління, оскільки прагнув обмежити обсяг владних повноважень української старшини, дедалі підпорядковуючи її царській владі. Так, йому вдалося домогтися постійного перебування російського гарнізону на Січі¹⁶.

3 червня 1742 р., отримавши паспорт від київського генерал-губернатора, П.Купчинський виїхав із Глухова до Москви. Проте за три версти від с. Студенкого Глухівської сотні його затримав загін компанійців і «по определению» Генеральної військової канцелярії під вартою, «какъ бы какого вора и разбойника», як зазначено у його чолобитній на ім'я імператриці, повернув до Глухова, де він опинився під арештом¹⁷.

Звільнившись з-під арешту, П.Купчинський був змушений виїхати до Москви «тайнымъ образомъ». Тому у чолобитній він просив відсторонити А.Безбородька і старшого канцеляриста М.Холодовича від посад, щоби

населення мало б змогу вільно, без перешкод, подавати на них скарги, а також просив описати й опечатати їхнє майно та майно батька А.Безбородька, «яко посполитого мужика», який у 1722 р. «із мужиковъ в новоописные рядовые козаки написанъ»¹⁸.

Отже, П.Купчинський у своєму доносі звернув увагу на походження генерального писаря. Це невідома сторінка у родоводі Безбородьків, оскільки В.Модзалевський, наприклад, уважав, що батько А.Безбородька – Яків – був «обывателем переяславським»¹⁹. Тому походження роду Безбородьків потребує подальшого дослідження.

У серпні 1742 р. донос на А.Безбородька подав колишній чернігівський полковий обозний Ф.Молявка, про що у статтях О.Лазаревського не згадується. Він звинуватив генерального писаря у незаконному відстороненні його від уряду чернігівського полкового обозного задля призначення на цю посаду свояка А.Безбородька – І.Сахновського²⁰.

Городницький сотник Ф.Молявка був призначений на уряд чернігівського полкового обозного 29 листопада 1739 р. російським графом і генерал-фельдмаршалом П. фон Лессі. Проте, за наказом генерал-аншефа О.Рум'янцева, його було переведено на уряд прилуцького полкового обозного. Це його не влаштувало через віддаленість служби від маєтків, а також через те, що у Прилуцькому полку вже був полковий обозний – Огронович. Ф.Молявка звинувачував А.Безбородька також у тому, що він за заявою І.Сахновського відправив його у відставку без будь-якої причини²¹.

17 вересня 1742 р. було підписано імператорський указ про проведення «без замедленія» розслідування у справі генерального писаря про хабарі й у «неправых по делам представлений». А.Безбородька і М.Холодовича було наказано від справ «отрешить»²². 28 вересня 1742 р. указ було направлено у міністерську канцелярію генерал-лейтенанту І.Бібікову, який мав відсторонити А.Безбородька та М.Холодовича від урядів, призначивши на них інших осіб, і про виконання повідомити Сенат. Проте правитель Малоросії не поспішав із виконанням указу. 18 жовтня 1742 р. І.Бібіков доповів імператриці, що «доноситель» П.Купчинський у нього не з'явився, тому А.Безбородько і М.Холодович не були відсторонені від урядів²³.

25 жовтня 1742 р. І.Бібікову було направлено ще один указ імператриці про зміщення з урядів указаних осіб і термінове проведення слідства у цій справі. В указі повідомлялося, що «доноситель» П.Купчинський відправлений із Санкт-Петербурга до Глухова 16 жовтня 1742 р. Про виконання указу І.Бібіков мав повідомити з першою ж поштою²⁴. Отже, відомості О.Лазаревського про відсторонення від урядів А.Безбородька і М.Холодовича 25 жовтня 1742 р. відповідають дійсності.

У жовтні 1742 р. почалося формування складу слідчої комісії, про що О.Лазаревський не наводить жодних даних. За указом від 12 жовтня 1742 р. до неї ввійшли від росіян полковник Новотроїцького драгунського полку Д.Рідлер та майор І. фон Тренден, від українців – бунчукові товариші Д.Рубець та Я.Тернавський. Деякі із запропонованих до складу комісії осіб відмовлялися від участі у ній. Наприклад, А.Полуботок, який послався на родинні зв'язки з генеральним писарем і сварку з П.Купчинським²⁵.

4 листопада 1742 р. правитель Малоросії І.Бібіков направив Генеральній військовій канцелярії указ про відсторонення А.Безбородька і М.Холодовича від урядів. А 13 грудня того ж року він отримав указ імператриці про подання жителями Лівобережної України скарг на А.Безбородька і М.Холодовича²⁶.

27 січня 1743 р. комісії для проведення слідства було асигновано кошти у сумі 50 руб. на купівлю паперу, сургучу і свічок²⁷. Після завершення слідчих дій їх мали повернути ті, кого буде визнано винними.

О.Лазаревський справедливо вважав, що слідство у справі А.Безбородька проводилося дуже мляво. Так, А.Безбородько був відсторонений від уряду у листопаді 1742 р., перший допит відбувся у березні 1743 р., а другий – майже через п'ять років, у травні 1747 р.²⁸ Це, як свідчать документальні джерела, відбувалося через пред'явлення генеральному писарю нових звинувачень.

У березні 1743 р. донос на А.Безбородька подав козак Чернігівського полку С.Савицький, який звинувачував генерального писаря у тому, що його побив в'їт с. Стального, яким володів А.Безбородько. Це сталося у той час, коли С.Савицький збирав із селян провіант. С.Савицький звинуватив А.Безбородька у тому, що він не покарав в'їта²⁹.

Після відсторонення генерального писаря від уряду почали втрачати свій вплив і його родичі Сахновські. У передмові до публікації листів дружини чернігівського полкового обозного І.Сахновського Євдокії до чоловіка, який у 1743–1744 рр. перебував у Санкт-Петербурзі, О.Лазаревський зазначив, що І.Сахновський поїхав до столиці з листом Н.Розумовської, матері О.Розумовського, до сина, в якому вона просила за Сахновських, з якими мала дружні стосунки й «удостаивала» їх своїми візитами³⁰.

20 травня 1743 р. відбулася очна ставка полкового обозного Ф.Молявки з генеральним писарем А.Безбородьком, на якій він не навів конкретних фактів і доказів, а лише говорив йому «неучтивые слова» і в «глаза обругаль». Члени комісії були незадоволені такою поведінкою Ф.Молявки і запропонували йому написати розписку, що він буде вести себе «учливо». Проте він не тільки відмовився її писати, але і звинуватив членів комісії в необ'єктивності. За це його було затримано і взято під караул. Деякий час Ф.Молявку протримали у «приказной избе», проте згодом змушені були відпустити, оскільки він заявив, що хворий. Члени комісії прийняли рішення про його обстеження лікарем³¹.

У червні 1743 р. відбулися зміни у складі слідчої комісії. За наказом київського генерал-губернатора М.Леонтьєва, зі складу комісії було відкликано майора І. фон Трендена і на його місце призначено секунд-майора М.Яшкова³².

У червні 1743 р. на допит до комісії було викликано П.Купчинського, Ф.Молявку і С.Савицького. Проте вони не з'явилися. При перевірці з'ясувалося, що вони виїхали з Глухова, імовірно, у Вороніж Ніжинського полку. 6 червня того ж року члени комісії доповіли І.Бібікову про їх зникнення, а також про передачу до комісії двох пакетів. Один із них призначався членам комісії. У ньому знаходилися документи, в яких вони звинувачували членів комісії у непорядному проведенні слідства. Тому І.Бібіков наказав опечатати документи слідчої комісії і направив повідомлення про все це до Сенату³³.

17 січня 1744 р. слідчу комісію очолив бригадир Ярлов. Члени комісії прийняли рішення не описувати маєтків А.Безбородька і М.Холодовича до закінчення слідства, як просив П.Купчинський у доносі. Їм було дозволено чинити «оправданіє» на звинувачення П.Купчинського та Ф.Молявки, яким «с подпискою объявлено» з'являтися на засідання комісії і під час слідства вести себе «как указы повелевают»³⁴.

26 квітня 1744 р. Ф.Молявку було затримано і під караулом привезено до Глухова. 13 червня того ж року бригадир Ярлов наказав поліцмейстерській

канцелярії відшукати П.Купчинського і передати слідству. Із нього мали взяти підписку про невіїзд і наказати з'являтися на засідання комісії за першим викликом. За невиконання наказу загрожувало утримання «под присмотром»³⁵.

У 1745–1746 рр. члени комісії на своїх засіданнях продовжували допити А.Безбородька, М.Холодовича, П.Купчинського і Ф.Молявки. Так, у 1747 р. було проведено 178 засідань, на яких А.Безбородько наводив членам комісії «оправданіє». Він заперечував, наприклад, що призначав на уряди, оскільки «власти производит не имелъ», проте визнавав, що іноді претенденти визначалися без виборів «съ рассмотренія и определенія» Правління гетьманського уряду³⁶.

На звинувачення П.Купчинського, що відпустив свого родича, чернігівського полкового обозного І.Сахновського, у відставку без будь-якої хвороби і домігся надання йому сіл, А.Безбородько відповів, що І.Сахновського відпустили у відставку через те, що три його сини служать її імператорській величності, а п'ятеро ще треба навчити і підготувати для цієї служби. Села ж були надані йому генералами Шаховським і Кейтом, які в різні роки очолювали Правління гетьманського уряду³⁷.

П.Купчинський не зупинився на двох дописах до Сенату. Він продовжував вносити до слідчої комісії нові обвинувачення проти А.Безбородька. Усього за роки слідства він подав до комісії 21 чолобитну³⁸.

Наприкінці 1746 р. російський уряд змінив голову слідчої комісії у справі А.Безбородька. Її очолив полковник Феофілатев. 24 грудня 1746 р. він з'явився у Глухові й 13 січня 1747 р. повідомив Сенат про своє прибуття «для произвождения» слідства у справі А.Безбородька і М.Холодовича³⁹.

23 березня 1747 р. скаргу до слідчої комісії на генерального писаря і старшого канцеляриста подав житель Борзенської сотні Чернігівського полку І.Дудка. У ній зазначалося, що І.Дудка зі своїм товаришем І.Кокоревим повідомили у 1737 р. Генеральну військову канцелярію, що козацька старшина Ніжинського полку, серед яких був і шваґер А.Безбородька, борзенський сотник П.Забіла, бідних козаків і посполитих «в подданство себе попритягали и их грунтами завладели без всякой купли». А.Безбородько повернув скаргу І.Дудці і наказав йому ніде про це не говорити. Щоб А. Безбородько не гнівався на нього за цю скаргу, І.Дудка подарував йому цукру «головь пять», а старшому канцеляристові М.Холодовичу дав гроші – «семь рублей»⁴⁰.

У відповідь на це звинувачення А.Безбородько і М.Холодович доводили, що слідство у цій справі вже проводилося раніше, і було встановлено, що І.Дудка їх та інших «напрасно опорочил», тому їх було виправдано⁴¹.

У ході слідства було встановлено, що Безбородька і Холодовича підтримували окремі представники козацької старшини. Так, 13 жовтня 1747 р. члени слідчої комісії направили донесення у Сенат, що яготинський сотник П.Купчинський написав письмову скаргу до комісії на її члена бунчукового товариша І.Гамалію, що він з «ответчиком» генеральним писарем А.Безбородьком «ежечастую имеет кампанею»⁴².

Незважаючи на численні скарги П.Купчинського, робота слідчої комісії наближалася до завершення. 13 жовтня 1747 р. голова комісії направив донесення у Сенат, що слідство «приходит уже к окончанию», а 17 грудня того ж року він повідомив, що матеріали слідства переписані «набело» і на них «ответчики подписались»⁴³. У лютому 1748 р. голова комісії повідомив Сенат, що 30 січня помер чернігівський полковий обозний Ф.Молявка. Отже,

його справа залишилася незавершеною. Дружина і два сини померлого, які перебували у Глухові, повернулися «в дом свой»⁴⁴. У квітні 1748 р. робота комісії була завершена, а її голова повідомив у Сенат про направлення матеріалів слідства⁴⁵.

Отже, свідчення О.Лазаревського, що слідство у справі А.Безбородька і М.Холодовича було проведене швидко, але суд не призначався через «деловитость» А.Безбородька, яка служила йому захистом у правителів Малоросії⁴⁶, не відповідає дійсності. Комісія завершила слідчі дії у цій справі і передала матеріали слідства у Сенат.

Подальші події у справі А.Безбородька та М.Холодовича викладено вченим достовірно й аргументовано. Олександр Матвійович зазначив, що справу завершив новопоставлений гетьман К.Розумовський, коли прибув у 1751 р. в Україну. За його даними, у липні 1751 р. гетьман видав ордер козацькій старшині і полковникам, а у середині серпня справа завершилася повним виправданням А.Безбородька і М.Холодовича⁴⁷.

Дійсно, як свідчать джерела, ордер гетьмана К.Розумовського козацькій старшині і полковникам по цій справі було видано 15 липня 1751 р. У ньому зазначалося, що «должность» генерального писаря «въ правленіи малороссійских делъ нам яко гетману есть самонужнейшая», тому для завершення справи по доносу яготинського сотника П.Купчинського до Сенату на генерального писаря А.Безбородька створюється особлива комісія за участю генеральної старшини і полковників, які провадитимуть слідство. На засідання цієї комісії повинні були з'являтися донощики і відповідачі. По закінченні слідства за згодою сторін мали скласти «сентенцію» і передати її на підпис гетьману. Скарги та прохання А.Безбородька й П.Купчинського, надіслані гетьману, були передані ним до комісії «для разсмотренія»⁴⁸. Отже, російський уряд не став приймати рішення по цій справі, а передав її на розгляд гетьману і козацькій старшині.

У серпні 1751 р., як свідчить О.Лазаревський, особлива слідча комісія прийняла рішення про виправдання А.Безбородька і М.Холодовича. Гетьман поновив А.Безбородька на уряді генерального писаря. Прослуживши близько десяти років, він у 1762 р. вийшов у відставку і поселився у власному маєтку у с. Стольному Сосницького повіту на Чернігівщині. Там і доживав віку, спостерігаючи, як його син Олександр швидко просувався по службі, ставши врешті-решт секретарем імператриці Катерини II «у принятия челобитен». Пізніше, уже після смерті А.Безбородька (березень 1780 р.) його син став князем Російської імперії і був нагороджений найвищими російськими орденами Олександра Невського й Андрія Первозванного⁴⁹.

М.Холодович 4 вересня 1751 р. був звільнений від служби, імовірно, за власним проханням, оскільки 14 вересня отримав гетьманський універсал на села Добротів і Рижки у Ніжинському полку. В універсалі зазначалося, що ці села він отримав «за невинное за отрешением его от должности по неправому Купчинского доносу, чрез девять лет претерпения». Про його подальше життя збереглося небагато відомостей. Зокрема, відомо, що він збудував у Вороніжі Преображенську та Михайлівську церкви. 20 січня 1783 р. склав заповіт й майже відразу помер⁵⁰.

П.Купчинського за несправедливий донос на А.Безбородька і М.Холодовича було звільнено з уряду яготинського сотника і покарано сотнею ударів киями⁵¹.

В автобіографічному нарисі Г.Галагана (1716–1777 рр.) «Жизнь моя» зазначено, що він у 1754 р. був «в собрані» у Глухові і там «судили Купчинського за Безбородька», а у записі за 1755 р. він зазначив: «Другого плута судили, Феодоровича»⁵².

Так закінчилася справа А.Безбородька, на яку вперше звернув увагу О.Лазаревський, висвітливши її на ґрунтовній джерельній базі, і у цілому достовірно. Проте у працях ученого є окремі неточності. Уточнюють і доповнюють наше уявлення про цю справу матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

¹ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв., собираемые А.М.Лазаревским. Безбородьки // Русский архив. – 1875. – №1. – С.311–314; Галагановский фамильный архив / Публ. А.Лазаревского // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.459; *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Крыжановские // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.10; *Л[азаревский] А.* Генеральный писарь Андрей Безбородько // Киевская старина. – 1890. – №1. – С.135–140.

² Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. / Публ. А.Лазаревского // Киевская старина. – 1891. – №1. – С.177–183; *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.339–340; Письма «старшего канцеляриста» Андрея Безбородька к бунчуковому товарищу Григорию Скорупе, 1736 / Публ. А.Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – №1/3. – С.15–16.

³ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т.2. – С.41–44; *Панашенко В.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.257.

⁴ *Л[азаревский] А.* Генеральный писарь Андрей Безбородько. – С.135; *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С.41–42.

⁵ *Л[азаревский] А.* Указ. соч. – С.135.

⁶ Там же; *Модзалевский В.Л.* Указ.соч. – С.42–43.

⁷ *Л[азаревский] А.* Указ.соч. – С.134–135.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.57479. – Арк.88–89 зв., 90–91 зв., 92–93 зв.; Приватні листи XVIII ст. / Вид. В.А.Передрієнко. – К., 1987. – С.78–80.

⁹ *Л[азаревский] А.* Указ. соч. – С.136.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С.42–43.

¹² *Л[азаревский] А.* Указ. соч. – С.136–137.

¹³ Там же. – С.137–138.

¹⁴ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Крыжановские // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.10.

¹⁵ Центральный державный історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19997. – Арк.19.

¹⁶ *Щербина В.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 гг. Приложения // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – С.147–148; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса. 1846. – Ч.2. – С.87, 103.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19997. – Арк.19, 19 зв., 21, 21 зв.

¹⁸ Там само. – Арк.21–22.

¹⁹ *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С.41–42.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19997. – Арк.33–34 зв.

- ²¹ Там само. – Арк.62, 62 зв.; Спр.19999. – Арк.49 зв., 50–50 зв., 52 зв. – 54 зв.
- ²² Там само. – Спр.19997. – Арк.14, 14 зв.
- ²³ Там само. – Арк.44.
- ²⁴ Там само. – Арк.41, 41 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк.7, 50.
- ²⁶ Там само. – Арк.44–45, 48.
- ²⁷ Там само. – Арк.50.
- ²⁸ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. – С.138–139.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19997. – Арк.65–67.
- ³⁰ Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. – С.177–183.
- ³¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20006. – Арк.60–61.
- ³² Там само. – Спр.19997. – Арк.100.
- ³³ Там само. – Арк.106–108, 112.
- ³⁴ Там само. – Арк.133–133 зв.
- ³⁵ Там само. – Арк.133 зв., 134 зв., 135.
- ³⁶ Там само. – Спр.19999. – Арк.143 зв.; Спр.20008. – Арк.42.
- ³⁷ Там само. – Арк.142, 142 зв.
- ³⁸ Там само. – Спр.20006. – Арк.83.
- ³⁹ Там само. – Арк.74, 74 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Спр.20000. – Арк.2, 3 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк.4–5.
- ⁴² Там само. – Спр.20006. – Арк.81 зв.
- ⁴³ Там само. – Арк.82.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.82 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.83 зв.
- ⁴⁶ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – К.,1893. – Т.2: Полк Нежинский. – С.339–340.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.529-а. – Арк.2, 2 зв.
- ⁴⁹ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. – С.139.
- ⁵⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – Т.5. – Вып.4. – С.6.
- ⁵¹ Л[азаревский] А. Генеральный писарь Андрей Безбородько. – С.139.
- ⁵² Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.459.

The article analyzed the scientific works of the famous Ukrainian historian O.Lazarevs'kyi, that made the investigative case materials clear, violated the tsarist government by denunciation of Yahotyn sotnyk P.Kupchyns'kyi to general clerk A.Bezborod'ko. Unpublished archival documents of this case are also studied.

В.С.Чухно*

МИХАЙЛО ОСИПОВИЧ СУДІЄНКО – УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ І МЕЦЕНАТ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

У статті подано біографічний матеріал про життя і творчість Михайла Осиповича Судієнка, одного з найвідоміших українських археографів середини ХІХ ст.

Михайло Осипович Судієнко ввійшов до вітчизняної історії як археограф, історик, громадський діяч, видавець і меценат. Він народився у грудні 1802 р. (за іншими даними 1803 р.), імовірно у селі Очкине Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (нині Середино-Будського р-ну Сумської обл.) і, за інформацією М.Фролова – автора декількох біографічних робіт про владимирських губернаторів – був позашлюбним сином таємного радника Осипа Степановича Судієнка та кріпачки, що служила у його маєтку¹.

При реєстрації Михайло був записаний як незаконнонароджений селянський син, і спочатку числився кріпаком свого батька². Це непокоїло Осипа Степановича, тож він вирішив усиновити позашлюбного сина. Для цього подав до Державної ради прохання, в якому відзначав, що він, «не маючи близьких родичів і будучи останнім у своїй родині, бажає передати право спадкування своїх маєтків вихованцеві своєму Михайлу, і просить дозволити усиновити його з перенесенням на нього його прізвища». На знак подяки за це він пообіцяв пожертвувати на користь «малоросійських училищ» або інших богоугодних закладів 40 тис. руб.

Державна рада підтримала прохання О.Судієнка і 30 травня 1804 р. «на знак пошани за значну жертву, яка була пообіцяна на загальну користь», прийняла рішення «дарувати вихованцеві Судієнка право дворянства, і дозволити йому прийняти прізвище Судієнкове, і бути, за бажанням його, спадкоємцем його маєтків»³. Олександр I проти цього не заперечував і 21 червня 1804 р. затвердив рішення Державної ради⁴. Із того часу Михайло постійно проживав зі своїм батьком в Очкиному, а його вихованням займалася статська радниця Хильденбрант.

5 жовтня 1808 р. О.Судієнко заповідав своєму позашлюбному синові все майно і призначив його опікунами дійсних таємних радників графів І.Безбородька (1756–1815 рр.) та В.Кочубея (1768–1834 рр.), а також таємного радника князя Я.Лобанова-Ростовського (1760–1831 рр.) і свого двоюрідного брата статського радника графа І.Завадовського⁵. 4 грудня 1811 р. О.Судієнко помер.

На момент його смерті Михайло вже навчався у Пажеському корпусі⁶ – привілейованому військово-навчальному закладі, призначеному для підготовки до військової та державної служби дітей вищої дворянської знаті⁷, в який він вступив 23 жовтня 1811 р., і проживав у Санкт-Петербурзі у свого опікуна князя Я.Лобанова-Ростовського, який дбав про нього і був його добродійним наставником. Про це Михайло Осипович писав у своїй відповіді на запит Новгород-Сіверської опіки: «Я постійно виховувався при Якові Івановичі (Лобанові-Ростовському – В.Ч.). Він не тільки у малолітті моему був благодійним наставником, але й під час служби моєї не залишав мене своїм покровительством»⁸.

* Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець (м. Шостка, Сумська обл.).

Під час навчання в Пажеському корпусі Михайло виділявся серед своїх однолітків начитаністю та витонченим смаком⁹. Проте він рано приохотився до азартних ігор і, ще будучи пажем, програв не одну сотню тисяч рублів¹⁰. По закінченні корпусу 6 квітня 1824 р. Михайло Осипович був прийнятий на військову службу корнетом до Лейб-гвардії кірасирського полку. 28 січня 1827 р. йому присвоїли звання поручика, а 5 вересня того ж року перевели ад'ютантом до О.Бенкендорфа – шефа корпусу жандармів і головного начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії.

Під час проходження служби М.Судієнко брав участь у російсько-турецькій війні 1827–1828 рр., у битвах при Шумлі і Варні, був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня (24 жовтня 1828 р.) і медаллю «За турецьку війну»¹¹. Проте розладнані домашні обставини змусили М.Судієнка подати рапорт про звільнення. 15 січня 1829 р. його прохання було задоволене, і він вийшов у відставку¹².

За декілька років до звільнення з армії Михайло Осипович познайомився із О.Пушкіним. Між ними склалися дружні стосунки і вони багато часу проводили разом¹³. Свої відносини з М.Судієнком та іншими приятелями молодості російський поет описав у чорновому нарисі першого розділу повісті «Пікова дама» (цитату подано мовою оригіналу – В.Ч.): «Года четыре тому назад собралось нас в Петербурге несколько молодых людей, связанных между собою обстоятельствами. Мы вели жизнь довольно беспорядочную. Обедали у Андрие без аппетита, пили без веселости, ездили к Софье Астафьевне побесить бедную старуху притворной разборчивостью. День убивали кое-как, а вечером по очереди собирались друг у друга».

За свідченнями відомого російського історика, літературознавця і видавця П.Бартенева, молодий М.Судієнко виділявся серед світських приятелів О.Пушкіна своєю освіченістю, багатством і приємною зовнішністю¹⁴. Після звільнення зі служби Михайло Осипович поїхав до Москви, де у другій половині березня 1829 р. виграв у О.Пушкіна близько 4000 руб.¹⁵ Потім він подався в Очкине, де незабаром одружився з Надією Михайлівною Миклашевською (?–1876 рр.), дочкою державного діяча, сенатора М.Миклашевського, одним із маєтків якого була Понурівка на Стародубщині.

Про це він написав О.Пушкіну і заразом попросив його сплатити картярський борг (4000 руб.). У відповідь поет привітав М.Судієнка з одруженням, подарував йому 50 руб., повідомив про сплату боргу і двічі – 22 січня і 12 лютого 1830 р. – пообіцяв приїхати в гості (цитату подано мовою оригіналу – В.Ч.): «Умираю со скуки. Приезжай, мой милый, или я с горя к тебе приеду», «На днях я уезжаю из Петербурга, лето, вероятно, проведу в деревне. Быть может, заеду и в ваши края». Проте погостювати у свого приятеля в Очкиному О.Пушкіну не вдалося¹⁶.

27 липня 1830 р. у Судієнків народився син Йосип, і вони переїхали до Москви. Дізнавшись про це, О.Пушкін, який після одруження з Н.Гончаровою опинився у скрутному матеріальному становищі, 15 січня 1832 р. звернувся до М.Судієнка із проханням позичити йому 25 000 руб. Проте, не будучи впевненим у тому, що Михайло Осипович дасть йому гроші, поет писав (цитату подано мовою оригіналу – В.Ч.): «Вопрос: можешь ли ты мне сделать сие, могу сказать, благоденствие? Из числа крупных собственников трое только на сем свете состоят со мною в сношениях более или менее дружеских: ты, Яковлев и ещё третий (мається на увазі імператор Микола Павлович – В.Ч.). К одному тебе могу обратиться откровенно, зная, что если

ты мне и откажешь, то это произойдёт не от скупости или недоверчивости, а просто от невозможности. Жду ответа и дружески тебя обнимаю. Весь твой. А.Пушкин»¹⁷.

Невідомо, чи позичив М.Судієнко гроші О.Пушкіну, однак дружні стосунки між ними збереглися, і 27 серпня 1833 р. останній відвідав Михайла Осиповича в Москві, і в листі до своєї дружини від 2 вересня того ж року повідомляв про це (цитату подано мовою оригіналу – В.Ч.): «Обедал у Судієнки, моего приятеля, товарища холостой жизни моей. Теперь и он женат, и сделал двух ребят, и он перестал играть – но у него 125 000 дохода... Мы отобедали втроём, и я, без церемонии, предложил здоровье моей именинницы, и выпили мы все, не морщась, по бокалу шампанского»¹⁸.

Наприкінці 1834 р. М.Судієнко повернувся в Очкіне і 20 жовтня 1835 р. був обраний повітовим предводителем новгород-сіверського дворянства¹⁹. Однак уже через два роки, 14 березня 1837 р., він подав чернігівському губернатору прохання про відставку: «Розладнане здоров'я мого сімейства, за рекомендацією московських лікарів, вимагає неодмінного і негайного користування закордонними лікувальними ваннами. Чому переконливо прошу ваше превосходительство не зволікати з вирішенням мого прохання»²⁰. Прохання Михайла Осиповича задовольнили, і він поїхав на лікування за кордон. За рік повернувся і відразу був знову обраний повітовим предводителем новгород-сіверського дворянства²¹. А в 1842 р. М.Судієнка обрали почесним опікуном Чернігівської гімназії, в якій він допоміг заснувати бібліотеку, учительську, побудувати лікарню та пансіон для учнів і тим самим «залишив по собі вдячну, цілком заслужену пам'ять»²².

У 1843 р. родина Судієнків переселилася в Київ, де Михайло Осипович близько зійшовся з генерал-губернатором Південно-Західного краю Д.Бібіковим і за його рекомендацією наступного року був обраний почесним членом Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів (створена 1843 р. для розшуку та видання історичних документальних матеріалів). Із 1845 р. по 1846 р. у зазначеній комісії працював художником Т.Шевченко. За дорученням керівництва комісії він їздив по Київській, Полтавській, Чернігівській, Волинській та інших губерніях, описуючи їх історичні та культурні пам'ятники та роблячи з них замальовки. Думається, що М.Судієнко міг бути особисто знайомим із Т.Шевченком, про що свідчить записка Михайла Осиповича, де він представляв виконані художником чотири акварелі виду Почаївської лаври, два малюнки церкви у селах Вербки і Секуні на Волині й одне креслення місця виявлення склепу князя А.Курбського у с.Вербки генерал-губернатору Д.Бібікову, і той «їх схвалив і дозволив літографувати»²³.

1847 р. М.Судієнко прийняв на себе обов'язки опікуна Білоцерківської гімназії, а у серпні 1848 р. очолив Тимчасову комісію для розбору стародавніх актів, членами і редакторами якої на той час були перший ректор Київського університету св. Володимира, відомий учений, письменник і громадський діяч М.Максимович, професор зазначеного університету М.Іванишев, історик М.Костомаров, письменники О.Рігельман, П.Куліш та ін.

Обійнявши посаду голови комісії, Михайло Осипович із захопленням поринув у роботу²⁴ і вже в перший рік своєї діяльності домігся видання комісією першого тому «Літопису подій у Південно-Західній Росії в XVII столітті», складеного 1720 р. колишнім канцеляристом малоросійської генеральної канцелярії С.Величком, і 2-го видання першого тому «Пам'яток

Київської археографічної комісії». 1849 р. побачила світ видана комісією книжка «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині» за редакцією професора М.Іванишева, а через два роки – другий том «Літопису подій у Південно-Західній Росії в XVII столітті» (за редакцією О.Рігельмана).

Слідом за цим, у 1852 р., було видано 3-й том «Пам'яток Київської археографічної комісії», а за рік – опубліковано «Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки» (за редакцією І.Самчевського). При виданні літопису між цензором Мацкевичем і комісією виникли розбіжності з приводу змісту передмови, в якій її автори звеличували особу Богдана Хмельницького та «висловлювали прихильність до малоросійської національності». Цензор побачив у цьому загрозу «суспільним інтересам» і зажадав від комісії виключення з тексту відповідних висловлювань. М.Судієнко категорично не погодився з думкою представника цензури, наполягаючи, що «подвиги Хмельницького на захист православ'я і російської народності такі великі, що похвали його постаті, викладені у передумові, не можуть бути зайвими»²⁵. Однак Мацкевич, своєю чергою, також був непохитним, і суперечка перейшла на розгляд головного управління з цензури. Тут М.Судієнко знову доводив обґрунтованість своєї позиції і йому, нарешті, дозволили опублікувати літопис Г.Грабянки за умови вилучення з передмови лише тих фраз, які підкреслювали особливу «прихильність до малоросійської національності». Михайло Осипович розцінив таке рішення як особисту перемогу, із радістю поділився нею зі своїм другом М.Максимовичем і направив йому нещодавно опублікований літопис із другим томом «Матеріалів для вітчизняної історії», повідомивши при цьому, що «обидві ці книжки цікаві за своїм змістом, але літопис Грабянки вартий уваги по боротьбі за нього з цензурою»²⁶.

У 1855 р. комісія видала третій том «Літопису подій у Південно-західній Росії в XVII столітті» за редакцією І.Самчевського і запланувала видання актів, що стосувалися історії православної церкви. Проте через малу кількість зібраних на той час матеріалів видання довелося відкласти. Не вдалося опублікувати і задуману М.Судієнком збірку актів з історії Малоросії, яка повинна була включати документи, прислані до Москви від гетьманів, старшин, духовних і світських осіб, акти Малоросійського приказу, що висвітлювали відрізок української історії, починаючи з першої половини XVII ст. і до початку правління гетьмана Данила Апостола. Для підготовки вказаної збірки почесний член комісії князь М.Оболенський протягом 1852–1853 рр. надіслав у Київ із Головного архіву близько 600 документів, які охоплювали період із 1624 р. по 1688 р., і 20 документів з офіційного листування гетьмана Івана Мазепи 1703–1705 рр. Матеріалів було цілком достатньо, однак князь М.Оболенський наполегливо просив М.Судієнка відкласти видання до кращих часів. Михайло Осипович був засмучений думкою князя і намагався переконати його в тому, що «ці дорогоцінні пам'ятки вітчизняної історії рішуче не містять у собі нічого такого, що могло б бути недоречним для видання за нинішніх обставин»²⁷, проте той залишився непохитним.

Починаючи з другої половини 1854 р. і в наступні п'ять із половиною років асигнування на діяльність очолюваної М.Судієнком комісії були скорочені до мінімуму. Незважаючи на це, вона продовжувала свою роботу і саме завдяки Михайлові Осиповичу, «який немало жертвував власних коштів на видання та інші потреби»²⁸, не припинила своєї діяльності. Адже,

окрім публікаторства, члени Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів активно займалися виявленням та вивченням архівних документів. Зокрема, її голова ще в 1844 р. вирішив розібрати архів фельдмаршала графа П.Румянцева-Задунайського, що зберігався у Чернігові і повільно нищився неблаганним часом. Для цього М.Судієнко звернувся до київського генерал-губернатора Д.Бібікова і з його допомогою 23 вересня 1850 р. отримав дозвіл імператора Миколи I на передачу архіву у відання комісії. У січні 1852 р. М.Судієнко організував доставку румянцевського архіву в Київ і разом із капітаном П.Саковичем зайнявся його розбором.

Дана робота тривала з квітня 1852 р. по 2 лютого 1853 р. За цей час було вивчено понад 2900 справ, що включали документи цивільного управління Малоросією, судової системи, командування військами в мирний та воєнний час тощо. Частина з них була відібрана і залишена в комісії для використання у наукових цілях, справи, що мали спеціальний військово-історичний характер, були відправлені до архіву військового міністерства, а решта – повернута до Чернігова²⁹.

Під час розгляду румянцевського архіву київський генерал-губернатор Д.Бібіков отримав повідомлення про те, що у будівлі католицького монастиря в м.Дубно зберігаються папери фельдмаршала князя О.Суворова. Він звернувся з відповідним клопотанням до імператора Миколи I і 6 жовтня 1852 р. отримав його дозвіл на передачу зазначеного архіву в Київську комісію для розбору стародавніх актів. Керівництво роботою з розбирання архіву М.Судієнко взяв на себе. Півтора роки він разом із капітаном П.Саковичем займався дубненськими документами, виявивши серед них досить важливі у військово-історичному плані накази головнокомандуючих російсько-турецької війни 1806–1811 рр., листування князя Багратіона, Баркляя-де-Толлі з генералом Сабанєєвим, справи 9-ї піхотної дивізії, якою командував син відомого воєначальника – генерал-лейтенант О.О.Суворов та ін. Проте документів, які належали самому фельдмаршалові О.Суворову, серед них не було³⁰.

Під час роботи в комісії Михайлу Осиповичу вдалося зібрати одну з кращих у Росії приватних колекцій рукописів, книг і документальних матеріалів, у тому числі з історії Гетьманщини XVII–XVIII ст. Значну їх частину він придбав у В.Полетики – внука відомого українського громадського діяча і письменника Г.Полетики (1725–1784 рр.)³¹. Бажаючи донести їх до широкого кола читачів, М.Судієнко вирішив видати збірку «Матеріалів для вітчизняної історії». У листі до свого друга М.Максимовича з цього приводу він писав, що зазначена «збірка виходитиме по дві книжки і міститиме у собі: 1. універсали гетьманів по гетьманствах; 2. опис місцевостей малоросійських по 10 полках; 3. грамоти царів і імператорів до гетьманів, не надруковані у «Повному зібранні законів»»³².

У 1853–1855 рр. Михайло Осипович частково здійснив свою мрію і видав у Києві перші два томи «Матеріалів для вітчизняної історії». До першого тому збірки він умістив документи гетьмана Данила Апостола – короткий журнал його поїздки до Москви на коронацію імператора Петра II, універсали за 1727–1732 рр. і опис його маєтностей, а в другій – листи до гетьмана Івана Скоропадського від князя О.Меншикова (1708–1722 рр.), канцлера Г.Головкина (1708–1722 рр.), підканцлера П.Шафірова (1709–1716 рр.), київського губернатора князя Д.Голіцина (1709–1718 рр.), графа Б.Шереметева (1708–1718 рр.) та інших осіб³³. До складу 3-го тому

«Матеріалів для вітчизняної історії» він планував включити документи про права і привілеї міста Чернігова, деякі акти з історії Переславля, Кременчука, а також матеріали часів Б.Хмельницького³⁴. Проте повною мірою здійснити задумане йому не вдалося.

У 1851 р. М.Судієнко власним коштом видав у Києві «Топографічний опис Чернігівського намісництва», укладений 1786 р. О.Шафонським, у першій частині якого подавався короткий географічний та історичний опис Малоросії литовського і польського періодів до її поділу на три намісництва, а у другій – топографічний опис Чернігівського намісництва, кожного його повіту та міста³⁵.

Крім зазначеного вище, Михайло Осипович за своє життя опублікував багато матеріалів з історії Малоросії в «Читаннях Імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті»: листи графа Г.Головкина до гетьмана Скоропадського (1847 р., №1, с.1–8), листи імператора Петра I до малоросійського гетьмана І.Скоропадського (1848 р., №8, с.42–44), листи до гетьмана Скоропадського від цариці та царівен (1848 р., кн.1, с.105–108), архів військово-похідної канцелярії графа П.Румянцева-Задунайського (1865 р., кн.1, с.1–270; 1865 р., кн.2, с.1–330; 1866 р., кн.1, с.1–274; 1875 р., кн.4, с.1–112; 1876 р., кн.1, с.113–240; 1876 р., кн.2, с.241–294), папери до управління Малоросією графа П.Румянцева-Задунайського (1861 р., кн.1, с.137–165). Також він видав записку про розбір архіву графа П.Румянцева-Задунайського («Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця», 1892 р., кн.6, с.138–142), лист генерала П.Пассека до П.Румянцева від 14 травня 1780 р. («Російська старовина», 1882 р., т.33, №1, с.189–190) та інші матеріали.

Своєю активною публікаторською діяльністю М.Судієнко зробив значний внесок у розвиток вітчизняної історії і заслужив гідну оцінку сучасників, зокрема М.Максимовича, який писав, що «історія Малоросії значно збагатилася і просунулася вперед різноманітними працями Бодяньського, Зубрицького, Іванишева, Костомарова, Маркевича, Самчевського, Судієнка та інших»³⁶.

У серпні 1857 р. М.Судієнко залишив посаду голови комісії у зв'язку з погіршенням стану здоров'я і в наступному році був обраний до складу Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян від Новгород-Сіверського повіту. На той час він переконався у необхідності реформ і проповідував у Києві відповідні погляди із селянського питання, заявляючи, що він проти скасування кріпацтва, «але коли воно неминуче, то необхідно пред'являти вимоги помірні і тим самим укріпити інтереси дворянства і врятувати країну від лиха»³⁷. Аналогічних поглядів він дотримувався і під час перебування на посаді члена Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян і разом з іншими членами комісії ліберального напрямку виступав за скасування кріпацтва та наділення селян за викуп землею.

Після завершення роботи в комітеті Михайло Осипович зайнявся впорядкуванням свого архіву, в якому налічувалося 14 богословських рукописів (включаючи виписки з бесід Іоанна Златоуста з примітками князя А.Курбського), 25 томів із правознавства і політики (допити О.Пугачова, що проводились за присутності Г.Потьомкіна, різні укази з Генеральної військової канцелярії за 1722–1724 рр., 1726–1727 рр., рескрипти Катерини II, Павла I тощо), 50 томів з історії та географії («Записка Карамзіна про стародавню і

нову Росію», «Оповідь про Коліївщину», «Коротка записка про малоруських козаків», журнал подорожі гетьмана Д.Апостола до Москви в 1728 р. та ін.), а також його особисті і документи його батька³⁸.

Після смерті Михайла Осиповича Судієнка архів перейшов до його старшого сина – владимирського губернатора Йосипа Михайловича Судієнка, який, розуміючи важливість успадкованих документів для вітчизняної історії, заповідав їх Київському університету св. Володимира, курс якого він закінчив у 1851 р. У 1894 р. дружина Йосипа Михайловича Судієнка – Юлія Михайлівна – виконала розпорядження свого чоловіка і передала успадкований ним архів зазначеному навчальному закладу³⁹, де його згодом описав професор В.Іконников.

На той момент архів включав у себе 98 номерів окремих рукописів, збірок і зв'язок документів, з яких найбільший інтерес представляли матеріали (офіційне і приватне листування), що стосувалися біографії фельдмаршала П.Румянцева-Задунайського; систематично підібрані копії грамот містам Києву і Чернігову; зібрані у хронологічному порядку і переплетені у шість томів копії грамот, статей, листів та інших документів, що стосувались української історії 1650–1773 рр.; копії указів із Генеральної військової канцелярії за 1722–1724, 1726–1727 рр.; копії ревізій маєтностей по полках Київському, Миргородському і Гадяцькому 1729–1730 рр.; щоденник Петра Даниловича Апостола; ненадрукована записка відомого громадського діяча Г.Полетики про привілеї та вольності малоросійського шляхетства на підставі «прав малоруських» та інші документи⁴⁰. Нині частина вказаного архіву зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та містить, головним чином, листи М.Судієнка до Д.Бібікова та М.Максимовича.

Михайло Осипович був відомим у свій час благодійником та меценатом. До скасування кріпацтва він володів обширними маєтками (села Андрейковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Риботин, Решетки, Собичеве, Черніжов, Есмань та інші в Новгород-Сіверському, Стародубському, Конотопському, Кролевецькому та Глухівському повітах Чернігівської губернії⁴¹), в яких проживало близько 2700 кріпосних селян чоловічої статі (1828 р.)⁴² і налічувалося понад 15 тис. десятин землі, а також мав у власності винокурні у селах Очкине і Красний Хутір та цукровий завод у селі Голубівці.

Значну частину доходів, отримуваних від господарської діяльності, він витрачав на благодійні цілі. Так, ще до вступу на посаду почесного опікуна Чернігівської гімназії, у 1838 р., М.Судієнко одноразово пожертвував на будівництво благородного пансіону при гімназії 30 000 руб., а впродовж трьох років, поки тривали роботи, жертвував по 2500 руб. щорічно на винайм приміщення для проживання гімназистів⁴³.

У 1843 р. Михайло Осипович пожертвував на користь учнів Чернігівської гімназії 630 руб. сріблом⁴⁴, а після відкриття учнівської квартири забезпечив її всім необхідним та подарував гімназії книгозбірню⁴⁵. Під час перебування на посаді почесного опікуна Новгород-Сіверської гімназії М.Судієнко подарував гімназичній бібліотеці 578 книг німецькою, французькою та англійською мовами і 75 книжок російського друку⁴⁶.

1855 р., коли тривала війна з Туреччиною, М.Судієнко «зі значними зі свого боку пожертвуваннями» сформував новгород-сіверську ополченську дружину, призначену для поповнення регулярної армії⁴⁷, а задовго до цього,

у 1821 р., збудував кам'яний храм Різдва Христового у селі Кам'янська Слобода на Новгород-Сіверщині⁴⁸. За вказану та іншу благодійну діяльність 1849 р. його було нагороджено орденом Св. Анни⁴⁹, а 22 вересня 1856 р., під час виконання обов'язків почесного опікуна Новгород-Сіверської гімназії – орденом Св. Володимира 4-го ступеня⁵⁰.

М.Судієнко був дійсним членом відділення етнографії Імператорського російського географічного товариства (з 30 жовтня 1852 р.)⁵¹ і разом із генерал-губернатором Д.Бібіковим, митрополитом Філаретом та єпископом Аполлінарієм входив до складу комітету з відновлення стародавнього внутрішнього розпису у Софійському соборі міста Києва⁵². Проте він ніколи не був членом Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, як помилково вважали автори «Російського біографічного словника»⁵³. Михайло Осипович був ініціатором створення при Київському університеті св. Володимира Центрального архіву⁵⁴, в якому пропонував збирати всі «городські і земські книги, розсіяні по трьох»⁵⁵ південно-західних губерніях – Київській, Подільській і Волинській.

Останні роки свого життя М.Судієнко мешкав у власному двоповерховому будинку в Новгороді-Сіверському, де 8 вересня 1825 р. зупинявся на відпочинок імператор Олександр I, а 15 вересня 1825 р. – імператриця Єлизавета Олексіївна⁵⁶. Під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії, з 1869 р. по 1871 р., у його будинку жив Микола Іванович Кибальчич (1853–1881 рр.), автор проекту реактивного апарата, відомий російський революціонер і народоволець, що виготовив бомбу, від якої 1 березня 1881 р. загинув імператор Олександр II.

М.Кибальчич був репетитором-гувернером онуків М.Судієнка і таємно зберігав у його будинку заборонені на той час твори М.Добролюбова, Д.Писарева, О.Герцена та ін. Він із дитинства відрізнявся загостреним відчуттям справедливості і часто конфліктував із викладачами, які несправедливо карали його товаришів. Це не подобалось адміністрації гімназії, і коли у черговий раз М.Кибальчич став на захист скривдженого та посварився з викладачем Безменовим, його вирішили виключити з навчального закладу. Дізнавшись про це, Михайло Осипович висловив свою думку з цього приводу: «Дивіться, наш тихоня, покірливий добряк Кибальчич виявився таким смільчаком, на захист правди не побоявся підставити свою голову. Молодець, ах, молодець!». Після цього М.Кибальчича залишили у гімназії⁵⁷.

У своєму житті Михайло Осипович Судієнко зустрічався і підтримував дружні стосунки з багатьма відомими діячами свого часу – українським істориком і поетом М.Максимовичем, російськими поетом В.Жуковським⁵⁸, публіцистом, поетом і громадським діячем І.Аксаковим⁵⁹, істориком і перекладачем, професором Московського університету О.Кубаревим⁶⁰, художником О.Івановим⁶¹ та ін.

Наприкінці 1850-х рр. він захворів на катаракту і почав втрачати зір. Хвороба поступово прогресувала, і за два роки до смерті спричинила повну втрату зору. До того ж, до очних приєднались інші захворювання і в результаті 8 вересня 1871 р. М.Судієнко помер⁶². Після смерті Михайла Осиповича залишилося троє синів: Йосип (27 липня 1830 р. – 5 грудня 1892 р.), Олександр (28 липня 1832 р. – 12 квітня 1882 р.), Михайло (? – січень 1896 р.), і дві дочки – Анастасія (1844–1873 рр.) і Катерина (роки життя і смерті невідомі).

Близький друг М.Судієнка – історик, археограф і поет М.Юзефович (1802–1889 рр.) – писав: «Михайло Осипович був людиною непересічною. Із розумом серйозним, просвітленим і гострим він поєднував характер найтвердішого гарту. [...] Належачи [...] до вищого класу, він, за почуттями та образом думок, був людиною вповні народною й визнавав дворянську гідність тільки у моральному значенні. Хто знав його добре, у того не могло скластися переконання, що ця людина за все своє життя зрадила свідомо бодай якомусь обов'язку»⁶³.

Михайло Осипович Судієнко багато зробив для вітчизняної історії і свого рідного краю, і на знак вдячності був похований на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря⁶⁴. Однак могила до наших днів, на жаль, не збереглася. Заради справедливості слід було б увічнити пам'ять про цю непересічну особу, встановивши на території монастиря пам'ятний знак та перейменувавши одну з вулиць у селі Очкине Середино-Будського району Сумської області, надавши їй ім'я М.Судієнка. Найкраще для цього підійде вул. Двірцева, що веде від центру села до місця, де колись була садиба Судієнків.

¹ *Фролов Н.* О Пушкине и семье Судиенко: На коленях у великого поета играл будущий владимирский губернатор // Владимирские ведомости. – 2006. – 3 июня. – С.8–9.

² Там же.

³ Архив Государственного совета. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.3. – С.46.

⁴ *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – Санкт-Петербург, 1901. – Т.2. – С.193.

⁵ *Павловский И.Ф.* К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С.Судиенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С.31.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.17. – Спр.2294.

⁷ *Фрейман О.Р.* Пажи за 185 лет: Биографии и портреты бывших пажей с 1711 г. по 1896 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С.247.

⁸ *Павловский И.Ф.* К истории Шведской могилы... – С.41.

⁹ Письма А.С.Пушкина к М.О.Судиенко // Русский архив. – Санкт-Петербург, 1898. – №1. – С.168.

¹⁰ *Тургенев А.М.* Записки Александра Михайловича Тургенева. 1772–1863 гг. // Русская старина. – 1886. – Т.52. – №10. – С.54.

¹¹ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.17. – Спр.2294.

¹² Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.395. – Оп.84. – Д.6. – 2 отд., 1829 г.

¹³ *Лотман Ю.М., Марченко Н.А., Павлова Е.В.* Лица пушкинской эпохи в рисунках и акварелях: Камерный портрет первой половины девятнадцатого века. – Москва, 2000. – С.412.

¹⁴ Письма А.С.Пушкина к М.О.Судиенко. – С.168.

¹⁵ *Тархова Н.А.* Летопись жизни и творчества А.Пушкина (1829–1932 гг.). – Москва, 1999. – Т.3. – С.36.

¹⁶ *Пушкин А.С.* Полное собрание сочинений в 10-ти томах. – Москва, 1966. – Т.10. – С.268–269, 272–273, 401–402, 528.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782–1893 гг. – Чернигов, 1893. – С.15.

²⁰ *Морозова А.В.* Черниговские приятели Пушкина // Черниговский полдень. – 1999. – 13, 20 мая.

- ²¹ Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782–1893 гг. – С.15.
- ²² Памяти М.О.Судиенко // Киевская старина. – 1901. – Т.IXXIV. – С.84.
- ²³ *Конисский А.Я.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. – Одесса, 1898. – С.231–233.
- ²⁴ Памяти М.О.Судиенко. – С.84.
- ²⁵ Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.117. – С.441–442.
- ²⁶ Лист М.Судієнка до М.Максимовича від 9 травня 1859 р. // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип.2. – С.73.
- ²⁷ *Левицкий О.И.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С.74–83.
- ²⁸ Там же. – С.101–102.
- ²⁹ *Иконников В.* О разборе архива графа П.А.Румянцева-Задунайского (Записки М.О.Судиенко) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.III. – С.138–142.
- ³⁰ *Левицкий О.И.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – С.69.
- ³¹ *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т.1. – С.42–44.
- ³² Лист М.Судієнка до М.Максимовича від 4 травня 1850 р. // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип.2. – С.70.
- ³³ *Судиенко М.О.* Материалы для отечественной истории. – К., 1853–1855. – Т.1, 2.
- ³⁴ Лист М.Судієнка до М.Максимовича від 6 травня 1857 р. // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип.2. – С.72.
- ³⁵ *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – Предисловие.
- ³⁶ *Максимович М.* Сочинения. – К., 1876. – Т.1. – С.524.
- ³⁷ На заре крестьянской свободы // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1898. – Т.94. – С.53.
- ³⁸ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т.1. – Кн.2. – С.1105, 1228, 1420, ССLXXII–ССLXXIII, ССLXCVI–ССLXCVII; Т.2. – Кн.2. – С.1574, 1586, 1625, 1635.
- ³⁹ Университетские известия. – К., 1893. – №5. – С.24.
- ⁴⁰ *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского университета святого Владимира. – К., 1910. – С.1, 4.
- ⁴¹ *Павловский И.Ф.* К истории Шведской могилы... – С.30.
- ⁴² РГВИА. – Ф.395. – Оп.84. – Д.6. – 2 отд., 1829 г.
- ⁴³ Высочайшие повеления // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1840. – Ч.XXVI. – С.138–140.
- ⁴⁴ Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1844. – Ч.XLII. – С.43.
- ⁴⁵ Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1845. – Ч.XLVI. – С.47.
- ⁴⁶ Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1864. – Ч.СХХI. – С.519.
- ⁴⁷ Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – 2-е вид., перероб. та доп. – Суми, 2004. – С.446.
- ⁴⁸ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.6. – С.52.
- ⁴⁹ Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – Вип.1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С.312.

⁵⁰ Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1857 (февраль). – С.20.

⁵¹ Семёнов П.П. История полувековой деятельности Императорского русского географического общества. – Санкт-Петербург, 1896. – Ч.3. – С.51.

⁵² Сементовский Н. Киев, его святыни, древности и достопамятности. – К., 1864. – С.99.

⁵³ Российский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1912. – С.106.

⁵⁴ Гринь О. Листи М.Судієнка до М.Максимовича (1837–1867 рр.) // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип.2. – С.67.

⁵⁵ Лист М.Судієнка до М.Максимовича від 4 травня 1850 р. // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип.2. – С.70.

⁵⁶ Сбитнев И. Новгород-Северский // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1828. – Т.34. – №4. – С.125–127.

⁵⁷ Иващенко И.И., Кравец А.С. Николай Кибальчич. – Москва, 1995.

⁵⁸ Дневники В.А.Жуковского, с примеч. И.А.Бычкова. – Санкт-Петербург, 1903. – С.402.

⁵⁹ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. – Москва, 1892. – Т.3. – С.9.

⁶⁰ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.1. – С.153.

⁶¹ Александр Андреевич Иванов. Его жизнь и переписка 1806–1858 гг. – Санкт-Петербург, 1880. – С.197.

⁶² Киевлянин [некролог М.Судиенко]. – 1871. – №112.

⁶³ Памяти М.О.Судиенко. – С.83.

⁶⁴ Чулкова Н.П. Река времен. Книга истории и культуры. Русский провинциальный некрополь: Картоотека из собрания Государственного литературного музея. – Москва, 1996. – Кн.4. – С.398–399.

This article is devoted to the life and creation of Mykhailo Osypovych Sudienko, one of the well-known Ukrainian specialist in the study and publication of early texts in the middle of the 19 the century.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.Щербатюк*

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА КИЇВЩИНІ 1917–1923 рр.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі досліджень сучасних вітчизняних учених простежується стан висвітлення селянського повстанського руху на Київщині в 1917–1923 рр.

Київщина у 1917–1923 р. стає одним із найбільших осередків повстанського руху в Україні. Його зростанню сприяло збереження у пам'яті місцевого населення колишніх традицій українського козацтва. Селянські загони та організоване 1917 р. у Звенигородському повіті вільне козацтво не лише вистояли у боротьбі з навалом більшовиків на початку 1918 р., а й завдали їм значних втрат. Повстанський рух селян Київщини ще більше посилювався з приходом в Україну австро-німецьких військ та внаслідок не вирішення аграрного питання.

Історії селянсько-повстанського руху на Київщині присвячена значна кількість праць. Великий інтерес привертають дослідження, що побачили світ після 1991 р., адже саме вони вирізняються з-поміж інших відсутністю ідеологічних нашарувань. Проте питання залишається недостатньо дослідженим. Рівень висвітлення повстанського руху 1917 – поч. 1920-х рр. у цілому є нерівномірним для різних регіонів України. У переважній більшості праць традиційним залишається територіальне виокремлення селянського повстанського руху доби революційних подій за принципом – Правобережжя, Лівобережжя, Південь України. Значною мірою це не дозволяло зосереджувати увагу безпосередньо на менших регіонах, у тому числі й на Київщині.

Зокрема, питання селянського повстанського руху на Правобережній Україні розглянуто в колективній монографії «У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)» П.Захарченка, Н.Земзюліної, О.Нестерова¹, дисертаційних дослідженнях О.Нестерова², П.Стегнія³, С.Олійника⁴, у монографії та дисертаційному дослідженні Д.Красносілецького⁵. Розвитку повстанства на Лівобережжі присвячені дисертація П.Ісакова⁶, дисертація та монографія А.Лисенка⁷. Селянський повстансько-партизанський рух Півдня України досліджує Ю.Котляр⁸. Значною мірою його висвітлено у колективній праці Є.Горбунова, Ю.Котляра, М.Шитюка «Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр.»⁹. Однак переважна частина досліджень, що відтворюють повстанський рух в окремих регіонах, мають узагальнюючий характер. Такий поділ не дозволяє повною мірою зрозуміти існуючі відмінності типології повстань,

* Щербатюк Володимир Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

тактики і стратегії боротьби безпосередньо на Правобережжі, Лівобережжі та на Півдні України, що часто визначалися, наприклад, особливістю місцевого ландшафту, специфікою історичних умов певної території тощо. Окрім того, у межах окремих із названих вище регіонів відмінними були активність повстанців, їх ідеологічні уподобання тощо. Ці особливості повстанського руху характерні в окремих, назовемо мікрорегіонах, ще донедавна залишалися майже невивченими. Однак в останні роки з'явилися дослідження В.Ревегука¹⁰, С.Богана¹¹, К.Завальнюка¹², Ю.Федоровського¹³, Я.Мотенка¹⁴, присвячені повстанському рухові, зокрема, на Полтавщині, Одещині, Поділлі, Миколаївщині, Донбасі та Харківщині.

Останнім часом вийшла низка загальних досліджень, в яких автори зосередили увагу на основних рисах селянського повстанського руху 1917–1923 рр., у тому числі й на Київщині¹⁵. Цього питання торкалися у своїх працях В.Солдатенко¹⁶, О.Ганжа¹⁷, О.Божко¹⁸, П.Захарченко¹⁹, М.Ковальчук²⁰, Н.Земзюліна²¹, Я.Малик та О.Берега²², В.Лободаєв²³, І.Куташев²⁴, О.Нестеров²⁵, П.Стегній²⁶, Д.Красносілецький²⁷ та ін., а також автори окремих колективних досліджень²⁸. Однак селянсько-повстанський рух Київщини у них згадувався попутно, у контексті висвітлення проблем досліджень. Окремі праці П.Захарченка²⁹, В.Щербатюка³⁰, С.Богана³¹, К.Петриченко³², М.Ковальчука³³ та ін. були присвячені безпосередньо селянсько-повстанському рухові Київщини. Проте в одних працях перевага віддавалася деяким напрямкам чи аспектам боротьби, в інших ішлося про окремі повстання, або ж висвітлювалися події певних періодів революції.

Подальшому дослідженню проблеми, на нашу думку, сприятиме огляд стану висвітлення в сучасній історіографії селянсько-повстанського руху зазначеного регіону, що й ставиться автором за мету в даній публікації. У зв'язку з цим постає завдання здійснити аналіз праць вітчизняних дослідників із даної проблеми у контексті історичних подій та реалій. Межі досліджуваного періоду обумовлюються з 1917–1918 р., коли селянський рух стає організованим і найбільш масовим, до 1923 р. – часу затухання локальних селянських виступів. Ігнорування останніх, на наш погляд, зашкодило б найбільш повному висвітленню та розумінню селянського руху в цілому.

Досліджуючи сучасну історіографію проблеми, відзначимо, що в основі селянського руху лежало невдоволення селянства аграрними відносинами, що вилилось у боротьбу за землю, в ході якої українське селянство вдавалося до вироблення власних норм регулювання життя.

Із початком революційних подій 1917 р. селянський рух активізувався, а розчарування безземельного селянства у неспроможності Тимчасового, а згодом й українських урядів розв'язати аграрне питання стало стимулюючим фактором у боротьбі. У ході подій Української революції селяни все більше переконувалися, що власниками землі вони можуть стати за умови господарювання у своїй державі. Можемо говорити, що селянський рух в обставинах революції модернізувався: відбувалося взаємопоєднання соціального і національного елементів. Досить чітко це простежується у масовому селянському рухові 1918 р., який частина істориків об'єктивно називає селянською війною³⁴. А в умовах антиселянської репресивної політики, що її впроваджувала радянська влада, селянський рух набув форми партизансько-повстанської боротьби.

Можемо твердити, що одним із чинників, який сприяв розвитку селянського руху 1917 р. на Київщині, було виникнення у Звенигородському повіті, а потім поширення по всій Україні вільного козацтва – громадської організації, яка досить швидко переросла у військові органи народної міліції. Відомий учений В.Солдатенко у другому томі своєї праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» визначив ставлення до вільного козацтва як до «специфічної формації», яка в конкретно-історичних обставинах була здатна на «умовно говорячи, пульсуюче функціонування – то швидке збільшення рядів, то замирання на якийсь час»³⁵. Дослідник твердить: «В організації «Вільного козацтва» було більше недоліків, ніж плідної, цілеспрямованої роботи». Проте він не заперечує участі вільнокозачих загонів узимку 1917–1918 рр. у протидії більшовицькій агресії, про що переконують автори двотомника нарисів «Історія українського козацтва»³⁶. Однак В.Солдатенко зазначив, що у цьому напрямку необхідні додаткові зусилля, передусім у регіонально-краєзнавчому зрізі³⁷.

До спроби здійснити таку роботу вдався авторський колектив історико-краєзнавчого довідково-енциклопедичного видання «Край козацький» (К., 2004. – 408 с.). У низці наукових статей дослідження – «Вільне козацтво», «Гризло Семен», «Звенигородське збройне повстання», «Кіш вільного козацтва», «Наради керівників Звенигородського повіту щодо припинення боротьби отаманів вільного козацтва проти радянської влади», «Перший Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва», «Стрілецький полк Звенигородського повіту» та ін. тією чи іншою мірою розкривається діяльність вільного козацтва, зокрема на Київщині. Так, у статті «Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині» йдеться про те, що в умовах більшовицької агресії початку 1918 р. у Звенигородці 13 лютого 1918 р. на повітовому з'їзді представники від повітової народної управи, селянської спілки, земельного комітету, вільного козацтва й організованого робітництва створили Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині, який проіснував до 18 березня 1918 р. У статті чітко окреслено основні функції новоствореного органу: збереження існуючої влади, забезпечення порядку в повіті, боротьба з анархією та більшовиками. Разом із тим зазначено, що 19 лютого Тимчасовий комітет прийняв постанову, згідно з якою у місті та у повіті вводилося військове становище. Охорона Звенигородки забезпечувалася комітетом охорони міста, а порядок у селах і містечках – загонами вільного козацтва. Отаманом Звенигородського коша вільного козацтва було обрано Ю.Тютюнника³⁸. Сучасні вітчизняні дослідники В.Лободаєв та Г.Савченко у статті «Діяльність загонів вільного козацтва (лютий – квітень 1918 р.)» переконують, що у південних повітах Київщини та у Північній Херсонщині у лютому 1918 р. під керівництвом Ю.Тютюнника Звенигородський кіш перетворився на штаб об'єднаного вільного козацтва, який успішно вів боротьбу з більшовицькими військами³⁹.

На підтвердження цього свідчать переконлива перемога восьмитисячного війська вільного козацтва з 8-ю російською армією у бою в районі залізничної станції Бобринська (нині станція Шевченкове Черкаської області). Вільнокозачі частини Київщини представляли загони зі Звенигородського і Черкаського повітів. У контексті розвитку вільнокозачого руху в 1917–1918 рр. цієї події торкалися у своїх працях В.Верстюк⁴⁰, В.Лободаєв⁴¹, В.Бондаренко⁴².

Безумовно, що на Київщині вільне козацтво протягом другої половини 1917 – по квітень 1918 рр. заявило про себе як дедалі більш організована, зростаюча із селянсько-протестного стихійного загалу, структура, здатна повести за собою широкі народні маси у процесі як охорони порядку, так і захисту української державності.

Про роль вільного козацтва у повстанському русі Київщини йдеться у колективному дослідженні «Шевченків край: історико-етнографічне дослідження», однією з характерних особливостей якого є залучення до наукового обігу значної кількості нового архівного матеріалу⁴³. На його основі та спеціальної наукової літератури простежено поширення відновлення українського козацтва зі Звенигородського повіту Київської губернії на інші повіти, а далі – за Дніпро, в Полтавську губернію, на Чернігівщину, Катеринославщину. Автори акцентували увагу на тому, що чисельність вільного козацтва вже у 1917 р. сягала 60 000 осіб, доводять, що з цієї сили Українська Центральна Рада могла створити надійну опору молодій державності, використати її у забезпеченні порядку. Проте, як зазначено, провідники української революції із самого початку вкрай підозріло поставилися до створення козацьких загонів⁴⁴.

У праці тією чи іншою мірою висвітлено діяльність селянських отаманів, зокрема Ю.Тютюнника, С.Гризла, А.Гулого-Гуленка, І.Лютого-Лютенка, Квітковського, П.Дерещука, Пугача, Проценка, С.Туза, Мартиновського, Музики, Кравченка, Чорного Ворона, Загороднього, Хвилі, Орлика та багатьох ін.

У розділі «Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х років» йдеться про динаміку селянсько-повстанського руху на території колишньої Київської губернії у 1917–1923 рр. Зокрема, доведено зростання селянсько-повстанського руху Київщини в 1918–1919 рр., висвітлено хід боротьби селян краю проти австро-німецьких військ та більшовиків, показано розгортання в регіоні червоного терору та масових репресій⁴⁵.

Улітку 1918 р. селянський рух на Київщині набув масового характеру. Найбільш виразно це проявилось в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу у своїх працях В.Солдатенко⁴⁶, П.Захарченко⁴⁷, В.Щербатюк⁴⁸. Автори переконливо твердять, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ та їх політики в регіоні. Наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на територію Таращанського, Уманського, Канівського й інших повітів Київської губернії, в інші губернії Правобережжя і на Лівобережжя. Зокрема, П.Захарченко найважливішими причинами повстання обґрунтовано визначив свавілля австро-німецьких військ, каральні експедиції землевласників та безсилля української влади⁴⁹. В.Солдатенко в історичному нарисі «Українська революція» назвав повстання найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність і відзначив, що в ході його розгортання боротьбу селян за свої права і волю очолили перші командири вільного козацтва⁵⁰.

Дещо розходяться думки авторів щодо місця початку повстання. Так, якщо В.Солдатенко наводить дані, що повстання вибухнуло в Лисянці і блискавично охопило сусідні села⁵¹, то П.Захарченко висловив думку, що

повстання спалахнуло майже одночасно в кількох селах Звенигородського повіту: 3 червня – у Лисянці, у відповідь на спроби карального загону вилучити зброю; 4 червня – у с. Пединівка, внаслідок обурення убивством чиновником державної варті селянина; того ж дня збройним спротивом селян українській офіцерській сотні поблизу с. Ганжалівка: поранено 5 офіцерів, загін відступив до Лисянки⁵².

Дещо по-іншому викладений початок повстання в розділі «Звенигородське збройне повстання» монографії «Історія регіонів України: Лисянщина». Зокрема, у ньому зазначено, що повстання почалося передчасно, 3 червня 1918 р., виступом селян с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту, як опір прибулому в село каральному загону, який був знищений. Наступного дня селяни розгромили німецько-гетьманський загін у с. Ганжалівка. Миттєво повстання перекинулося на містечко Лисянку⁵³.

Проте у зазначених дослідженнях упущено час і місце генеральної битви повстанців із противником. Тож додамо: залишки селянського повстанського війська у 20-х числах липня 1918 р. були оточені в районі м. Ставище Київської губернії, а 29–30 липня відбувся бій, у ході якого повстанцям удалося прорвати кільце оточення. Правда, П.Захарченко наводить факт успішного прориву повстанських військ з оточення в районі містечка Стеблів Канівського повіту. Ми не виключаємо цього факту, адже залишки повстанського загону рухалися на схід, до Дніпра, з метою переходу на лівий берег. Про переправу повстанців на Лівобережжя йдеться у працях В.Солдатенка⁵⁴, П.Захарченка⁵⁵, В.Щербатюка⁵⁶ та ін.

Принагідно зазначимо про участь у повстанні нащадків Тараса Шевченка – Ананія і Левка Шевченків. Тут є певні розбіжності дослідників щодо участі Левка в керівництві повстанням. Непереконливими є відомості П.Захарченка, що «за повідомленнями офіційної преси, селянськими загонами керував М.Павловський»⁵⁷. На основі аналізу матеріалів О.Доценка, споминів Ю.Тютюнника та інформації самого Л.Шевченка в дослідженні «Звенигородське збройне повстання» подано твердження, що повстання очолив Левко Шевченко, а ідейним натхненником був Ю.Тютюнник⁵⁸. Колишній Звенигородський повітовий отаман М.Павловський, визнавши свою участь у підготовці повстання, офіційно і категорично заявив, що не брав участі у його проведенні. Із метою уникнути арешту з боку влади та представників німецької сторони напередодні повстання він виїхав до Одеси, а потім на Кубань⁵⁹.

Сучасні дослідники одноставно доводять, що рушійною силою збройного виступу були створені 1917 р. загоми вільного козацтва⁶⁰, а боротьба мала національно-визвольну спрямованість⁶¹.

Звенигородське збройне повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило подальшому наростанню боротьби з гетьманським правлінням, сутність якого досить чітко сформулював відомий український учений Р.Піріг. Зокрема, у дослідженні «Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)» історик висловився про гетьманське правління як про авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних

свобод, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. І далі додав: «Потужний орган підтримання правопорядку та державної безпеки гетьманського режиму – державна варта – нерідко виступала інструментом придушення селянського повстанського руху»⁶².

П.Захарченко запевнив, що вже перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулися на Київщині, у ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р.⁶³ Цей факт підтвердили сучасні науковці спільно з місцевими членами організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України під час експедиційних пошуків⁶⁴. Відомий вітчизняний дослідник В.Сідак у праці «Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)» на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варти називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопад–грудні 1918 р.⁶⁵

Використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, В.Солдатенко у згаданій вище праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» навів чисельність повстанців у 80 тис., а страйкарів – понад 150 тис. осіб. Великого розмаху антигетьманські виступи набули на Київщині. Зокрема, у праці підкреслено, що у цьому регіоні у серпні значно збільшилась порівняно з червнем територія, контрольована повстанцями, а збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Дослідник підкреслив, що наміри збройного повалення гетьманщини в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 р. повстань.

Далі автор зазначив, що восени, під час підготовки нової хвилі повстання, його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, адже справі необхідно було надати організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо⁶⁶. Учений справедливо зазначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль у цьому відіграли В.Винниченко і М.Шаповал⁶⁷.

Для сучасної історіографії важливим є висвітлення ходу військових дій, розвиток яких почався з Білої Церкви. В.Солдатенко розкрив шлях повстанців на Київ, підкреслив важливу роль у військових діях Чорноморського коша, що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель.

Справа повстання була здійснена лише тоді, коли його безпосередньою підготовкою зайнявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український національний союз (УНС). Про це йдеться у дисертаційному дослідженні О.Бавико «Політична опозиція гетьманатомі П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)»⁶⁸. До керівників організації повстання, окрім зазначених В.Солдатенком авторитетних у суспільстві лідерів, автор додав ще й С.Петлюру⁶⁹.

П.Гай-Нижник повалення гетьманської держави називає заколотом, а його осередком – Білу Церкву. Зі статті цього автора «Налагодження державної служби в добу Української революції» для історіографії повстанського руху на Київщині важливими є дані про те, що до лав повстанців уже на другий день загального виступу (15 листопада) було мобілізовано й озброєно

30 тис. селян⁷⁰. Однак, як зазначив автор, велика армія повстанців, що забезпечила триумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою виникла. Пояснити це можна тим, що повстанці, переважна більшість яких становили селяни, поваливши гетьманський режим, поспішили додому, щоби ділити панську землю. І відбувалося це в умовах, як зазначає П.Гай-Нижник, коли Україна перебувала у ворожому оточенні⁷¹. У селянському повстанському рухові, якому 1918 р. притаманні були масовість і зростання організованості, домінантою залишалось земельне питання, зволікання вирішення якого українськими урядами сприяло проявам селянської стихійності. Значною мірою давалася взнаки відсутність чіткого керівництва повстанськими масами.

Проте, незважаючи на вищевикладене, безсумнівними є висновки В.Солдатенка, що боротьба за повалення режиму П.Скоропадського та відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається однією з вищих точок розвитку Української революції, одним із переможних її рубежів. Тому повстання, яке ініціювала й очолила Директорія у листопаді – грудні 1918 р., надзвичайно високо оцінюється в історіографії⁷².

Селянський повстанський рух Київщини 1917–1923 рр. є прикладом самоорганізації населення, здійснення військового збройного опору загарбникам, відстоювання своїх прав і свобод та спротиву зламати ведення укоріненого досвідом багатьох поколінь способу господарювання на власній землі. Так, наприклад, у квітні 1919 р. із 93 антибільшовицьких повстань, 34 відбулися на Київщині⁷³, що становило близько 37%, тоді як у Чернігівській губернії за цей місяць відбулося 20%, у Полтавській – 18,2%, Херсонській – 8,6%, Харківській – 7,5%, Подільській і Катеринославській губерніях – 4,3%. Успішними у Київській губернії були дії отамана Зеленого (Д.Терпила). Зокрема, у дослідженні «Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр.» історик А.Лисенко підтверджує, що отаман Зелений весною 1919 р. захопив Васильків, Кагарлик, Фастів, Ржищів. Відзначались активністю загони отамана Струка, а у Сквирі погрожував штурмом Києва голова Всеукраїнському Ю.Мазуренко⁷⁴. Піднесенню селянського повстанського руху на Київщині влітку 1919 р. сприяв похід у цей регіон Ю.Тютюнника, направленою туди отаманом Н.Григор'євим. Автор назвав цей рейд вдалим для Н.Григор'єва, адже він приніс йому тактичні переваги. Проте останній не зміг ними скористатися, після чого Ю.Тютюнник у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С.Петлюрою⁷⁵.

Значного розмаху восени 1919 р. повстанство Київщини набуло проти армії А.Денікіна. У районі Васильків – Обухів – Кагарлик – Миронівка – Канів білогвардійські тили громив усе той же отаман Зелений, а після його смерті – ще тривалий час діяли окремі його загони. У південній частині Київської губернії відзначалися активністю загони, що підпорядковувалися Холодноярському повстанському.

У контексті висвітлення війни УНР із білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії генерала А.Денікіна розкривається лише один з аспектів повстанського руху на Київщині у ґрунтовних працях М.Ковальчука⁷⁶, дослідженнях В.Крупини⁷⁷. Зокрема, М.Ковальчук у дослідженні «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» відзначив, що повстансько-партизанський рух восени 1919 р. досяг небачених

до того часу у країні розмірів, а найбільш охоплені повстанським рухом, посилаючись на архівні документи, називає Черкаський, Чигиринський, Звенигородський повіти⁷⁸. Важливо, що дослідник звернув увагу на невдалі спроби українського командування використати проти білогвардійців повстансько-партизанські формування Київщини. Там діяли добре організовані кількатисячні повстанські з'єднання. Планувалося перекинути низку повстанських загонів до Південної Київщини, де обурення населення проти денікінців було найбільшим, дезорганізувати запілля білогвардійців і здійснити наступ на Київ, а далі рухатись на Лівобережжя⁷⁹. Ці плани наочно демонструють, що повстанський рух на Київщині – це масштабна боротьба, де активну участь брало селянство. Останні, у переважній своїй більшості, були обурені з приводу ганебної поведінки денікінців на окупованій території України. Про деморалізацію армії А.Денікіна зазначав 1920 р. один із керівників білогвардійського руху генерал П.Врангель: «Армія, вихована на свавіллі, грабунках і п'янстві, керована начальниками, що прикладом своїм розбещують війська»⁸⁰. Тому селяни Київщини ще з більшою активністю підтримали уряд УНР.

До кінця недослідженою залишається повстанська боротьба на Київщині проти більшовиків, адже вона висвітлювалася здебільше у контексті антибільшовицького руху селян Правобережної України, або ж в окремих повітах Київської губернії⁸¹.

У контексті висвітлення рейду з'єднань армії УНР під загальним командуванням М.Омеляновича-Павленка автори Я.Малик та О.Береза у праці «Запровадження радянського режиму в українському селі» подали розгортання повстанського руху на Правобережжі в період із 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. Із вагомого фактологічного матеріалу дослідження виокремлюємо, що на Київщині активно проявили себе в той період селяни Чорнобильського та Радомишльського повітів. Дослідники відзначили, що у Чорнобильському повіті діяли загони Терешка, Рукоїда, Мартиненка і Струка, у Радомишльському піднімав селян на повстання штаб на чолі з Ю.Мордалевичем⁸². Військові дії частин армії УНР у ворожому тилу сприяли посиленню селянсько-повстанського руху Київщини.

Про поступову зміну сил у першій половині 1920 р. на користь Червоної армії та більшовицьких організацій у їх протистоянні з українськими селянами йдеться у дослідженні О.Шатайла «Генерал Юрко Тютюнник». Зокрема, автор веде мову про розширення з лютого 1920 р. революційних комітетів на території Київської губернії, введення у травні–червні в Україну значної військової сили: з Уралу – Башкирської дивізії, з Туркестану – 25-ї Чапаєвської дивізії, а з Кавказу – здеморалізованої 1-ї кінної армії С.Будьонного⁸³. Штаб останньої влітку 1920 р. перебував у м. Умань, що надавало значної моральної і військової підтримки більшовикам Південної Київщини.

На матеріалах окремих регіонів Південної Київщини політика більшовиків в утвердженні на селі радянської влади викривається в дослідженні «Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі»⁸⁴. Із матеріалів статті стає очевидним, що на Київщині, як і на інших захоплених територіях України, влада більшовиків впроваджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них належали територіальні відгалуження Тимчасового робітничо-се-

лянського уряду України, Ради робітничої і селянської оборони України, Ради української трудової армії, а також революційні штаби, комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали, спеціальні «трійки», «п'ятірки», «військові наради» та ін. Їхні надзвичайні повноваження, які відкидали елементарні загальноприйняті норми людської моралі і права, протягом багатьох років механічно переносились у новостворювані репресивні органи, вдосконалювалися, набували інших форм, але не втрачали попереднього жорстокого характеру.

Наведені в дослідженні приклади переконують, що до селян, які підтримували повстанців, застосовували репресивні заходи. Із цією метою 20 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Цей документ передбачав у місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводити інститут заручників та кругову поруку населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої ворожнечі населення, відмови видати повсталих можна було застосовувати сувору кару аж до спалення села. У цьому переконують нас і архівні документи: для боротьби з повстанським рухом із представників радянської влади були створені військові наради та запроваджено інститут відповідачів (відповідачі – особи, які, згідно з рішенням радянських органів влади, відповідали за дії повстанських загонів на певній території). Київська окружна військова рада затвердила інструкцію, згідно з якою, відповідачі призначалися в кожному селі з найбільш заможних і впливових громадян. На них покладалася відповідальність за діяльність місцевих повстанських загонів. Списки відповідальних складали волосні військові наради і через районні військнаради подавалися на затвердження військовим нарадам повіту. Відповідальні призначалися з розрахунку одна особа на 30 хат і не менше двох осіб від населеного пункту, де більше 9 хат та від хуторів. Згідно з інструкцією, до відповідачів не слід було зараховувати представників біднішого селянства, середняків, родичів червоноармійців⁸⁵. Дослідниця О.Біла у статті «Відповідачі – хто вони?» уточнила: не в усіх селах була необхідна кількість заможних селян, тому інструкція часто порушувалася. До відповідачів, за доносами, потрапляли різні категорії селян, їх призначення означало пряму загрозу для життя⁸⁶.

Щодо інституту відповідачів та характерних особливостей селянського повстанського руху 1917–1923 рр., боротьби проти радянської влади, в тому числі й на Київщині, йдеться у дослідженні «Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років»⁸⁷. Зокрема, в матеріалах публікації йдеться, що відповідачі не могли залишати місце проживання без дозволу місцевого комнезаму, або виконкому. У випадку вбивства повстанцями представника радянської влади, червоноармійця чи комнезамівця, з числа відповідачів розстрілювали вдвоє більше. Щоб виявити жертву змушували кидати жереб. Якщо вбивство відбулося за межами села відповідальних призначали із сусідніх сіл. У разі відсутності того чи іншого відповідача, на його місце призначали кандидата у відповідачі. Майно вбитого відповідача та того хто втік, конфісковували. Уникнути покарання можна було тільки в тому разі, якщо виявлено і спіймано «справжніх винуватців», або ж у разі надання радянській владі особливих послуг у боротьбі з повстанським рухом. Відповідачів зобов'язували подавати до органів влади інформацію про односельців, які в той чи інший час брали участь у боротьбі

проти радянської влади, про наявність у населеному пункті дезертирів, зброї у населення. У разі арешту так званого ворога радянської влади чи представника повстанського загону, про якого не було завчасно повідомлено органи влади, або виявлення у селян зброї, на відповідачів накладали штраф. Штраф сплачували громадою. Конфісковане майно і штрафи надходили в рівних частках у розпорядження комнезамів та повітовий фонд з організації боротьби з бандитизмом при повіт нараді. Відповідачі, які пред'явили органам радянської влади спійманого повстанця, або надали дієву допомогу в розгромі антирадянського повстанського загону, переводилися до категорії кандидатів у відповідачі, а у разі повторення таких дій – звільнялися взагалі від відповідальності⁸⁸.

У дослідженні відзначається, що влітку 1920 р. на Київщині в Чигиринському (Холодний Яр), в Уманському, Таращанському, Канівському та Звенигородському повітах партизанський рух заявляв про себе надзвичайно сильно. Там активно діяли різні за чисельністю селянсько-повстанські загони на чолі з отаманами Верещакою, Гонтою (Лютий-Лютенко), Гризлом, Гулим, Дерещуком, Жуйводою, Загороднім, Квітковським, Мартинівським, Яблочком, Чорним Вороном та ін. Навколо міст Богуслав, Лисянка, Тараща та волосних містечок Боярка, Виноград, Медвин, Стеблів до серпня 1921 р. керівництво повстанськими загонами здійснював представник Національної козачої ради, отаман Квітковський. У Білій Церкві, Холодному Яру діяли окружні повстанські комітети, завданням яких було об'єднання розрізаних загонів і формування нових, контроль за їх діяльністю та інформування уряду УНР про розвиток повстанського руху.

Значна частина матеріалів дослідження сформована на основі документів Державного архіву Київської області та Галузевого архіву Міністерства оборони України, які повідомляли, що влітку 1921 р., в умовах, коли в Україні більшовики одну по одній почали викривати повстанські організації і ліквідувати повстанські відділи, окремі повстанські загони Київщини з метою збереження за собою ініціативи почали об'єднуватися. Зокрема, на Уманщині об'єдналися повстанці отаманів Квітковського і Мартиновського. Чисельність загону сягнула 1200 осіб. У дослідженні йдеться, що на той момент повстанці Київщини мали на озброєнні 40 кулеметів. Окрім зазначених повітів, селянський повстанський рух посилювався у Київському, Чорнобильському, Радомишльському, Білоцерківському повітах. У районі Ставища активно діяв 8-й повстанський штаб на чолі з Якубовським. Повстанці вдалися до методів терору проти комісарів, керівників комнезамів, активних більшовицьких партпрацівників. Ця тактика наводила паніку на більшовиків і деморалізувала червоноармійців.

Із матеріалів дослідження виокремимо, що влітку 1921 р. більшовики змушені були визнати надзвичайну активність повстанського руху на Правобережжі в цілому і ту небезпеку, яку він становив для радянської влади. На підтвердження цього автор наводить відомості начальника секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР Таніна за липень 1921 р.: «Розвідуправ [...] вказує на посилення діяльності повстанського центру на Правобережжі. Робота петлюрівських організацій на Правобережній Україні [...] носить напружений характер [що свідчить – В.Щ.] про наближення часу повстання на Україні». Особливу активність на Київщині почали виявляти загони отаманів Струка, Орлика. Знову нагадали про себе повстанці отаманів Яблочка і Лісовика⁸⁹.

У спогадах учасника Другого Зимового походу В.Яновського, опублікованих 1995 р. Фондацією ім. О.Ольжича у збірнику «Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар» ідеться про готовність селянства Київщини, зокрема в околицях м. Ставище, до повстання: «Все було добре підготовлено; зброї – досить, і добре захованої, розроблено плани захоплення міліції, як рівно ж обеззброєння невеликих військових частин [...]; [...] настрої селянства в усіх районах Ставища* був настільки сприятливий повстанню, була така ненависть до москалів, що коли б генерал Тютюнник навіть із запізненням заявився в цьому районі – повстання охопило б низку повітів»⁹⁰.

Проте вважаємо, що відомості як з радянської сторони, так і з боку повстанкомів дещо перебільшені. Про надзвичайну активність селянських повстанських загонів можна говорити лише в окремих територіях України. Зокрема, напередодні Другого Зимового походу, а особливо з появою в українських землях армії УНР, активізували свої дії селянсько-повстанські загоони Київщини, зроста її підтримка місцевим селянством. Так, у південній частині Київського і північній частині Канівського повітів чисельно зріс і активізував свої дії загін отамана Петренка⁹¹. У Холодному Яру проявляли активність повстанці на чолі з І.Савченком-Нагірним, а в околицях Холодного Яру – загоони Залізняка, Загороднього, Чорного Ворона та ін. Виникали й нові повстанські загоони: у Мокро-Калигирській волості Звенигородського повіту, наприклад, із місцевих мешканців наприкінці жовтня 1921 р. сформувався бойовий загін у 150 осіб⁹². Як, на нашу думку, обґрунтованим є твердження авторів згаданого вище «Шевченкового краю...»: після поразки 17 листопада 1921 р. Волинської групи, Гулий-Гуленко повернув до Румунії, а селянсько-партизанська боротьба в Україні, в тому числі й на Київщині, втратила активність⁹³. А тому не можна запевняти про тогочасне загальне повстання на Правобережжі, і, тим більше, в Україні в цілому.

Разом із тим можемо переконливо зазначити, що в рамках дій зі знешкодження повстанського руху радянська влада вдалася до екстрених заходів: були створені маневрені, так звані летючі загоони, які застосовували акти репресій не лише до повстанців, а й до мирного населення. До загонів були приставлені політпрацівники, створені спеціальні органи з надзвичайними повноваженнями – трійки, до складу яких входили командир загону та представники місцевих політбюро і парткому. Зокрема, 13 вересня 1921 р. на засіданні Київської губвійськнаради за участю Л.Троцького прийнято рішення, що в боротьбі з повстанцями необхідно поєднати зусилля щодо охорони західних кордонів, а у прилеглих до них губерніях посилити заходи стосовно місцевого населення. Вже у грудні 1921 р. керівники окружної наради Київського військового округу на засіданні РНК доповідали про значні успіхи обраної тактики⁹⁴.

У цьому контексті переконливі факти навів у книзі «Листопадовий рейд» дослідник В.Верига. Він повідомив, що в одну з липневих ночей 1921 р. чекісти оточили будинок №30 на вулиці Великій Підвальній у Києві, куди

* Після викриття у Києві Козачої ради у Ставищах 1922 р. було розкрито повстанську організацію, провідників якої розстріляли. Загинув сотник Якубовський, його помічники – брати Дударці (один з яких проникнув у більшовицький комітет по боротьбі з бандитизмом, а другий – у продколегію), лісничий Грабовський, механік парового млина Кресаль-Ронський, робітник Радзієвський, невідомий дорожній майстер.

саме з'їхалися на нараду члени Козачої ради*. Усі присутні були заарештовані. Розгром ради призвів до катастрофи: численні повстанські загони, що були зв'язані з нею, та через раду – з Головним повстанським штабом у Львові, втратили майже всі зв'язки. Ті повстанські організації, які не були викриті, посилили конспірацію, що призвело до послаблення їх зв'язків зі штабом Ю.Тютюнника⁹⁵.

Розгром керівних повстанських організацій гнітюче вплинув на окремих отаманів: посилилася зневіра у можливість визволення України шляхом загального повстання, деякі отамани вирішили скористатися з проголошеної більшовиками амністії і припинили боротьбу. Лише з 8 по 17 серпня в Україні припинили боротьбу 35 отаманів і 2532 рядових повстанців, з яких арештовано, відповідно, 5 і 857, решта загинули в боях. Підрозділам Червоної армії і ВЧК восени та у грудні 1921 р. вдалося ліквідувати на Правобережжі загони отаманів Гонти, Бондаренка, Петренка-Погорілого, убити отаманів Каменюка, Чайку, Бернадського, захопити отамана Перепелицю, розпорозити загони Орлика і Онищука⁹⁶. 28 листопада арештували полковника Карого⁹⁷. Окрім того, протягом серпня добровільно здалися 19 отаманів і 647 рядових повстанців⁹⁸. З отаманів Київщини, які погодилися на амністію, радянські документи називають Пугача⁹⁹, Бойка, Ярошенка¹⁰⁰, Квітковського¹⁰¹, Зайця, Замогильного¹⁰², Іванова, Чорного Ворона¹⁰³ та ін. Останньому, щоправда, удалось втекти з-під варти до отамана Загороднього, а потім знову організувати повстанський загін.

Унаслідок пропагандистсько-агентурної роботи, яка була проведена під керівництвом уповноваженого Кременчуцького губчека П.Пташинського, і військових операцій, згодом значних втрат було завдано Холодноярському окружному повстанському.

Відходу частини селянства від боротьби сприяла нова економічна політика, проголошена 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії більшовиків. Продрозверстку (необмежений грабунок) замінили продуктивним податком, селяни дістали дозвіл на торгівлю. Із цього приводу дослідник повстанського руху Р.Коваль у книзі «Отамани гайдамацького краю. ЗЗ біографії» писав: «Український господар, який занудьгував за мирною працею, якому дозволили працювати «на себе», капітулював, надавши перевагу не боротьбі за свою незалежність, а можливості сито жити в рабстві. [...] Ставлення селянства до повстанців швидко і виразно змінювалося на гірше»¹⁰⁴.

* В історіографії існує кілька версій щодо створення і діяльності Козачої ради. Дослідник П.Стегній у дисертаційному дослідженні «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)» розмежовує їх. Проте акцентує увагу на двох: зазначеній у радянській літературі на основі викладів О.Кучера і Д.Голінкова та найбільш вірогідній, на його думку, із зарубіжної історіографії, що викладена І.Мазею. Згідно з першою, нову Козачу раду було створено 5 серпня 1921 р. у м.Біла Церква активістами Всеукраїнського повстанського руху, які врятувалися від арештів: М.Лозовиком, М.Симаком (він же «Суц» і «Дубок») і емісаром С.Петлюри, агентом 6-ї польської армії Т.Бессарабенком. Вона затверджена С.Петлюрою як центр роботи на Правобережжі для підготовки повстання в кількох губерніях. Згідно з версією І.Мазея, Національна козака рада існувала в Києві, мала всеукраїнський масштаб та контакти з Тарновом і повстанським штабом. Цю організацію викрили в липні 1921 р. Дослідник В.Верига у книзі «Листопадовий рейд» в основному повторив версію І.Мазея, але використав і радянську. Він пояснив існування двох Козачих рад – до арештів у липні і нової, створеної у серпні 1921 р. М.Лозовиком та ін. Більшість дослідників визначають петлюрівську орієнтацію Козачої ради, натомість П.Стегній доходить висновку щодо гетьманської або прогетьманської її орієнтації.

У численних дослідженнях Р.Ковалю у контексті висвітлення біографії отаманів Якова Водяного, Трохима Голого (Т.Бабенко), Юрія Горліс-Горського, Івана Гонти (І.Лютій-Лютенко), Семена Гризла, Антона Грозного, Зеленого (Д.Терпило), братів Чучупак, Бурлаки, Ларіона Завгороднього, Чорного Ворона (М.Скляр), Юрія Тютюнника та ін. значною мірою висвітлюється повстанський рух на Київщині. Так, коли автор розкриває постать Т.Голого, йдеться про значне повстання листопада 1919 р. селян Шепелухівської, Байбузо-Білозерської, Мошенської, Старосільської волостей Черкаського повіту проти денікінців, в ході якого повстанці іменували себе петлюрівцями¹⁰⁵. Іншими, досить важливими в історіографії повстанського руху фактами, є матеріали про так звану Мліївську республіку – територію Черкаського повіту в районі сіл Мліїв, Городище та ін., з урочищами Марусин Яр, Ламані гори, Середин Яр, Недашів став. А серед військових дій Т.Голого широко постає стратегічна операція низки повстанських отаманів зі штурму і взяття об'єднаними повстанськими військами 3 жовтня 1920 р. м.Черкаси¹⁰⁶.

У дослідженні постатей Я.Водяного, братів Чучупак перед читачем розкриваються сторінки історії боротьби повстанців Холодного Яру¹⁰⁷, через збройну боротьбу І.Гонти висвітлюється опір селян Південної Київщини більшовикам у 1919–1923 рр.¹⁰⁸, дослідження революційної діяльності отамана Зеленого сприяють деталізації селянсько-повстанської боротьби у Київському, Канівському, Таращанському повітах із листопада 1918 р. по жовтень 1919 р.¹⁰⁹

Однак, слід зауважити, що працям Р.Ковалю притаманна ідеалізація постатей отаманів, адже автор часто оминає факти, які змальовують негативно того чи іншого керівника повстанців. Дуже часто це призводить до спотворення історичних реалій. На думку окремих учених, головними вадами публікацій Р.Ковалю є абсолютизація мемуарних джерел та отождоження термінів «отаманщина» і «повстанство». Із цього приводу погодимось із В.Солдатенком, що отаманщину дослідник помилково виводить з іменування керівників повстанців отаманами, а звідси початки отаманщини відносить не до 1919 р., до чого схилиються більшість фахівців, а до 1917 р. під час формування загонів вільного козацтва. Дискутуючи у праці «Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій)», В.Солдатенко роз'яснює, що повстанство – це вияв непокори наявній політико-державній системі, масовий збройний спротив існуючій владі¹¹⁰.

Про підготовку на весну 1922 р. центральними повстанськими установами УНР загального повстання в Україні йдеться у дисертаційному дослідженні П.Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)»¹¹¹. Автор відзначив, що у повстанстві 1921–1923 рр. злилося два чинники: стихійний селянський опір більшовикам та організаційна діяльність повстанських установ¹¹². До тісної співпраці з повстанськими установами УНР, визнаючи їх зверхність, поступово перейшли повстанські організації комуністичної (ліві есери та ліві есдеки), махновської, савинковської і, навіть, гетьманської орієнтації. До повстанських акцій УНР приєдналися військові й політичні сили Дону, Кубані, політичний комітет Б.Савинкова. Автор перекоонує: ряд дослідників визнали, що коаліція антибільшовицьких сил могла об'єднати цілий блок

держав, спрямованого проти радянської Росії¹¹³. Проте запланований масштабний виступ залишився нереалізованим. На заваді стали розкол серед керівників в еміграції, погіршення їх відносин з урядами Польщі, Румунії та Франції¹¹⁴. До висновків П.Стегнія можемо додати і ще одну причину – повстанці у своїх діях не виявляли єдності, діяльність загонів була розпорошена. Як наслідок – нищівні удари з боку радянської влади. Так, наприклад, у березні 1922 р. Київська губернська надзвичайна комісія порушила справу щодо Козачої ради Правобережної України. Було заарештовано сотні осіб. Із 24 по 26 серпня більшовики організували суд над учасниками Козачої ради. До вищої міри покарання через розстріл були засуджені 46 учасників, виправдано – 7. Вирок затвердили у Харкові 27 серпня і того ж дня він був виконаний. Інший судовий процес у справі 8-го Повстанського району відбувся з 26 по 31 серпня 1922 р. Із 145 звинувачених осіб до вищої міри покарання засуджено 91, позбавлено волі на різні терміни – 21¹¹⁵.

Щодо значного удару по повстанському руху наприкінці вересня 1922 р. на Київщині йдеться в дослідженні Р.Коваля «Операція «Заповіт». Чекістська справа №206: Історичний нарис», де автор на основі архівних матеріалів висвітлив поразку Холодноярського повстанського комітету, коли в результаті діяльності чекістів Гамалії і Завірюхи, які увійшли в довіру до керівників Холодноярського повстанського комітету був організований Звенигородський з'їзд, на якому, нібито з метою координації дій отаманів мала бути визначена дата початку Всеукраїнського повстання. Планувалося зразу арештувати керівників підпілля Кременчуцької, Катеринославської, Миколаївської і Одеської губерній. Проте не всі керівники прибули у Звенигородку. Однак із числа прибулих були арештовані Л.Загородній, М.Голик-Залізник, Д.Гупало, Т.Компанієць, В.Ткаченко, О.Добровольський та ін.¹¹⁶ Зупинився на цій події у своїй дисертації і П.Стегній¹¹⁷.

Із кінця 1922 р. можемо говорити лише про окремі селянські виступи. Однак у Київській та інших правобережних губерніях весною – на початку літа 1923 р. відмічається новий їх спалах. Проте більшовики завдали випереджувального удару, ліквідувавши ряд окружних повстанських комітетів, серед яких був і комітет Київської губернії. На кінець 1923 р. повстанський рух на Київщині та і в Україні був майже подавлений. Проте, як переконують дослідники Г.Капустян у дисертаційному дослідженні «Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років», П.Стегній у зазначеному вище дослідженні та ін., боротьба українських селян продовжувалася і в подальші роки, а В.Васильєв і Л.Віола у праці «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» зазначили, що боротьба набрала нових форм і мала місце аж до початку 1930-х рр.¹¹⁸

Таким чином, дослідження сучасних вітчизняних учених, зіставлення матеріалів їх праць з архівними документами засвідчили, що Київщина – один із найбільших регіонів селянсько-повстанського руху в Україні 1917–1923 рр., де досить сильно відчувалися самостійницькі настрої, а в історичній пам'яті населення міцно збереглися традиції українського козацтва, що 1917 р. вилилось у його відродження у формі вільнокозачого руху, а в 1918 р. призвело до масового селянсько-повстанського руху, який досить швидко поширився на інші території України. Повстанський рух 1918–1923 рр. у

цьому регіоні – це приклад організації й активного збройного опору селян загарбникам – німецько-австрійським, денікінським, більшовицьким військам; непримиримість українських селян щодо зволікання українських урядів у вирішенні аграрного питання; протидія політиці більшовиків в українському селі, спрямованої на впровадження чужих українському селянинові форм господарювання, класове розшарування тощо.

Незважаючи на зростаючу в останні роки кількість праць, в яких автори намагалися висвітлити різнобічні аспекти селянського повстанського руху на Київщині, аналіз стану наукової розробки дозволяє говорити про нього як про ще недостатньо досліджену проблему в українській історіографії.

¹ *Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.І.* У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – 175 с.

² *Нестеров О.В.* Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 188 с.

³ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – 230 с.

⁴ *Олійник С.В.* Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 220 с.

⁵ *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян у Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках. – Хмельницький, 2009. – 276 с.

⁶ *Ісаков П.М.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 250 с.

⁷ *Лисенко А.А.* Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918 – 1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с.; *Його ж.* Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр.: Монографія. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с.

⁸ *Котляр Ю.В.* Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (На матеріалах Півдня України): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 176 с.; *Його ж.* Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920 рр.). – Миколаїв, 2000. – 118 с.

⁹ *Горбунов Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М.* Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. – Херсон, 2003. – 340 с.

¹⁰ *Ревегук В.Я.* У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині, 1920–1925 рр.). – Полтава, 2000. – 178 с.

¹¹ *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 220 с.

¹² *Завальнюк К.В.* Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). – Літин, 2005. – 352 с.

¹³ *Федоровський Ю.Р.* Повстанський рух у Донбасі та Махно: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 180 с.

¹⁴ *Мотенко Я.В.* Селянський рух у Харківській губернії (1917–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005. – 195 с.

¹⁵ *Історія українського селянства: Нариси у 2 т.* – К., 2006. – Т.1. – 632 с.; Т.2. – 656 с.

¹⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; *Його ж.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІ: Рік 1918. – К., 2009. – 411 с. та ін.

¹⁷ *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». – К., 1996. – 42 с.; *Її ж.* Протидія селян тоталітарному режиму // Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – 208 с.

- ¹⁸ Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Юрія Тютюнника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.24–56.
- ¹⁹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.; *Його ж.* Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 176 с.; *Його ж.* Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918). – К., 1997. – 46 с.
- ²⁰ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.
- ²¹ Земзюліна Н.І. Повстанський рух українського селянства 1917–1918 рр. (Історіографічний нарис). – К., 1998. – 52 с.
- ²² Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі. – Л., 2001. – 391 с.
- ²³ Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 216 с.
- ²⁴ Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 236 с.
- ²⁵ Нестеров О.В. Указ. праця.
- ²⁶ Стегній П.А. Указ. праця.
- ²⁷ Красносілецький Д.П. Указ. праця.
- ²⁸ Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.І. Указ. праця; «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини». – К., 2004. – 408 с.; Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – 546 с.
- ²⁹ Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – №7, 8.
- ³⁰ Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.43–53; *Його ж.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів Південної Київщини) // Визвольний шлях. – 2002. – №8. – С.38–47; *Його ж.* Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – №4. – С.163–168.
- ³¹ Боган С.М. Повстанський рух у Київській губернії у 1921 році // Записки історичного факультету. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.189–192.
- ³² Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т.ХХІ. – К., 2008. – С.217–225.
- ³³ Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 2009. – №5. – С.106–121.
- ³⁴ Див.: Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
- ³⁵ Солдатенко В.Ф. Указ. праця. – С.13.
- ³⁶ Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.2. – К., 2007. – С.457–458.
- ³⁷ Солдатенко В.Ф. Указ. праця.
- ³⁸ Щербатюк В. Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині // Край козацький: Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С.274.
- ³⁹ Див.: Лободаєв В., Савченко Г. Діяльність загонів вільного козацтва (лютий – квітень 1918 р.) // Воєнна історія. – 2008. – №1. – С.48–58.
- ⁴⁰ Верстюк В.Ф. «Вільне козацтво» в українській революції 1917–1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.2. – К., 2007. – С.434.
- ⁴¹ Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. – К., 1999. – Вип.45. – С.21–25.
- ⁴² Бондаренко В.Г. Вивчення проблеми Вільного козацтва у 1917–1918 роках за допомогою статистичних джерел // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – №2. – С.102–106.

- ⁴³ *Верменич Я.* Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – [Рец.]. – К., 2009. – 546, VIII с.: іл. – (Серія «Історія регіонів України») // Укр. іст. журн. – 2009. – №6. – С.216.
- ⁴⁴ Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – С.90, 192.
- ⁴⁵ Там само. – С.176–230.
- ⁴⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція... – С. 535–537.
- ⁴⁷ *Захарченко П.* Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – №7, 8.
- ⁴⁸ *Щербатюк В.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.43–53.
- ⁴⁹ *Захарченко П.* Указ. праця. – №7. – С.4.
- ⁵⁰ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.535.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Захарченко П.* Указ. праця.
- ⁵³ *Щербатюк В.* Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 159.
- Його ж.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 44.
- ⁵⁴ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу... – С.248, 328.
- ⁵⁵ *Захарченко П.* Указ. праця. – №8. – С.5.
- ⁵⁶ *Щербатюк В.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.51.
- ⁵⁷ *Захарченко П.* Указ. праця. – №8. – С.4.
- ⁵⁸ *Щербатюк В.* Указ. праця. – С.43–53.
- ⁵⁹ Лист отамана Михайла Павловського // Нова Рада. – 1918. – № 243.
- ⁶⁰ *Іванченко М.* Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – №2/6. – С.28–31; №7/11. – С.42–47.
- ⁶¹ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.245.
- ⁶² *Пиріг Р.Я.* Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К., 2009. – С.31, 33.
- ⁶³ *Захарченко П.* Указ. праця.
- ⁶⁴ «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини». – К., 2004. – С.36, 242.
- ⁶⁵ Див.: *Сідак В.* Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – 320 с.
- ⁶⁶ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.295.
- ⁶⁷ Там само. – С.294.
- ⁶⁸ *Бавико О.Є.* Політична опозиція гетьманатові П.Скоропадського (квітень – грудень 1918р.): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007. – 187 с.
- ⁶⁹ Там само. – С.16.
- ⁷⁰ *Гай-Нижник П.П.* Налагодження державної служби в добу Української революції // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К., 2009. – С.50.
- ⁷¹ Там само. – С.51.
- ⁷² *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С. 341.
- ⁷³ *Малик Я., Береза О.* Указ. праця. – С.279.
- ⁷⁴ *Лисенко А.А.* Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. // Укр. іст. журн. – 2009. – №6. – С.75.
- ⁷⁵ Там само. – С.76.
- ⁷⁶ *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.; *Його ж.* Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 2009. – №5. – С.106–121.
- ⁷⁷ *Крупина В.О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 225 с.

- ⁷⁸ Ковальчук М. Указ. праця. – С.218, 276.
- ⁷⁹ Там само. – С.157.
- ⁸⁰ Державний архів (ДА) м. Севастополя. – Ф.Р.391. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.4.
- ⁸¹ *Красносілецький Д.П.* Указ. праця; *Його ж.* Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 244 с.; *Щербатюк В.М.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини) // *Визвольний шлях.* – 2002. – №8. – С.38–47.
- ⁸² *Малик Я., Береза О.* Указ. праця. – С.290.
- ⁸³ *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник. – Л., 2000. – С.50–51.
- ⁸⁴ *Щербатюк В.М.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини) // *Визвольний шлях.* – 2002. – №8. – С.38–47.
- ⁸⁵ Галузевий Державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.12. – Арк.176.
- ⁸⁶ *Белая О.* Ответчики – кто они? // 2000 (газета). – 2005. – №33. – С.5.
- ⁸⁷ *Щербатюк В.М.* Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років // *Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки».* – Черкаси, 2008. – Вип.133/134. – С.114–120.
- ⁸⁸ Там само. – С.115–116.
- ⁸⁹ Там само. – С.117–118.
- ⁹⁰ *Яновський В.* За Україну, за її долю // *Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд.* Базар. – К., 1995. – С.127–128.
- ⁹¹ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк. 330.
- ⁹² Там само. – Арк.343.
- ⁹³ Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – С.223.
- ⁹⁴ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.399.
- ⁹⁵ *Верига В.* Листопадовий рейд. – К., 1995. – С.33.
- ⁹⁶ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.399, 408.
- ⁹⁷ Там само. – Арк.395.
- ⁹⁸ Там само. – Арк.109.
- ⁹⁹ Державний архів Київської області. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.282. – Арк.434.
- ¹⁰⁰ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.34.
- ¹⁰¹ Там само. – Арк.64.
- ¹⁰² Там само. – Арк.84.
- ¹⁰³ Державний архів Черкаської області. – Ф.Р.189. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.38.
- ¹⁰⁴ *Коваль Р.* Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.134–135.
- ¹⁰⁵ *Коваль Р.* Отаман Мліївської Гайдамацької Січі Трохим Голий // *Отамани гайдамацького краю.* – С.76.
- ¹⁰⁶ Там само. – С.77, 82.
- ¹⁰⁷ *Коваль Р.* Яків Водяний, смілянський полковник // Там само. – С.36; *Його ж.* Василь Чучупак, Головний Отаман Холодного Яру // Там само. – С.441–445.
- ¹⁰⁸ *Коваль Р.* Іван Лютий-Лютенко, отаман Звенигородщини та Холодного Яру // *Повернення отаманів Холодного Яру.* – К., 2001. – С.116–118.
- ¹⁰⁹ *Коваль Р.М.* Отаман Зелений: Історичний нарис. – Вінниця, 2008. – 200 с.
- ¹¹⁰ *Солдатенко В.* Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття.* – К., 2008. – С.332–333.
- ¹¹¹ *Стегній П.А.* Указ. праця.
- ¹¹² Там само. – С.184; *Його ж.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.12.
- ¹¹³ *Стегній П.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – С.184.

¹¹⁴ Там само. – С.8–9.

¹¹⁵ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.13. – Арк.57.

¹¹⁶ Див.: Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекистська справа №206: Історичний нарис. – Вінниця, 2007. – 232 с.

¹¹⁷ Стегній П. Указ. праця. – С.174–175.

¹¹⁸ Див.: Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Дис. ... д-ра іст. наук. – Кременчук, 2003. – 433 с.; Стегній П. Указ. праця; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.

On the basis of the researches of contemporary Ukrainian scientists the degree of coverage of the peasant insurrectionary movement in Kyiv region in 1917–1923 is considered in this article.

І.І.Тюрменко*

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ

Стаття присвячена дослідженню маловивчених сторінок життя і творчої діяльності української письменниці Наталени Королевої.

Кармен Альфонса Фернанда Естрелья Наталена, а по матері ще й де Кастро Лачерда Медіначеллі Фернандес де Кордова і Фідеро (таке наймення письменниці отримала після смерті матері за наполяганням материнської родини, хоча це і не відповідало іспанській традиції давати родові прізвище по батькові) – іспанська грандеса, відома в українській літературі як Наталена Королева (1888–1966 рр.), яка з 1919 р. і до кінця свого життя проживала на теренах Чехословаччини. Саме на чеській землі з початку 1920-х рр. до кінця 1930-х рр. письменниці створила переважну більшість різножанрових творів (нарис, романи, оповідання, переклади, словники, замітки, статті, казки, байки), які виходили друком у різноманітних західноукраїнських (переважно львівських), закарпатських, віденських українських друкарнях. Публікувалася Н.Королева і у чеських журналах.

Феномен її доробку полягає перш за все в екзотичності сюжетів літературних творів, чудово розвиненій історично-белетристичній інтуїції, що допомогло Н.Королеві реалізувати свій інтелектуально багатий внутрішній світ. Поєднавши в єдине ціле тонке мереживо східних почуттів із долею багатьох європейських народів (романського, греко-римського, візантійського й слов'янського), письменниці намагалася показати не лише спільність історії, а й багатство різних культур, їх тісний взаємозв'язок і взаємопроникнення.

Найпліднішими у творчому житті Н.Королевої можна вважати 1930-ті рр. Саме тоді побачили світ найвагоміші її збірки легенд «Во дні они» (1935 р.), «Інакший світ» (1936 р.); повісті «1313» (1935 р.), «Без коріння» (1936 р.), «Предок» (1937 р.), «Сон тіні» (1938 р.), «Легенди старокиївські» (1942–1943 рр.). У 1961 р. у Чикаго видано її повість «Quid est veritas?».

* Тюрменко Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету (Київ).

завершену ще 1939 р. Наприкінці життя готувалася до перевидання збірка оповідань письменниці у братиславському видавництві, але Н.Королева встигла вчитати лише верстку, так і не дочекавшись самого видання. Її сповна незреалізовану літературну вдачу та відстороненість від широкого читацького загалу як в УРСР, так і в Чехословаччині можна пояснити тогочасними політичними реаліями. Панівний ідеологічний штамп відкинув на узбіччя літературного життя доробок письменниці, який не вписувався в доктрину тоталітарної системи. Тільки зараз створились умови для відкриття неповторного романтично-пригодницького світу, яким наповнювалися не лише твори Н.Королевої, а який становив сенс її життя.

У науковій, здебільшого філологічній літературі, створено значну, але далеко не вичерпну історіографічну базу. «Першовідкривачем» Н.Королевої за часів «хрущовської відлиги» став критик і літератор О.Бабишкін, який познайомився з нею в Чехословаччині. Листування, що зав'язалося між ними наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., було видане лише на початку 1990-х рр.¹ Листи письменниці до О.Бабишкіна розставляють акценти й уточнюють деталі життя Н.Королевої, допомагаючи повніше відтворити її особистісний портрет. Творчість Н.Королевої вивчав літературознавець В.Шевчук. У 1987 р. він присвятив їй невеличкий літературно-біографічний нарис, що побачив світ лише 1990 р.² Справжнє повернення Наталени Королевої в Україну розпочалося з 1988 р. У цьому неабияка заслуга проф. О.Мишанича, який започаткував системне дослідження її літературної творчості³. Саме він відкрив неповторну індивідуально-художню манеру літературного письма Н.Королевої, що дає підстави вважати її доробок окрасою не лише української, а також і європейської літератури. До вивчення життя й творчості письменниці з 1988 р. по 2008 р. зверталися також В.Антофійчук, М.Богачевська-Хом'як, К.Буслаєва, І.Голубовська, М.Васьків, М.Ільницький, Ю.Мельнікова, І.Остащук, Я.Поліщук, І.Тюрменко, Р.Федорів, П.Ямчук та ін.

Важливу роль у визначенні напрямів досліджень про життя і творчість Наталени Королевої має бібліографічний показник, в якому: 1) систематизовано бібліографію творів письменниці та літературу про неї (літературно-критичні статті, рецензії, хронікальні матеріали тощо); 2) уміщено архівний показник вітчизняних колекцій, у якому подається інформація про характер документів і матеріалів, що стосуються письменниці⁴. Водночас слід наголосити, що, незважаючи на ґрунтовність здійсненої дослідницької праці, зазначений бібліографічний показник неодмінно доповнюватиметься тими архівними джерелами, що залишилися поза увагою укладачів розвідки, зокрема, документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Ідеться, власне, про листування подружжя Королевих з І.Огієнком⁵.

За часів незалежності України з'явилося п'ять дисертаційних праць із філології, в яких головна увага приділяється специфіці художнього зображення, жанровим особливостям та оригінальній тематиці літературних творів Наталени Королевої⁶. Однак при аналізі автобіографічних сюжетів її творів, усі дослідники спираються на стару джерельну базу, яка була сформована у зарубіжній історіографії на основі свідчень переважно самої літераторки, а потім – запозичена українськими дослідниками творчості Н.Королевої.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених письменниці, в її біографії ще залишаються «білі плями». Як зазначила дослідниця творчості Н.Королевої І.Голубовська, багато подій із життя Наталени просто не можна перевірити, оскільки «біографам Н.Королевої довелося б повторити її подорожі до Іспанії, Італії, Франції, Єгипту, Персії, Вірменії, Чехословаччини тощо»⁷. Але, мабуть, лише самі подорожі не дали б бажаного результату. Якщо йдеться про створення наукової біографії письменниці, то тут важливіше віднайти документи і перевірити їх відповідність уже відомим біографічним фактам. Дослідник М.Васьків також підкреслює певну тенденційність у висвітленні життєпису Н.Королевої, що виражається у використанні загальних суджень, гіпотез та взагалі суперечливих фактів. «На сьогодні ми так і не маємо детальної, а головне, достовірної біографії письменниці», – підсумував він. У М.Васьківа, зокрема, викликає багато сумнівів місце народження Н.Королевої, її взаємини з мачухою, історія одруження з перським князем Іскандером Гакгаманіш ібн Курушем із роду Ахеменідів, стосунки Н.Королевої з іспанським королем Альфонсом XII (очевидно, йдеться про Альфонса XIII, оскільки Альфонс XII правив між 1874–1885 рр., коли сама письменниця ще не народилася; ця помилка повторюється у багатьох дослідників – І.Т.). «Видається, – зазначив М.Васьків, – що маємо більше загадок і таємниць, ніж dokonаних фактів»⁸.

Отже, актуальним виявляється пошук нової документальної бази. Як показали результати наших досліджень, це – досить складна, а, головне, майже безперспективна справа. Створюється враження, що письменниця свідомо не залишила по собі «документальних слідів», орієнтуючи майбутніх дослідників її життя на той образ, який намалювала вона сама.

На цю думку нашттовують колекції документів із канадських архівосховищ та чеського архіву міста Мельника, опрацьовані авторкою. Умовно їх можна розділити на три групи. До першої відноситься листування родини Королевих (переважно Василя Королева-Старого) та Олександра Кошиця з архіву Осередку української культури й освіти (м.Вінніпег, Канада); до другої – листування Наталени Королевої і митрополита Іларіона (Івана Огієнка), що зберігається в архіві Української православної церкви в Канаді (м. Вінніпег, Канада); до третьої – недатований чеськомовний рукопис передмови Н.Королевої до повісті «Шляхами життя», який міститься в Державному окружному архіві міста Мельника (Чеська Республіка).

Вивчення архівних документів першої і другої груп здійснювалося завдяки підтримці Канадського інституту українських студій у рамках програми наукового стажування. Пошук документів у чеських архівах проводився за допомогою першого секретаря Посольства Чеської Республіки в Україні Петра Вагнера, який відправив запити до державних архівів Чехії, де гіпотетично могли б зберігатися документи, які стосуються Н.Королевої.

Чеський період життя письменниці – найбільш тривалий, плідний творчо, але, на жаль, майже недосліджений. Директор Державного окружного архіву м. Мельника Далібор Статник віднайшов у його фондах лише згаданий рукопис передмови до повісті «Шляхами життя» (в українській літературі повість вживається під ширшою назвою «Шляхами і стежками життя» і датується 1953 р.).

Залишається й досі загадкою факт появи чеськомовного рукопису передмови, водночас як сам текст повісті (або один із варіантів) зберігається у Київському відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури

ім. Т.Г.Шевченка НАНУ (крім повісті «Шляхами й стежками життя», тут знаходяться оповідання «З казок життя: Роксоляна» та «Невмируща вдача»). У Празькому літературному архіві при Музеї чеської літератури (Památník Národního písemnictví) також виявлено ненадруковані твори Н.Королевої: «Останній бог», «З казок життя: повідка», «Помпейська згадка», «Турецька неволя», «Домік Лермонтова (з моїх пестрих згадок)», «Невмируща вдача»⁹. А це додає оптимізму у справі пошуку документальних свідчень про життєдіяльність Н.Королевої у Чехословаччині.

Однак особових документів письменниці поки що не віднайдено. Відсутні вони й у Державному окружному архіві м. Мельника (або ще невиявлені). Це видається досить дивним, оскільки з початку 1920-х рр. і до самої смерті Н.Королева не змінювала місця проживання. Після Другої світової війни вона працювала у місцевій школі, мала учнів, урешті-решт виховала чеського хлопчика-сироту Войтеха, дала йому освіту, прихисток і прийняла, як свою, його дружину Морженку. Ці події її життя мали б відбитися в офіційних документах. Мало б залишитися й листування, яке вело подружжя Королевих (особливо Королів-Старий), та підготовчі документальні матеріали до автобіографічних творів, які вона розшукувала в папській бібліотеці Ватикану, особових архівних колекціях європейської знаті, про що неодноразово згадували Н.Королева і В.Королів-Старий.

Отже, відсутність ґрунтовної джерельної бази, необхідної для об'єктивного й достовірного дослідження життя Н.Королевої і написаної нею серії літературних творів з автобіографічної белетристики, висувають на порядок денний необхідність пошуку та введення в обіг нових документів і матеріалів. Першою спробою відкрити «прихований світ» життя письменниці є збірка документів «Наталена Королева. Життя і творчість у документах і матеріалах (до 120-річчя з дня народження)», яку уклала І.Тюрменко¹⁰. У ній систематизовані результати наукових пошуків, про що йшлося вище.

Опублікована колекція документів розкриває певною мірою маловідомі сторінки життя Н.Королевої, але не є інформативно вичерпною. Навпаки, фактологічний матеріал, уміщений у документах, спонукає до пошуку нових джерел та породжує нові гіпотези. Зупинимось детальніше на деяких, досі нез'ясованих, фактах життя Н.Королевої та її генеалогічного древа.

Так, за версією В.Королева-Старого, письменниця мала «кревну» спорідненість по материнській лінії з родом римського прокуратора Понтія Пілата, про що він пише у листі до О.Кошиця від 4–6 травня 1938 р.: «Наталя написала повість на актуальну й свіжу тему: «Квод ест верітас?», в якій спробувала дати біографію свого далекого родича – Понтія Пілата. Щоб не було у Вас якоїсь помилки в думанню, поясню, що слово «родича» вжив я в звичайному сенсі – як «кревняка», а не в якомусь метафоричному. Бо ж написавши «Предка» й розшукуючи архівні дані про рід Лячерда Медина Челі, наскочила вона в еспанських анналах на дані, що свідчать про покровний зв'язок роду Медина Челі таки із самісіньким Понтієм»¹¹.

Королів подає досить «вибухову» інформацію, яка, зокрема, більше ніде не повторюється. Не пише про це ні сама письменниця, немає й згадки в літературі. Тут можна припустити, що Н.Королева вважала ці дані недостатньо перевіреними, а тому ніколи не говорила і не писала про спорідненість родів. Імовірно, що вона не хотіла міфологізувати і без того схожу на легенду свою біографію. Можливо, що це була своєрідна «PR-акція» В.Королева-Старого,

який прагнув привернути увагу до літературної діяльності Н.Королевої або просто «розкрутити» її літературне ім'я. Однак остання версія також немає достатнього обґрунтування, оскільки В.Королів-Старий писав усе-таки не у Голлівуд, а до свого друга, композитора й диригента – О.Кошиця, який міг лише «прийняти до уваги» таку інформацію, не поширюючи її. Можлива й інша версія. Н.Королева, яка прагнула донести до читача свою правду про римського прокуратора як захисника закону і шукача істини, а не злочинця, хотіла, щоб у свідомості літературної громадськості таке тлумачення його образу пояснювалося не родинними зв'язками, а іншим, об'єктивним поглядом на постать римського прокуратора. «З Пілатом ще гірше, – писала Н.Королева в листі до О.Бабишкіна від 19 вересня 1960 р. – Бо за всяку ціну хочуть у ньому бачити «злочинця з трагедії» (який в опері співає басом!). Я ж студіювала багато матеріалів, і в самій Террогані, в Іспанії, звідки Пілат родом. Був це неуперечний виконувач закону – який би закон не був, але коли це був закон – Пілата не можна було ні підкупити, ні умовити. Навіть його вороги – за його життя називали «Справедливим»¹². Попри всі припущення, причин не довіряти В.Королеву-Старому все-таки немає. А тому інформацію про спорідненість родів Н.Королевої і П.Пілата, мабуть, потрібно прийняти як факт.

Інша дискусійна тема в дослідженнях про Н.Королеву, це місце її народження. М.Васьків, спираючись на неопубліковані матеріали С.Росохи, який «міг спілкуватися з Королевою та її оточенням», вважає, що вона народилася на Волині, «де донья Марія-Клара не прожила довго: вмерла, давши життя донці Наталені-Марії-Стеллі, що лишилася до п'ятилітнього віку у бабуні-литвинки»¹³. Слід думати, що така версія не зовсім відповідає дійсності. Факт свого народження в Іспанії Н.Королева підтверджує у згаданому чеськомовному рукописі, в якому пояснює й походження свого прізвища: «Моя мама [...] була іспанкою, коли на ній женився мій батько. Він переселився до Іспанії і там жив з нею до смерті матері. Після смерті моєї матері він уже не хотів залишатися у Іспанії. У нього на це було багато причин. Мене він не хотів навіть бачити, бо моя мати померла під час мого народження. Батько вирушив у наукову подорож до Африки, потім на Цейлон тощо. Моїм опікуном став дядько Еугенію, материн брат [...]. На мої хрестини до Іспанії приїхала моя бабуся, батькова мати Теофіла Дунін-Борковська, з литовського роду Домонтовичів [...]. Батьки матері давно померли, я їх не знала [...]. Бабуся Теофіла, повністю самотня [...] хотіла бути зі мною. Але й вона померла, коли мені ще не виповнилося й п'яти років. Батько від мене надовго відмовився, а дядько Еугенію вимагав, щоб ім'я роду матері було на першому місці, а батькове на другому, хоча за іспанською традицією батькове ім'я стоїть на першому місці, а материне – на другому»¹⁴. Власне, у наведених рядках Н.Королева дещо розкриває «таємницю» родинних стосунків, але нічого не пише про свою подорож на Волинь. Із наведеного тексту можна зробити й інше, зовсім протилежне припущення – Н.Королева взагалі не залишала Іспанії, а просто перебувала певний час під наглядом своєї бабусі.

Автобіографічна белетристика – так визначають сучасні дослідники літературний жанр, в якому працювала Н.Королева. Одні з них схильні сприймати всі факти, наведені у творах письменниці, як достовірне відображення історії її роду та власного життя; інші ж, навпаки, – пишуть про містифікацію й міфологізацію Н.Королевою своєї біографії

та її генеалогічного древа. Варто відзначити, що сама Н.Королева, як письменниця, була зацікавлена у сюжетній інтризі власних творів, а тому створювала ареал таємничості навколо себе. Це і породжувало різні версії, дискусії і допомагало їй постійно бути у центрі уваги. Та й сама вона інколи суперечила собі, можливо, намагаючись завоювати прихильність українського емігрантського середовища Чехословаччини. Так, в інтерв'ю газеті «Свобода» від 16 вересня 1935 р. Н.Королева зазначала, що «від малих літ» пам'ятає репліки батька, що «рід наш – рід український»¹⁵. Однак у зазначеній чеськомовній передмові до повісті «Шляхами життя» вона стверджує, що батька фактично не знала, бо він відмовився від неї з моменту народження, а, отже, просто не міг впливати на її виховання. Важко сказати, коли письменниця була відвертішою, але не довіряти її висловлюванням наприкінці життя також немає підстав.

Суперечливими є свідчення дослідників та й самої Н.Королевої стосовно знання нею української мови. Так, М.Васьків спростовує свідчення Василя Лева про те, що письменниця почала «вивчати українську мову, саме стародавні вислови», після 1919 р., справедливо зауважуючи, що, напевне, цікавилася нею ще до приїзду до Чехословаччини. Сама ж письменниця у розмові з О.Бабишкіним зауважила, що «на чужині, ставши дружиною українського письменника Королева-Старого, вивчила до того незнану їй українську мову й стала українською письменницею»¹⁶, але у листі до О.Кошиця від 9 листопада 1936 р. згадувала, як ще у дореволюційному Києві відповідала йому українською мовою¹⁷. Отже, слід припустити, що Н.Королева пасивно володіла мовою, можливо знала її лише на побутовому, а не на літературному, рівні.

Наприкінці життя Н.Королева вирішила пролити світло на особливості свого літературного стилю з тим, щоби рецензенти не приписували їй думок, яких у неї не було і не могло бути¹⁸. Зокрема, те, що в літературі називалося містифікацією й міфологізацією вона визначила як вплив на її творчість мавританської та арабської культур. «Мій спосіб оповіді – це [...] читання, яким я захоплювалася в молодості. У цей період мого життя я любила читати мавританських авторів. Я володіла арабською. Мене цьому навчили два мої дядьки – солідні фахівці у згаданій сфері, які арабську мову знали краще за свою рідну іспанську. А мавританські автори, не важливо, історики вони чи ні [...] пишуть інакше, ніж їхні європейські колеги [...] Європа займається лише голими фактами. У маврів завжди історичні події переплетені з поезією, казкою, легендою. І мавританський автор надає цьому стільки ж уваги, скільки й історичним фактам. Для автора-мавританця немає появ і [...] його цікавить усе однаково і він вірить легенді, фантазмагорії так само, як історичним фактам. Мавританець перескакує з факту на факт і не турбується про те, щоб факти були якось пов'язані. Барвіста оповідь плететься, як мавританський орнамент. Так, що це аж утомлює читача, як про це пише французький учений. Мене це не втомлювало. Навпаки, мені це подобалося. Як строкатий орнамент. Я з юних літ призвичаїлася до такого стилю оповіді і, можливо, дещо з того лишилося й у мені, хоча я про це не здогадувалася»¹⁹. Однак, переплітаючи реальність і фантазію, письменниця, мабуть, і сама загубилась у своїх дивовижних світах. Тому так важко відділити життя її героїв від її власного.

Ще однією з недосліджених сторінок життя Н.Королевої є її оточення. За свідченнями В.Королева-Старого та самої Наталени, у Чехословаччині

подружжя жило досить відлюдно: «Два-три приятеля, що не змінились в новій добі»²⁰. Причиною цього насамперед було критичне ставлення української еміграції в Чехословаччині до літературної діяльності Н.Королевої, що своєю чергою сприяло її небажанню йти на контакти зі своїми недавніми опонентами. Навіть нагороди, які отримувала письменниця, не загоїли її душевної рани за «необґрунтовану критику». «Всякі «пташечки поють» хвали Наталі, які ще в минулому році за ті ж «1313» «разделивали под орех», мало не кажучи, що вона й малограмотна, і може оперувати тільки такими глибокими цитатами, як, напр., «Ну, що, як?» – сказав поет. Тепер, як знаєте з газет, зробили її лавреаткою [...], друкують її портрети й несуть всяку «околесину». Та найгірше те, що крім газет, з яких ми більшості не бачимо й бачити не хочемо, пишуть персональні листи з усякими риб'їми словами, а ля «ми горді», «маємо честь» і т. подібні сумнівні речі», – зазначав В.Королів у листі до О.Кошиця від 22 лютого 1937 р.²¹ Мабуть, такого нещирого ставлення до себе Н.Королева не змогла пробачити. Після смерті чоловіка письменниця й зовсім опинилася в ізоляції: «Ось вже 15 років Дружина вмер 10/ХІІ 1941 р. – не голоситься до мене ніхто крім п.[ана] радника [...], що працює на Мельнику у Хемічної Офіри. [...] Живу як Робінзон на безлюдному острові – навіть без «П'ятниці», – зізнавалася Н.Королева у листі до митрополита Іларіона від 15 жовтня 1957 р.²² О.Бабишкін також підтвердив цю інформацію, посилаючись на свідчення самої письменниці. Однак листування Н.Королева все-таки вела.

Одним із респондентів письменниці був митрополит Іларіон. Їх ділові стосунки, імовірно, розпочалися з початку 1920-х рр., коли вони опинилися в еміграції, і поновилися з 1957 р. Першим написав до Н.Королевої митрополит Іларіон. Випробувавши на собі важку долю українського емігранта на тернистих шляхах повоєнної Європи, він у 1947 р. виїхав до Канади. Але як ніхто інший відчував, що таке перебувати у нужді, тому намагався підтримати людей, особливо інтелігенцію. Почувши про скрутне матеріальне становище Н.Королевої, Іларіон відгукнувся листом від 6 жовтня 1957 р. із пропозицією про допомогу. Уже 7 жовтня 1957 р. він звернувся до фонду допомоги Комітету українців у Вінніпегу: «Мене повідомляють із Чехословачії, що там живе в тяжких матеріальних умовах письменниця Наталена Королева, вдова по покійному письменникові Королеву-Старому. Коли можна, сердечно прошу допомогти заслуженій письменниці»²³. А вже у листі від 15 грудня того ж року Іларіон писав Н.Королевій, що комітет надіслав їй харчовий пакунок, зібраний жіночими організаціями.

Листування тривало ще протягом року. Однак 27 жовтня 1957 р. Н.Королева раптово і не досить чемно обірвала його. Справа в тому, що письменниця була католицького віросповідання, а Іларіон – православним митрополитом. Відмовившись сприяти міжконфесійним непорозумінням, Н.Королева повернула Іларіонові надіслані журнали «Віра і культура» з такими словами: «Бо у нас – віра це цілком приватна річ кожного [...] Сперечатися, чия віра «справніша» чи «ліпша» – рішуче нікому не прийде у думку. Ми тут маємо храми всіх визнань: римо-католицькі, євангелічні, [...] навіть православні є у Празі й Карлових Варах (Карлсбад раніше). Усі ці храми чеська влада утримує [...] на свій кошт, платить духівництву всіх віросповідань [...]. Таки ж ми живемо не у IV столітті, де за слово [...] люди нищили один одного, посилали на смерть і т.д. У нас навіть є чернечі ордени [...]. Отже – Ваша американська акція й надія на віру «на Вашу» – у нас тут

цілком незрозуміла. Що ж торкається мене, особисто моїм гаслом є «Рах» («пакс» = спокій, мир). Отож виступати з братньою ворожістю й сіяти її – ніяк не є в моїх правилах»²⁴. Тут, можливо, потрібно зважити на те, що листування громадян було під контролем чехословацької влади. Не бажаючи наражатися на небезпеку, вона перервала кореспонденцію з Іларіоном. Імовірно, до політичних обставин тих років додалися й особисті мотиви. Принаймні, щоб обстоювати ту чи іншу версію, потрібні нові джерела для дослідження.

Отже, відомі документи про Н.Королеву не стільки розкривають, скільки ще більше ускладнюють досліди. На жаль, вони не відображають повною мірою, а, головне, об'єктивно життя письменниці, а, отже, – не можуть слугувати базою для створення її наукової біографії. Насамперед актуальним видається пошук особових документів, і, перш за все, – архіву письменниці, який, слід сподіватися, перебуває в одному з чеських архівів. Звісно, коли йдеться про особовий архів Н.Королевої, то тут можна говорити лише про гіпотезу, а не про достеменний факт, оскільки письменниця з тих або інших причин могла його і не зберегти. Незважаючи на невтішні прогнози щодо існування зазначеного архіву, слід думати, що чеські фонди все ще приховують досі невідомі документи про українську письменницю.

¹ Див.: *Бабишкін О.* Несподіване, щасливе знайомство // *Всесвіт.* – 1993. – №2. – С.176–184.

² *Шевчук В.* Загадковий і манливий світ Наталени Королевої // *Дорога в тисячу років.* – К., 1990. – С.378–384.

³ *Мишанич О.* Дивосвіти Наталени Королевої // *Повернення. Літературно-критичні статті й нариси.* – К., 1997. – С.83–112; *Його ж.* Мрія і любов Наталени Королевої // *Україна. Наука і культура.* – К., 1990. – С.314–319; *Його ж.* Наталена Королева (1888–1966) // *Історія української літератури ХХ ст.: У 2 кн.* – Кн.1: Перша половина ХХ ст. – К., 1998. – С.354–356.

⁴ Наталена Королева. *Бібліографічний покажчик* / Уклад. К.Костишина; наук. ред. О.Мишанич; авт. передм. В.Передерій. – Л., 2003. – 108 с. (Українська бібліографія. Нова серія, ч.12).

⁵ *Листи І.Огієнка до Ковалівської-Королевої див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф.1072. – Оп.2. – Спр.41.

⁶ *Буслаєва К.О.* Трансформація античних мотивів і образів у творчості Н.Королевої: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.; *Голубовська І.В.* Творчість Наталени Королевої в контексті розвитку української літератури першої половини ХХ ст.: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – К., 2003. – 20 с.; *Остащук І.Б.* Релігійно-філософський дискурс у романах Наталени Королевої: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.; *Мельнікова Ю.О.* Романічна проблематика християнського міфу у «*Quid est Veritas?*» («Що є істина?») Наталени Королевої: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – К., 2007. – 20 с.

⁷ *Голубовська І.В.* Письменниця про себе: «Автобіографія» Наталени Королевої // *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка.* – 2002. – №9. – С.98–100.

⁸ *Васьків М.С.* До проблеми вивчення біографії Наталени Королевої та її творчої самоідентифікації // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Науковий збірник: Серія філологічна та історична.* – Вип.ІІІ. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.200–204.

⁹ *Буслаєва К.О.* Указ. праця. – С.4.

¹⁰ Наталена Королева. *Життя і творчість у документах і матеріалах (до 120-річчя з дня народження): Зб. док. / Уклад. та авт. передм. І.Тюрменко.* – К., 2008. – 88 с.

¹¹ Там само. – С.8.

- ¹² Бабишкін О. Несподіване, щасливе знайомство // Всесвіт. – 1993. – №2. – С.184.
- ¹³ Васьків М.С. Указ. праця. – С.201.
- ¹⁴ Наталена Королева. Життя і творчість... – С.79.
- ¹⁵ Омельченкова М. Наталя Королева // Свобода. – 1935. – 16 вересня.
- ¹⁶ Бабишкін О. Указ. праця. – С.184.
- ¹⁷ Наталена Королева. Життя і творчість... – С.39.
- ¹⁸ Там само. – С.77.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С.29.
- ²¹ Там само. – С.44.
- ²² Там само. – С.66.
- ²³ Там само. – С.65.
- ²⁴ Там само. – С.75.

The article is devoted to researching of Ukrainian writer Natalena Koroleva's unstudied life pages and creative activity.

Ю.А.Мицик, Н.Я.Пухальська*

ІТАЛІЙСЬКА БРОШУРА 1633 р. ПРО УЧАСТЬ ЗАПОРОЖЦІВ У СМОЛЕНСЬКІЙ ВІЙНІ (1632–1634 рр.)

У статті в перекладі українською мовою подається текст італійської брошури 1633 р. – важливого джерела з історії запорізького козацтва і московсько-польської війни 1632–1634 рр., відомої як Смоленська. Дана пам'ятка проливає додаткове світло також і на італійсько-українські зв'язки XVII ст.

Смоленська війна 1632–1634 рр., як відомо, була розв'язана Московською державою з метою захоплення Смоленська, який тоді перебував під владою Речі Посполитої і був, до слова, містом на етнічних білоруських землях. Спочатку Смоленськ оточили московські війська під орудою боярина Міхаїла Шеїна, але потім (у 1633 р.) на допомогу смолянам прибув новообраний польський король Владислав IV (правив у 1632–1648 рр.; коронований у 1633 р.; у роки Смути проголошений московським царем; претендував і на шведський престол, оскільки його батька Сигізмунда III позбавив цього престолу у 1599 р. герцог Седерманландський (із 1604 р. король Швеції Карл IX)) і війна затяглася. Прихід під стіни Смоленська значних сил Війська Запорізького схилив терези на бік Речі Посполитої. Московія зазнала тоді третьої поспіль поразки у боротьбі проти Речі Посполитої (після Лівонської війни та Смути), при цьому запорожці виступали на боці короля.

Смоленська війна не привертала до себе особливої уваги істориків, навіть у Росії чи Польщі, не кажучи вже про Україну та Білорусію (певний виняток у нас становить загальновідома синтетична праця М.Грушевського, де згадується цей сюжет¹). Лише останнім часом історія даної війни починає досліджуватися активніше. Так, професор Варшавського університету М.Нагельський видав польський щоденник смоленського походу Владислава IV та у вступі до публікації зробив важливий висновок: «Участь запорізьких козаків у Смоленській війні вимагає окремої розмови, оскільки вони відіграли суттєву роль не тільки у боях під мурами Смоленська; їх загони атакували міста на південно-західних кордонах Московської держави»². У даній статті пропонується започаткувати таку розмову, представивши увазі дослідників текст італомовної брошури (7 сторінок разом із титульною), присвяченої саме цим подіям.

Насамперед слід відзначити, що вже під час війни з'явилися перші друковані брошури та «летючі листки», що висвітлювали її хід. Досить згадати 11 (!) німецькомовних реляцій. Перша з них («Fernere und gründliche Relation des glücklichen Sukzesses der Königlichen Majestät von Polen und Schweden um Smolensk») розповідала про успішні для Речі Посполитої бої під Смоленськом 18–29 вересня 1633 р. Вона складається з листа від 6 жовтня, писаного у королівському таборі, та реляції звідти ж, яка охоплювала події вересня – 5 жовтня 1633 р.³ Друга («Wahre und gründliche Relation von der

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ; Пухальська Наталія Янівна – викладач Київської православної богословської академії Української православної церкви Київського патріархату.

Viktoria, welche Gott unserer Königlichen Majestät verliehen hat»), що вийшла у типографії знаменитого гданського видавця Георга Рете, містила витяг із листа з королівського табору від 19 вересня 1633 р. і листа з Лемкова від 9 жовтня 1633 р.⁴ Третя («Wahrhaftige Relation von dem glücklichen Marsch Ihrer Königlichen Majestät von Polen und Schweden nach Smolensk und derselben Entsatzung. 1633») містила у собі два листи з королівського табору від 5 і 9 вересня 1633 р., в яких розповідалося про бої під Смоленськом і прибуття з військом Владислава IV⁵. У четвертій («Eigentlicher Bericht auf welchen Artikeln...»), п'ятій («Glaubwürdige Zeitung...»), шостій («Gründliche und wahre Relation...») і сьомій («Gründlicher und wahrhaftiger Bericht...») брошурах містилися реляції про перемогу Речі Посполитої під Смоленськом, а у перших трьох – ще й умови Поляновського миру 1634 р.⁶ Ще дві німецькі брошури («Gründlicher Bericht...» і «Victoria...») містили не тільки умови капітуляції московського війська під Смоленськом, але й універсал Владислава IV про перемогу від 26 лютого 1634 р.⁷ Того ж року вийшло два німецькі переклади універсалу Владислава IV від 14 жовтня 1633 р., даного у таборі під Смоленськом, в якому сповіщалося про успішний прорив блокади міста («Universal...»)⁸. Як бачимо, більшість німецьких реляцій базувалася на польських джерелах, що створювалися зазвичай у таборі коронних військ.

Подібні реляції було видано й у самій Польщі (польською та латинською мовами), а також Бельгії, Іспанії⁹ й, особливо, Італії, у т.ч. дві – з ініціативи знаменитого типографа Лодовіко Гриньяні, котрий виявляв неабияку зацікавленість подіями в Україні та Білорусії. Усі ці видання були описані у бібліографічному покажчику польського вченого К.Завадського¹⁰, і тому детально зупинятися на цьому не варто. Але одну з цих брошур нам вдалося скопіювати і перекласти з італійської на українську, тому про неї слід сказати більше.

1633 р. у Феррарі, у типографії Джозефо Джироні було видано брошуру під назвою «Relatione de gli apparati e progressi felici Della Maestro del Serenissimo Vladislao Rei di Polonia e Suecia nell'Impresa di Moscouia», тобто «Реляція про підготовку військ та вдалі військові подвиги його величності ясновельможного Владислава, короля Польщі та Швеції, під час московського походу». Єдиний її примірник зберігається у бібліотеці Упсальського університету у Швеції. Очевидно, її шведських читачів зацікавила згадка про Владислава IV з династії Ваза, короля Речі Посполитої та Швеції (шведським королем він був лише формально, так само, як і його батько Сигізмунд III). Мікрофільм цього примірника перебуває у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава) під сигнатурою А 324 і про нього стисло згадав К.Завадський¹¹. Дану брошуру того ж року було перевидано у Мілані, у друкарні Дж. Батиста Колонни («In Milano. Nellas stampa del her. Di Gio. Battista Colonna. Con licenza de Superiori 1633»), а її мікрофільм зберігається у тому ж відділі мікрофільмів під номером 62086 (ним ми й скористалися при написанні даної статті).

Брошура складається з двох частин: невеликого вступного повідомлення, в якому йшлося про ухвали коронаційного сейму Речі Посполитої 1633 р. (саме тоді було короновано Владислава IV), і листа пана Чудинського (?; Giudinschi) до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського від 15 травня 1633 р. Хтозна, чи є це перекручене ім'я Томаша Скупенського (Skupieński), лавничого писаря Старого міста Варшави, котрий склав потім

два «летючих листки», присвячених Смоленській кампанії Владислава IV. Лист цього автора, уміщений в італійському перекладі у двох виданнях брошури, є цінним, оскільки безпосередньо стосується участі запорожців у смоленському поході короля. Є тут згадка про козацьку раду, опис озброєння козаків; розповідь про початок походу Війська Запорізького під Смоленськ і взяття розташованої на Муравському шляху московської фортеці Валуйок (сучасне однойменне місто у Белгородській обл. Російської Федерації). Зрештою, наводиться стислий компут Війська Запорізького, в якому згадується насамперед гетьман Дороша (Dorocha). Тут мається на увазі Дорофій Дорошенко – син гетьмана Михайла Дорошенка і батько гетьмана Петра Дорошенка. Свого часу М.Грушевський сумнівався у тому, що Д.Дорошенко був у той час гетьманом, але виявлені на сьогодні джерела дають підстави для позитивної відповіді на дане питання. Так, М.Нагельський не сумнівається у цьому, щоправда, плутаючи Д.Дорошенка із його батьком Михайлом, а також вважаючи, що його замінив Яцько Остряниця (Острянин), котрий потім (у переддень походу козаків під Смоленськ) поступився місцем Тимошеві Орендаренку¹².

Як свідчить італійська брошура, Д.Дорошенко був гетьманом ще у середині травня 1633 р. Т.Орендаренко ж згадується як полковник Дарко (Darco). Під «Lavorch» слід розуміти наказного гетьмана Лавринка, а під ім'ям «Eleschminez» – наказного гетьмана Ілляша. Гірше з іншими полковниками, адже таких імен, навіть подібних, не зустрічаємо серед тогочасної козацької старшини. Можна тільки припустити, що тут подано викривлені назви полків Санжарського (Sengiareschi) та Переяславського (Piconarenschi; тоді переяславським полковником був Олифер). Ім'я останнього полковника (Narbognischi) ідентифікувати поки що неможливо. Під «паном кам'янецьким» слід розуміти Александра Пясечинського, кам'янецького каштеляна у 1631–1635 рр., а під «князем Вишневецьким» – Ярему Міхала Корибута Вишневецького, князя на Вишневі й Лубнах (1612–1651 рр.). Московський цар Міхаїл Романов (правив у 1613–1645 рр.) згадується як «головнокомандуючий».

Відзначимо, що поданий нижче текст італійської брошури 1633 р. є важливим джерелом не тільки з історії Смоленської війни, яке засвідчує активну роль у ній Війська Запорізького, але й з минулого українсько-італійських контактів. Передмову та стислий коментар написав Ю.А.Мицик, а переклад з італійської здійснила Н.Я.Пухальська.

Реляція

про підготовку військ та вдалі воєнні подвиги його величності
ясновельможного Владислава, короля Польщі та Швеції, під час московського
походу

Мілан, 1633. У типографії Дж. Батиста Колонна

Imprimatur

Брат Франциск, вікарій святого престолу в Мілані

Др. [?] Паоло Мацухеллі, що при найдостойнішому генеральному вікарії
архієпископської курії і т.д.

Ґомес Маторагі при преосвященнішому сенаті

Реляція

Не було нічого кращого від часу коронації ясновельможного короля Владислава у порівнянні з блиском особливо видатних його заслуг, як короля Польщі, ніж скликання вального сейму королівства у Кракові. Тут було вирішено покласти край особливому статусу, який усі попередні роки тримався виключно на присязі на вірність вищезгаданому цареві московитів; Владислав, одностаино проголошений королем, мусив віднині чинити тиск на Московію, що могло б сприяти не стільки вдоволенню законних претензій, скільки самоутвердженню його величності на шляху до повернення рідної держави, а також спадкової Швеції, несправедливо узурпованої герцогом Карлом Седерманландським за часів блаженної пам'яті Сигізмунда III, короля Польщі і батька згаданого вище його величності. Наслідком цього стали грандіозні справи його величності, а саме – надзвичайні успіхи у підготовці війська; зокрема, піхота його величності нараховувала близько 100 тисяч воїнів. Іншим принциповим положенням цього сейму було зміцнення держави за рахунок податків на суму 4 млн флоринів, які мали надходити протягом двох найближчих років. Ось чому згаданий вище його величність особисто розпочав із рекомендації вищевказаного наступу, сподіваючись із Божою допомогою, як на найкращий результат, на поширення католицького віросповідання, що його бажано було б розповсюдити якнайшвидше і у верхах, – причому не тільки серед величезного регулярного війська, завжди готового підтримати його величність, але й серед козаків, про чю турботливу допомогу повніше можна дізнатися з наведеного нижче листа. Подана версія, як здається, є важливою для сучасної розстановки сил, оскільки містить багато корисних відомостей про нинішній стан королівського війська. При ознайомленні з нею я дістав задоволення від успіхів його божественної величності на шляху до його слави, котру він здобуває раз у раз як милосердний і шляхетний полководець.

Копія листа, написаного паном Чудинським [Giudinschi] до коронного гетьмана, містить дані про кількісний підрахунок запорізьких козаків, здійснений від його імені, а також про потенціал їх війська у випадку об'єднання на поточний момент; це було вручено вищезгаданим гетьманом його найшляхетнішій королівській величності та перекладено з польської італійською мовою.

Ясновельможний пане!

Я передав листа від вашої ясновельможності гетьману запорізьких козаків [Cosacchi Saporoschi]. Разом із панами депутатами від провінцій пан гетьман отримав його з радістю; зокрема, він згадав про благодіяння, надані йому і Війську з боку вашої ясновельможності. Однак спочатку він не дав мені ніякої відповіді, оскільки вона мала залежати не лише від нього; яке слід ухвалити, приймається лише після постанови внаслідок одвертого обговорення. На пропозицію згаданого вище пана гетьмана, чи мають вони, як просить його величність, виставити військо проти московитів, чи ні, – усі одностаино проявили готовність та щире радість, на знак чого були негайно внесені герб, полковий штандарт і барабан, отримані ними від його величності. 9-го травня відбувся огляд війська на відкритій табірній стоянці, де взяли участь, як було підраховано, 120 тисяч вояків, а саме 40 тисяч піхотинців, серед яких особливий авторитет мають 10 гайдуків і 80 тисяч вершників із 46 турецькими гарматами і 20 тисячами по-сучасному обладнаних човнів. Піхота озброєна короткими аркебузами, що заряджаються порохом, кривими турецькими шаблями та кинджалами поверх одягу. Вершники мають під одягом панцир, а на сідлі аркебузу, лук зі стрілами, криву турецьку шаблю. Отже, 10-го травня вони вийшли на рівнину і попрямували до лісу, утвердившись над річкою Сейм, де мали

отримати знак від вашої ясновельможності. Згодом підійшли від пана кам'янецького, який із 2-ма тисячами вояків знаходився на рівнині і був готовий привести їх у рух негайно, як буде подано знак, та об'єднатися для спільних дій з іншими 4-ма тисячами під командуванням пана капітана Ротецького [Roteoschi]; останні, своєю чергою, отримали від пана князя Вишневецького припис із наказом, щоб і сам капітан, і всі інші виконували розпорядження пана кам'янецького.

У той час, як військо стояло в очікуванні, що окремі підрозділи отримають через свої курені наказ повертати назад, 3500 з них пройшли ворожою територією і напали з боку Татарії на якесь містечко під назвою Валуйки. Оскільки великий московський воєвода розмістив тут багато своїх коштвностей, то вони, переконавшись, що у цьому місті немає владного представника і що протягом багатьох років не знало воно ані нападів, ані грабунків, ані війн, вирішили пошукати свого щастя; і хоч була у цьому місті добра залога, однак важило це дуже мало, адже місто було варте того, щоби його захопити, підпалити смолоскипами і спалити; для цього знадобилося б 6 тис. вояків, озброєних шаблями. Далі було перетворено на в'язницю палац, в якому перебувала дружина і дочка владного представника, що їх капітан, який командував у цьому наступі козаками, у моїй присутності доручив гетьману Війська Запорізького. Козаки викопали тут велику й глибоку яму. Знайшли в ній 60 гармат, однак узяли з них лише 10, бо всі решта були виведені з ладу.

Далі є гідними подиву відомості про роль цього пана гетьмана в подіях, що розгорталися під Смоленськом і Москвою, а також і по всій країні. Так, із Москви надійшло зараз повідомлення, що Шеїн [Seimzgart], який командує смоленським військом, віддав наказ домагатися від головнокомандуючого допомоги людьми через великі військові приготування польських воєначальників; на це головнокомандуючий відповів, що він не може віддати такого розпорядження, бо розуміє, що козаки спроможні обернути проти нього його країну і відвернути від нього народ, який сам вирішує, чи потрібно це йому. До всього, написаного вище, додам, що коли головнокомандуючий запитав деяких чаклунів, якого кінця війни слід сподіватися, якщо її розпочати; і коли вони відповіли, що кінець буде невдалим і що він згубить корону, адже не замислився заздалегідь над вигодами щасливої долі, він, обурившись, дав наказ кинути їх до в'язниці. Зараз у мене перебувають 18 козаків із тих, що були прихильними до Москви. Представники від 700, які знаходяться у Паті [Pati], наполягали на прийомі у запорожців, вони зазнали на собі такого нечуваного деспотизму, що з ними спілкувався сам головнокомандуючий і ця бесіда тривала близько години.

Із табору на Сеймі, 15 травня 1633 р.

Компут війська запорізьких козаків у Московії:	
гетьман Дорошенко [Doroscha]	18 тис.
полковник Піконаренський [Pikonarenschi]	8 тис.
полковник Нарбоницький [Narbognischi]	18 тис.
Сенжарецький [Sengiareschi]	17 тис.
Елехмінець [Elecchminez]	16 тис.
полковник Лаворх [Lavorch]	16 тис.
полковник Дарко [Darco]	17 тис.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – С.202–206.

² Nagielski M. Wstęp // Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634. – Warszawa, 2006. – S.21.

³ Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk (далі – BGPAN). – Dział Starych Druków. – N1 8 adl. 45 b. Мікрофільм даного видання зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; Biblioteka Narodowa w Warszawie; далі – BNW) під номером 5756.

⁴ BGPAN. – Dział Starych Druków. – N1 4 8 adl. 45 a. Мікрофільм видання зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW) під номером 5755.

⁵ Мікрофільм даного видання зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW) під номером А 349. Оригінал – у відділі «Россіка» Державної публічної бібліотеки Росії ім. М.С.Салтикова-Щедріна.

⁶ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Dział Starych Druków. – №12247 I, 12248 I; BGPAN. – Dział Starych Druków. – N1 4 8 adl. 45 c.; N1 6 8 adl. 77. Мікрофільми даних видань зберігаються у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW) під номерами, відповідно, 5761, 32238, 5757 і 5758.

⁷ BGPAN. – Dział Starych Druków. – N1 4 8 adl. 48; N1 6 8 adl. 71. Мікрофільм видання зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW) під номерами 5760, 35095.

⁸ BGPAN. – Dział Starych Druków. – N1 6 8 adl. 64. Мікрофільми даних видань зберігаються у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW), відповідно, під номерами 35092 і 35091.

⁹ Відомі три брошури, видані, відповідно, у Мадриді в типографіях Алонсо Мартіна («Las continuas de Ladislao IV...»), Франческо де Окампо («Relation de la victoria del rei Polonia...») та в Малазі в типографії Жуана Серрано де Варгаса («Las continuas Vitoras...»). Мікрофільми цих видань зберігаються у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки (Варшава; BNW) під номерами А 382, А 381, А 380

¹⁰ *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia. – Т.1: 1514–1661. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S.105–106. – №403.

¹¹ *Ibid.* – S.195–106. – №403.

¹² *Грушевський М.* Указ. праця. – С.202; *Nagielski M.* Op. cit. – S.22.

Presented in the article is the text of Italian pamphlet in 1633 translated into Ukrainian – an important source on the history of Zaporizhzhya Cossacks and Moscow-Polish War of 1632–1634 that was known as the Smolensk War. This monument is also sheds additional light and on the Italian-Ukrainian relations of the 17th century.

РЕЦЕНЗІЇ

Дацків І.Б.

Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.

На всіх етапах державного будівництва України (доба Центральної Ради, гетьманат П.Скоропадського, Директорія Української Народної Республіки, Західноукраїнська Народна Республіка), як і в наші часи незалежності, зовнішньополітичні відомства зі своєю дипломатичною службою були і є невід’ємним атрибутом держави та відігравали й відіграють визначну роль в її становленні й розвитку. Розбудовуючи у сучасних умовах апарат міжнародних взаємин, надто важливим уявляється залучення до цього державотворчого процесу оригінального досвіду створення зовнішньополітичної служби українських державних утворень 1917–1923 рр.

Україна у сфері міжнародної діяльності має певний власний досвід, набутий протягом періоду боротьби нашого народу за незалежність у 1917–1923 рр. Уроки тієї доби актуальні й нині, вони потребують неупередженого та уважного ставлення сучасників для розуміння витоків зовнішньої політики України, її традицій.

Саме тому актуальною є монографія кандидата історичних наук, доцента Тернопільського національного економічного університету І.Б.Дацківа «Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.», в якій автор, спираючись на науковий доробок попередників, архівні документи, опубліковані матеріали та інші джерела, ставить за мету всебічно висвітлити дипломатичну діяльність українських урядів, спрямовану на захист національних інтересів.

У вступній частині автор обґрунтовує актуальність обраної теми, наукове і практичне значення, визначає його мету й завдання, об’єкт і предмет дослідження, хронологічні та географічні рамки, відображає наукову новизну і практичне значення отриманих результатів. Аналізуючи стан наукового розроблення теми, автор відзначає, що праці, які так чи інакше висвітлюють проблеми, пов’язані зі створенням і діяльністю дипломатичних представництв часів Української Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР, а також узагалі питання зовнішньої політики цього періоду, можна розподілити на декілька груп: творчий доробок найактивніших учасників Української революції та її провідників; емігрантська література; дослідження радянських істориків; праці зарубіжних учених; студії сучасних українських науковців.

Відповідно до мети і завдань дослідження, автор добирав та аналізував джерельні матеріали. У монографії використано понад 60 фондів центральних державних архівів України у Києві та Львові, Російської Федерації, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Галузевого державного архіву Служби безпеки України тощо. До наукового обігу значна частина архівних матеріалів уводиться вперше. За походженням, формою і науковою цінністю друковані та архівні джерела поділяються на документи і матеріали центральних органів влади та управління (друковані, архівні); документи і матеріали українських дипломатичних представництв за кордоном (друковані, архівні); документи і матеріали особових фондів (друковані, архівні); матеріали періодичної преси; мемуари українських громадсько-політичних і державних діячів та дипломатів доби національно-визвольних змагань.

У розділі, який присвячено формуванню національної дипломатії в добу Центральної Ради (с.70–125), автор зазначає, що українська дипломатія ХХ ст. народилася 1917 р., у буремний час творення Української Народної Республіки. Тоді наша молода держава, перебуваючи, як і сьогодні, у центрі геополітичних трансформацій

Європейського континенту та виборюючи своє право на існування, вела активну дипломатичну діяльність, розвивала (практично з нуля) свою дипломатичну й консульську службу.

У згаданому розділі аналізується позиція Центральної Ради стосовно її ідеологічних та організаційних засад. Наголошується, що одним із головних напрямів діяльності стали заходи щодо встановлення перемир'я на фронтах і припинення Першої світової війни. Розглядається прийняття рішення про участь делегації УНР у брестських переговорах. Цілком слушно І.Б.Дацків наголошує, що в добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. За цей період опрацьовано численні законодавчі акти, якими практично керувалися дипломатичні служби Української Держави та УНР, визначено стратегічні напрями розбудови відомства та його складових, створено умови для розгортання масштабів міжнародної співпраці в інтересах України.

Вступ України на міжнародну арену розглядається у третьому розділі рецензованої праці (с.129–167), де автор відзначає активізацію зовнішньої політики Центральної Ради, і наголошує, що її зовнішньополітичне становище спонукало враховувати загрозу агресії з боку більшовицької Росії. Тож, незважаючи на певні симпатії до країн Антанти, Україна вдалася до налагодження контактів із Центральними державами, які ствердно відреагували на заклик до всіх воюючих сторін для остаточного довершення справи миру на міжнародному конгресі. Автор не оминув увагою той факт, що російська більшовицька делегація на чолі з Л.Троцьким намагалася запобігти участі представників України в Брест-Литовській конференції, але українські дипломати відстояли своє право і право власної країни виступити самостійним суб'єктом у Бресті, щоправда, за певного сприяння керівників дипломатичних місій Німеччини й Австро-Угорщини, зацікавлених у погіршенні міжнародного становища Росії й залученні незалежної України до взаємовигідного партнерства. У висновках до даного розділу І.Б.Дацків відзначає, що вітчизняні дипломати виявили велику здібності й уміння використовувати суперечності, які існували між більшовицькою Росією та Центральними державами, внутрішнє становище у Німеччині й Австро-Угорщині. Їх рішення та послідовна позиція базувалася, насамперед, на заявах голів делегацій Центральних держав і більшовицької Росії про права націй на самовизначення.

У четвертому розділі (с.170–211) автор книги висвітлює історичний акт укладення мирного договору між Україною та Центральними державами, підписаний у ніч на 9 лютого 1918 р. Це свідчило про визначний успіх української делегації, яка гідно представила новостворену державу, здійснила перший крок до її міжнародного визнання завдяки патріотизму, заповзятості і фаховості всього складу дипломатичної місії у Бресті, а надто її молодих представників.

І.Б.Дацків відзначає і той факт, що чільне місце на переговорах делегації УНР посіли територіальні питання. Головним завданням дипломатів Центральної Ради стало вирішення долі українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Возз'єднання їх з УНР було метою Центральної Ради, як і включення до меж України Холмщини та інших територій, населених українцями, що перебували у складі колишньої Російської імперії й були зайняті іноземними військами.

У монографії наголошується, що у Бресті було підписано ще один документ («Тайний договір про Галичину та Буковину»), який було підписано між УНР та Австро-Угорщиною. Суть його зводилася до гарантій прав національних меншин поляків, євреїв, німців та інших в Україні, а також українців в Австрії. До 31 липня 1918 р. австрійський уряд зобов'язався створити з Галичини та Буковини окремих коронний край у межах Австрійської імперії.

У роботі І.Б.Дацківа розкриваються економічні аспекти Брестського договору щодо взаємного обміну надлишками продукції. На думку автора, це було одним

з основних положень Брестського миру, яке становило головний сенс для нових союзників України. Безперечно, економічний договір від 23 квітня 1918 р. – зазначає автор – не можна вважати рівноправним, проте він був вигідним не лише Центральним державам, але й самій Україні. Найважливішим досягненням нашої країни було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену (с.211). Загалом, він сприяв державному будівництву й продовженню національно-визвольних змагань.

У п'ятому розділі рецензованої книги («Здобутки дипломатії гетьманату»; с.214–282) автор відзначає, що за правління П.Скоропадського й утвердження Української Держави започатковано новий етап в історії української дипломатії. І.Б.Дацків наголошує, що її головні орієнтири були традиційними й, власне, не відрізнялися від зовнішньополітичного курсу Центральної Ради – досягнення міжнародного визнання, встановлення і зміцнення дипломатичних, військово-політичних, економічних та культурних відносин із країнами Центрального блоку, нейтральними та новими, надто сусідніми, державними утвореннями, які виникли на теренах постімперської Росії (с.214). Дослідник відзначає, що гетьман П.Скоропадський, його уряд та зовнішньополітичне відомство, згідно з міжнародно-правовою практикою, підтвердили й визнали чинними успадковані від попереднього керівництва України угоди та зобов'язання.

Значне місце приділено автором висвітленню розвитку дипломатичних і військово-політичних зв'язків гетьманату П.Скоропадського із суміжними та іншими «окраїнними державами», які постали внаслідок розпаду Російської імперії (с.255–271). І.Б.Дацків відзначає, що зміцнення стосунків та дружніх взаємин України з молодими державами ґрунтувалися на спільності визвольної боротьби за незалежність проти більшовицької Росії, яка розгорнула процес «збирання земель» та відновлення імперії вже під проводом більшовицького режиму.

Спираючись на відповідні документи, дослідник робить висновок, що в діяльності уряду гетьманської держави на міжнародній арені було досягнуто найзначніших успіхів. Переконалим свідченням міжнародного визнання Української Держави П.Скоропадського став дипломатичний корпус, акредитований наприкінці 1918 р. Зокрема, тоді в Україні було представлено 25 країн.

У цілому варто відзначити правомірність висновку, що зовнішня політика гетьманату П.Скоропадського не була сталою. Якщо у загальному вигляді її можна спочатку оцінити як пронімецьку, то з часом зовнішньополітична орієнтація була піддана відповідній корекції.

З огляду зовнішньої політики та дипломатії Директорія УНР, можливо, опинилася у ще важчому становищі, ніж Центральна Рада та гетьманат П.Скоропадського. Це був період, коли пік визвольних змагань уже минув, а тиск на Україну з боку більшовицької Росії ставав дедалі сильнішим. Що ж стосується західних країн, то вони практично не надавали допомоги українській справі, оскільки в їх політиці місця для незалежної, суверенної української держави просто не було. У такій ситуації і мали діяти дипломати Директорії. Саме цим питанням присвячено шостий розділ монографії («Дипломатія Директорії в боротьбі за незалежність Української Народної Республіки»; с.286–378), в якому аналізуються відносини з державами Антанти на підґрунті спільної боротьби з Москвою. Висвітлено переговори представниками Франції в Одесі і Бірзулі взимку 1919 р., а також в Яссах, де перебували дипломати країн Антанти. Автор відзначає, що представники французького військового командування усвідомлювали перспективність військово-політичного союзу і знайшли порозуміння з делегаціями, але питання про визнання незалежності виносили на розгляд Паризької мирної конференції (с.293). Досить ґрунтовно описується структура і діяльність зовнішньополітичного відомства Директорії (с.307–333).

І.Б.Дацків відзначає, що орієнтація зовнішньої політики Директорії УНР на Антанту, яка, по суті, звелася до стосунків із Францією, не виправдала сподівань.

Серед основних причин такого становища слід відзначити політичний курс союзників, які не визнавали України як незалежної держави й головним своїм завданням ставили відновлення білої Росії та посилення Польщі. Проте серед країн Антанти не було одностайності. Франція і США прагнули перш за все відновити унітарну російську державу в дореволюційних межах та створити «Велику Польщу». Англія та Італія дотримувалися такої позиції з деякими застереженнями. Хоча ніхто з них не ставився до України вороже, однак ніхто й не вважав її суб'єктом міжнародного права.

У роботі автор слушно відзначає, що однією із серйозних прогалин у діяльності Директорії у сфері міжнародних відносин було те, що вона надмірно ідеологізувалася, міжпартійні незгоди й суперечки переносилися на зовнішньополітичний терен, а партійна належність (а не професіоналізм) ставала чи не головним критерієм добору кадрів.

У сьомому розділі, присвяченому зовнішній політиці Західноукраїнської Народної Республіки та діяльності її дипломатії (с.386–460), відзначено, що з перших днів розбудови держави президент Є.Петрушевич і Державний секретаріат мали вирішувати два головні зовнішньополітичні завдання: по-перше, забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у Першій світовій війні, легітимність і правомірність своїх кроків, спрямованих на утворення західноукраїнської державності; по-друге, знайти допомогу в боротьбі проти Польщі (с.387).

Природним союзником ЗУНР була Наддніпрянська Україна й перші дипломатичні місії вже у листопаді 1918 р. (тобто, у перші дні існування республіки) було скеровано саме до Києва. У розділі досліджується надана галичанам допомога (щоправда, досить обмежена у зв'язку з війною УНР із Росією) та її результати. Певну дипломатичну допомогу надала місія УНР до Паризької мирної конференції, яка на першому етапі об'єдналася з делегацією В.Панейка і вела узгоджену лінію. Делегації ЗУНР та УНР сприяли поширенню міжнародної підтримки України, боронили права та інтереси української держави в міжнародних стосунках, попри те, що українським дипломатам довелося працювати в дуже складних умовах – більшість інформації про Україну Захід отримував із ворожих українській державності джерел. Проте ставка Антанти на сильну Польщу як противагу більшовицькій Росії і Німеччині позбавила дипломатів ЗУНР сподівань на якісь домовленості у Парижі. Утім, вони активно і цілеспрямовано діяли на переговорах у рамках конференції та з главами провідних держав світу, у результаті було створено комісії зі східногалицької проблеми, а в Галичину надсилалися спеціальні місії. Уперше аналізується дипломатична допомога галичанам із боку української заокеанської діаспори. Автор зазначає, що уряд ЗУНР в екзилі сконцентрував свої зусилля на дипломатичній сфері. Є.Петрушевич звертався до країн Антанти з нотами та меморіалами у справі Галичини, повідомляв про насильства польської окупаційної влади над українським населенням у краї. 23 лютого 1921 р. рада Ліги Націй визнала, що Східна Галичина перебуває поза кордоном Польщі, тому на неї не можуть поширюватись постанови мирного договору про права національних меншин, питання правового становища Галичини повинна була вирішити Рада амбасадорів. Міжнародна ситуація зумовила ухвалення нею 14 березня 1923 р. рішення про приєднання Галичини до Польщі при забезпеченні для краю автономії. Відтак уряд ЗУНР в екзилі саморозпустився.

Автор робить висновки, що всі незалежні українські уряди періоду боротьби нашого народу за незалежність 1917–1923 рр. приділяли значну увагу міжнародним відносинам, прагнули добитися міжнародного визнання країни. Дипломатична діяльність стала важливою складовою процесу державного будівництва. Десятки і сотні талановитих вітчизняних дипломатів наполегливо працювали за кордоном. Характерною особливістю розбудови і розвитку дипломатії всіх державних формувань України була складна геополітична ситуація, коли наша країна стала об'єктом

прагматичного інтересу з боку Росії, Німеччини, Австро-Угорщини й змушена була скеровувати зовнішньополітичну діяльність винятково на захист своєї незалежності.

Загалом позитивно оцінюючи рецензовану монографію, хотілося б висловити деякі зауваження. У першому розділі доцільно було більш критично проаналізувати історіографію з даної проблематики. Так, на нашу думку, недостатньо повно висвітлене ставлення іноземних дипломатів до «галицького питання» на міжнародній конференції в Генуї, міжнародному конгресі прихильників Ліги Націй у Празі та конгресі миру в Лондоні. Безумовно, цінним додатком до монографії став би іменний та географічний покажчик.

Таким чином, слід визнати, що монографія І.Б.Дацківа «Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.» написана на високому науковому рівні. Вона, безумовно, стане надійною підмогою для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією української дипломатії. Це ґрунтовне дослідження є вагомим внеском у розвиток сучасної наукової концепції історії України. При цьому вона не ставить крапку в осмисленні проблеми, а, радше, окреслює нові горизонти наукових пошуків та дає імпульс для подальшої розробки проблеми.

О.П.Реєнт (Київ)

Адамович С.В.

Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. – 884 с.

Боротьбу українців протягом століть за право створення власної держави супроводжувало звернення до феномена соборності. Адже саме соборність, як один із базових концептів національної державності, включає і нерозривно поєднує у своєму змісті як єдність українського суспільства на основі історико-культурних та національно-духовних цінностей, так і консолідацію громадян на ґрунті свободи, демократії й дотримання прав людини.

Незважаючи на те, що незалежна Україна торує свій державницький шлях уже 19 років, досі поза увагою залишалося комплексне дослідження регіонального розвитку в умовах становлення і розвитку української державності і пов'язаних із цим перспектив соборності України. Цю прогалину спробував заповнити кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського національного університету С.В.Адамович, який протягом останніх років вивчає проблему соборності у суспільно-політичному житті нашої держави.

Монографічне дослідження івано-франківського історика доповнює невелику на сьогодні підбірку студій із проблем історичної регіоналістики, зокрема в її, сказати б, соборницькому компоненті. Логіка книжки закономірно вписується у сучасну науково-методологічну парадигму історичної регіоналістики, розроблену членом-кореспондентом НАН України, заступником директора Інституту історії України НАНУ, доктором історичних наук, професором О.Реєнтом та провідним науковим співробітником відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, доктором історичних наук Я.Верменич.

Актуальність рецензованої праці С.В.Адамовича вагома ще й тому, що вже від рубежу XIX–XX ст. візія соборної України культивувалася провідниками обох гілок українства. Відтак ідея майбутньої єдиної держави ґрунтувалася на підвалинах етнічної та мовної спільності українців підросійської і півавстрійської України. А що соборницькі ідеї виходили з Галичини і в їх основі лежали пошук союзників у протистоянні з польською елітою та галицьке месіанство стосовно Наддніпрянщини, то ідея соборної України була досить раціональною і реалістичною. До того ж, вона логічно вписувалася в геополітичну орбіту початку XX ст.: Російська імперія, яка найбільше заперечувала ідею української соборності, не могла реально протиставити

будь-яку відповідну контрдією на території Австро-Угорщини, а москвофільство з його «Татьянинскими обществами» не становило надто серйозної загрози.

З іншого боку, соборність отримала могутній поштовх завдяки діяльності подвижників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. загальнонаціонального масштабу – П.Куліша, М.Драгоманова та І.Франка. Остаточне політичне і законодавче оформлення ідеї соборності відбулося у період Української революції 1917–1921 рр. завдяки спільним діям двох українських еліт – галицької та надніпрянської. Емпірика цього процесу засвідчила, що ціле ХХ століття – це історія боротьби національних провідних верств за створення єдиної політичної нації, а, відтак, і єдиної держави. Суттєвим кроком на шляху реалізації соборницької ідеї став процес утворення Великої України, частково розпочатий радянським режимом у 1939–1945 рр. і завершений у 1991 р., коли наша країна проголосила державну незалежність. Власне кажучи, 1991 рік і став відправним пунктом для автора у з'ясуванні особливостей дезінтеграційних ризиків та шляхів об'єднання держави. Звичайно, не можна стверджувати, що проблема соборності не вивчалася істориками, але у згаданому контексті вона ще не була предметом спеціального дослідження.

Структура монографії С.В.Адамовича цілком виправдана. У першому розділі проаналізовано джерела та історіографію проблеми. При написанні праці автор залучив матеріали, що зберігаються у вітчизняних центральних (ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА СБУ) і регіональних (державні архіви Закарпатської, Вінницької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської, Тернопільської, Харківської та Чернівецької обл.) архівах. Джерельна база дослідження дала авторові змогу показати складний історичний шлях, що пройшла незалежна Україна у справі консолідації суспільства й формування української політичної нації. Особливе місце у списку використаних джерел і літератури мають виступи політичних і громадських діячів, періодичні видання та інтернет-джерела. Загальний перелік налічує 1096 одиниць, що дозволяє стверджувати про високий ступінь аргументованості запропонованих автором висновків (с.817–823).

У наступних п'яти розділах розкрито проблеми державного устрою та концепцій децентралізації в незалежній Україні, тенденції суспільно-політичних процесів у регіонах Півдня і Сходу України, специфіку розвитку західноукраїнського регіону тощо. Авторська періодизація еволюції соборності та регіонального розвитку в незалежній Україні цілком доцільна: розпад партійно-радянської системи і здобуття незалежності України (1989–1991 рр.), процес розробки і прийняття Конституції (1990–1996 рр.), проблема вдосконалення державного устрою та консолідації країни після її ухвалення (1996–2008 рр.), боротьба за надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню та проведення адміністративно-територіальної реформи (1997–2008 рр.). Відтак розгляд концепцій децентралізації в незалежній Україні побудовано за хронологічно-проблемним принципом і справедливо пов'язано зі змінами загальної суспільно-політичної ситуації.

Другий, найбільший, тематичний блок монографії становить дослідження особливостей регіонального розвитку у суспільно-політичному житті незалежної України (с.357–816). Обґрунтовуючи свою позицію в даному питанні, С.В.Адамович з'ясовує різні аспекти формування політико-правового статусу АР Крим у складі України, періоди нестабільності і протистояння з органами державної влади, становлення лояльної до центру регіональної влади, зростання децентралістських тенденцій на півострові. Послугуючись сучасним теоретико-методологічним інструментарієм, автор розглядає і специфіку суспільно-політичного розвитку регіонів Сходу України. Виокремлюючи Донбас як осереддя суспільно-політичного розвитку, він доволі переконливо показує розвиток ідеї економічного регіоналізму в незалежній Україні, сепаратистські та федералістські прояви в умовах виборчих кампаній. Деяко особібно проаналізовано статусні та ідентифікаційні характеристики Харкова (с.572–575). Зауважимо: якщо й виокремлювати цей обласний центр як

певний приклад для унаочнення авторського бачення проблеми, було б доцільним порівняти з ним, скажімо, Донецьк.

Завершує дослідження С.В.Адамовича аналіз негативних наслідків регіональних розколів усередині країни, сказати б, її «західна» складова, специфіка функціонування якої вивчається автором у розрізі етнополітичного розвитку Закарпаття, Галичини і Буковини. У цьому компоненті монографії з'ясовується проблема політичного русинства, угорський фактор у суспільно-політичному житті Закарпаття, соборницькі тенденції у Галичині. Знову ж таки осібно стоїть Чернівецька область, на прикладі якої показано особливості міжетнічних та міжконфесійних відносин (с.787–816). На нашу думку, доцільно було б порівняти, скажімо, статусні та ідентифікаційні характеристики принаймні Львова і Чернівців. Це дозволило б побачити виразну регіональну специфіку західноукраїнської етнополітичної сфери.

Окремо слід звернути увагу на висновки. Їх зміст переконує, що вони ґрунтуються на ретельному опрацюванні емпіричного матеріалу, сучасному методологічному інструментарії та широкій історіографії проблеми.

Позитивно оцінюючи монографію С.В.Адамовича, слід зазначити окремі прогалини. Зокрема, у такій ґрунтовній праці відсутні іменні та географічні покажчики, перелік умовних скорочень, а також структурування практичних рекомендацій органам законодавчої й виконавчої влади та місцевого самоврядування України за їх відомчим підпорядкуванням.

Водночас підкреслюємо, що своєю працею С.В.Адамович відкрив перспективи для майбутніх досліджень консолідаційних і дезінтеграційних процесів у незалежній Україні, а також розширив методологічні обрії історичної регіоналістики. Загалом рецензована монографія – це перша і досить вдала спроба дослідження проблеми соборності та регіонального фактора у державному будівництві, відтак вона є суттєвим внеском у вивчення державотворчих та етнополітичних процесів у сучасній Україні та буде корисна як історикам і політологам, так і державним діячам та політикам.

*І.В.Срібняк (Київ),
І.С.Монолатій (Івано-Франківськ)*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В.Блануца (Київ), В.А.Доброчинська (Рівне)

І МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

Ініційована Рівненським державним гуманітарним університетом наукова конференція має свою історію – започаткована як міжвузівська, 2008 р. вона отримала статус всеукраїнської, а вже 2009 р. – міжнародної, яка й відбулася 9–10 грудня. Організатором наукового заходу став історико-соціологічний факультет РДГУ за участі Інституту історії України НАНУ, а його метою було оприлюднення здобутків молодих учених за різними напрямками досліджень вітчизняної та всесвітньої історії, а також визначення пріоритетних шляхів новітніх історичних студій.

Відкрили конференцію представники влади м. Рівного, керівництво РДГУ та, зокрема, історико-соціологічного факультету, деканом якого вже не один рік є випускник аспірантури Інституту історії України НАНУ В.Шеретюк. Надалі пленарне засідання проходило у формі доповідей молодих фахівців із різних періодів як вітчизняної, так і всесвітньої історії. Так, статус міжнародної конференції засвідчено представленням матеріалів польських колег – докторанта *А.Юсуповича* (Варшава) та доктора історії *В.Нагірного* (Краків), які розробляють галицько-волинську тематику класичного середньовіччя. Литuanістичний напрям представлено доповідями канд. іст. наук *Д.Ващука* (Київ) про документальну базу великого князя литовського Свидригайла за матеріалами 22-ї Книги записів Литовської метрики та канд. іст. наук *А.Блануци* (Київ) про джерела дослідження земельних надань Сигізмунда II Августа на Волині. Проблеми історії кінця XVIII–XIX ст. у своїх виступах порушили канд. іст. наук *Н.Конопка* (Острогор) (вирішення питань міського урядування малоросійським військовим губернатором М.Репніним) та аспірант *А.Кізлова* (Київ) (списки чудотворних ікон у системі святинь Києва). Різні аспекти національно-визвольних змагань початку XX ст. висвітлювалися у доповіді канд. іст. наук *О.Кукси* (Мінськ). Зокрема, історик здійснив порівняльний аналіз основних тенденцій державно-політичного будівництва в 1917–1922 рр. у сучасних історіографіях Білорусії та Росії. Канд. іст. наук *І.Хома* (Львів) проаналізував становище окремого загону січових стрільців на час листопадового повстання у Львові. Аспірант *Н.Заставецька* (Тернопіль) висвітлила проблеми популяризації ідей збереження пам'яток у Східній Галичині у 1920–1930-х рр. на прикладі діяльності Національного музею у Львові. Питання новітньої історії із темами про тероризм в умовах біполярного світу 1960 – початку 1990-х рр. та національно-культурне відродження етнічних меншин України у 1985–1991 рр. у вітчизняній історіографії висвітлили, відповідно, канд. іст. наук *А.Поспелов* (Одеса) та аспірант *О.Наконечна* (Івано-Франківськ).

По завершенню пленарного засідання робота конференції проходила у чотирьох секціях, які засвідчили багатоглибкий простір наукових здобутків молодих науковців. У межах першої секції («Проблеми суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України») було заслухано доповіді, що охопили історичний поступ із часів Русі до сьогодення. Особливий інтерес викликав виступ канд. іст. наук *О.Лугового* (Одеса), присвячений найму скандинавських вояків на руську та візантійську службу. На основі джерельного матеріалу історик зробив спробу підрахувати чисельність варягів, щоби визначити, наскільки постійною або ситуативною була їх присутність у Русі.

Проблему етнічного складу населення, зокрема єврейської і татарської громад, в українських містах Південно-Східної Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. озвучила у своїй доповіді аспірант *І.Рибачок* (Острогор). Увагу присутніх привернув виступ аспіранта *О.Васильєвої* (Київ), в якому викладалися результати наукових досліджень щодо структури управлінського апарату гетьманського двору. Дослідниця проаналізувала роль дозорців і старост, які становили середню ланку управителів упродовж 1687–1734 рр. Тему взаємин

російських військослужбовців із населенням Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. порушила у своїй доповіді аспірант *Н.Мацко* (Тернопіль). Автор на основі широкого кола різнопланових джерел навела приклади визиску українського населення новоствореною російською адміністрацією.

Окремі виступи торкалися сакральної тематики. Діяльності духовно-просвітницького осередку – кременецького Свято-Миколаївського богоявленського братства, яке діяло впродовж XVIII – початку XX ст., – було присвячено доповідь аспіранта *І.Тимочко* (Рівне). Дослідниця проаналізувала статут, структуру та систему управління братства, показавши його благодійну і просвітницьку місію.

Відчутно поживавився інтерес молодих дослідників до економічної історії. Інформативною насиченістю вирізнявся виступ аспіранта *М.Кузьмича* (Луцьк), в якому висвітлено стан промисловості Волинської області 1950-х – середини 1960-х рр. Логічним продовженням стала доповідь здобувача *В.Колядинського* (Луцьк), де відтворено розвиток Луцького автомобільного заводу в період незалежності (1991–2008 рр.).

У другій секції («Всесвітня історія у сучасних дослідженнях») науковий інтерес викликала доповідь канд. іст. наук *Р.Шеретюк* (Рівне), яка актуалізувала питання масового переходу уніатів Білорусії на римо-католицизм у 1802–1803 рр. та показала реакцію на ці події російського уряду кризь призму імперського законодавства. Проблемі національних меншин, зокрема єврейського населення у Російській імперії, було присвячено виступ аспіранта *Н.Івчик* (Рівне). Автор зупинилася на правах євреїв, а також їх обмеженні, що було відображено на законодавчому рівні у другій половині XIX ст. Аспірант *С.Яцечко* (Луцьк) докладно розглянула антикомуністичні рухи у країнах Європи соціалістичного табору, зокрема торкнулася причин та перебігу трагічних грудневих подій у Польщі 1970 р.

Деякі аспекти міжнародних відносин проаналізовано у доповіді аспіранта *Д.Крисенка* (Київ). Дослідник зробив оцінку ролі та місця США в іраксько-кувейтському протистоянні 1988–1990 рр., наголосивши на суперечливій позиції владних структур щодо перебігу подій, які призвели до переходу конфлікту у силову стадію. Зацікавлення та дискусію викликала доповідь аспіранта *В.Мисана-Мілясевича* (Львів), присвячена проблемі міжнародного тероризму та передумовам створення і діяльності субрегіональної міжнародної структури взаємозахисту – Шанхайської організації співпраці, заснованої у 2001 р. Дослідник проаналізував координуючу діяльність цієї організації у протидії міжнародному тероризму.

Плідною була робота третьої секції («Історичне краєзнавство»), де увага присутніх зосереджувалася на регіональних особливостях історичної минувшини. Цікавий порівняльний аналіз весільних заручин на Волині і Поліссі, який передував передвесільному циклу у середині XIX – на початку XX ст., прозвучав у доповіді аспіранта *В.Нємца* (Львів). Окремі аспекти культурного життя Волинського воєводства міжвоєнної Польщі, зокрема внесок Волинського краєзнавчого товариства й опіки над пам'ятками старовини у розвиток туризму краю окреслила аспірант *Т.Ковальчук* (Острог). Автор детально зупинилася на заходах товариства, спрямованих на пропаганду та популяризацію туристичної галузі.

Окремий блок виступів свідчить про зростаючий інтерес до подій вітчизняної історії періоду Другої світової війни. Міжправославне протистояння на Волині у 1941–1942 рр., його витоки та наслідки проаналізовано у виступі *І.Булиги* (Рівне). Розвиток освіти на Рівненщині в умовах окупаційної влади 1941–1944 рр. висвітлила канд. іст. наук *В.Доброчинська* (Рівне). Про пресові видання Рівненщини, через які окупаційна адміністрація проводила активну пропагандистську та культурно-освітню роботу у краї, розповіла аспірант *В.Писцьо* (Рівне).

Особливу зацікавленість викликали доповіді про історію Організації українських націоналістів, адже ця проблематика викликає жвавий суспільно-політичний резонанс. На основі матеріалів центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України *В.Іванченко* (Київ) з'ясував невідомі обставини загибелі письменниці та учасниці підпілля ОУН(б) на Рівненщині – Людмили Фої, а *Ю.Польова* (Київ) відтворила діяльність провідника Дунаєвського та Вінницького надрайонів ОУН(б) на Поділлі – Йосипа Демчука («Лугового»).

У четвертій секції («Джерелознавство, історіографія та спеціальні історичні дисципліни») цікаву дискусію викликала доповідь *А.Красножона* (Одеса), яка торкалася проблеми датування оборонного рову Білгород-Дністровської фортеці. Про археологічні знахідки у Дубно періоду литовсько-польської доби повідомив здобувач *В.Чекурков* (Рівне). Стан вивчення історіографії бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. підсумувала здобувач *О.Сажок* (Луцьк). Дослідниця виокремила вчених, предметом наукового інтересу яких була багатогранна діяльність церковних братств. Інтерес у науковців викликала доповідь канд. іст. наук *А.Сови* (Львів) про символіку пластового куреня «Лісові чорти», члени якого брали активну участь у громадському житті Галичини 1920–1930-х рр. Історіографічний аналіз діяльності іспанської дипломатії у період консолідації демократії у цій піренейській країні (1980–1990-ті рр.) зробила аспірант *Л.Матлай* (Київ).

На завершальному засіданні керівники секцій підбили підсумки та узагальнили роботу конференції. Результати пошуків молодих науковців увійшли до збірника наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», який є фаховим виданням у галузі історичних наук.

Л.В.Легасова (Київ), Н.О.Шевченко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ» (ДО 65-ї РІЧНИЦІ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ)

Захід під такою назвою відбувся 27 квітня 2010 р. у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Його організаторами виступили Міністерство оборони України, Міністерство культури і туризму України, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАНУ, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, молодіжна громадська організація «Київський клуб “Червона зірка”».

Мета конференції полягала в обговоренні теоретичних і практичних аспектів фундаментальних досліджень проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, архівної й музейної справи, «українського аспекту» перемоги, увічнення пам'яті про учасників та жертви світового збройного конфлікту. Ураховуючи рівень наукового форуму, його організатори виходили з необхідності охоплення всіх найважливіших подій воєнної доби. Тематика конференції включала питання:

- історіографія та джерела історії України періоду Другої світової війни, бойові дії на українському театрі війни;
- окупаційний режим на території України;
- радянський рух Опору та український самостійницький рух;
- суспільно-політичні та економічні процеси, проблеми історичної пам'яті.

Конференцію та пленарне засідання відкрив директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.А.Смолій*, який у своєму виступі дав змістовну характеристику сучасного стану досліджень історії Другої світової війни в Україні і за кордоном, окреслив основні перспективи наукового пошуку. Учасникам, організаторам та гостям конференції надіслали привітання керівники уряду України, міністерств оборони та культури і туризму. Перед присутніми виступили голова Державного комітету архівів України *О.П.Гінзбург*, академік НАН України, учасник Великої Вітчизняної війни *П.Т.Тронько*, директор департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України *І.І.Тищенко*, заступник міністра культури і туризму України *О.Г.Бенч*.

На пленарне засідання було винесено узагальнюючі доповіді провідних науковців (істориків, архівістів, музеєзнавців), в яких прозвучали теоретико-методологічні міркування

з приводу опрацювання складних і суперечливих явищ та процесів, що мали місце в період Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, оцінка перспектив, аналіз сучасного стану історичної пам'яті про війну і суспільної реакції на тогочасні події.

Секційні засідання орієнтувалися на спеціальне обговорення певних тем. Згідно з існуючою традицією, було виокремлено чотири групи проблем, що охоплюють весь перебіг війни. Так, учасники першої секції займалися методологією, історіографією і джерелознавством, архівною та музейною справами у тій частині, в якій вони стосуються історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Нацистський окупаційний режим у всіх його режимних, адміністративних, соціально-економічних, культурно-освітніх, етноконфесійних, морально-психологічних вимірах – ця тематика становила центральну вісь дискусій у другій секції. Радянський рух Опору та український самостійницький рух як феномени суспільного розвитку стали предметом детального розгляду учасників, які працювали у третій секції. Остання, четверта, секція присвячувалася широкому колу питань суспільного, економічного, соціокультурного спектрів, заходам радянського уряду, спрямованим на мобілізацію матеріальних і людських ресурсів, підвищенню обороноздатності країни. Особливе значення надавалося проблематиці колективної та індивідуальної пам'яті про війну. Напрацювання теоретичного і практичного змісту у цій царині в останнє десятиліття створили підґрунтя для плідного обміну думками, а також вироблення підходів і рекомендацій у сфері державної політики пам'яті.

У роботі конференції взяли участь близько 120 вчених-істориків, провідних фахівців архівної та музейної справи від 48 організацій та установ з 11 областей України та АР Крим, науковці з Росії, Білорусії, а також ветерани війни, офіцери-слухачі Національного університету оборони України, курсанти Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ «КПІ», студенти-історики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Організатори конференції сподіваються, що її результати стануть помітним внеском у вивчення і популяризацію історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» передбачається випустити окремим виданням.

У рамках конференції відбулася презентація виставки «Війна і перемога в історичній пам'яті українського народу» із циклу спільних заходів «Війна. Документ. Пам'ять» Державного комітету архівів України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Понад 2000 документів із фондового зібрання меморіалу, центральних та обласних архівів України, держархівів АР Крим, міст Києва та Севастополя показують різноманітні аспекти гігантського полотна, з яких складається історична пам'ять нації, підкреслюють велич перемоги над нацизмом, акцентують героїчну історичну спадщину країни, немеркнучу пам'ять про героїв-визволителів, повагу до індивідуальної пам'яті кожного представника багатонаціонального українського народу.

ЮВІЛЕЇ

В.А.Брехуненко (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Ю.А.МИЦИКА

30 грудня 2009 р. одному з провідних сучасних українських істориків, професорові, священику Української православної церкви Київського патріархату Юрієві Андрійовичу Мицику виповнилося шістдесят років. Як учений, ювіляр сформувався в 1970–1980-х рр. у Дніпропетровську під впливом свого визначного вчителя – професора М.Ковальського, фундатора відомої джерелознавчої школи в галузі дослідження не дуже шанованої тогочасною владою ранньомодерної української історії. У складних для розвитку гуманітарних наук умовах Дніпропетровська не було навіть пристойної бібліотеки, не кажучи вже про архівні зібрання. Тож для того, щоб увійти в історіографічну ситуацію, кожному доводилося вирушати до Києва, Львова, Москви. Попри це, було створено атмосферу культу високої науки. Крім того, у часи творчого становлення Ю.Мицику доводилося долати численні перепони, котрі створювали задріжники, політичні кон'юнктуристи та пильні охоронці «єдиної й неподільної».

Власне, Юрій Андрійович належить до дослідників, які визначають обличчя школи М.Ковальського. Залучений своїм учителем до наукової роботи ще у студентські роки, він до сьогодні зберігає ту насагу, з котрою робив перші кроки на цій ниві. Очевидно, не обійшлося тут і без перегуку віків, оскільки рід Мициків має міцне козацьке коріння. Мабуть тому вчений відбувся у першу чергу як дослідник історії українського козацтва, а його численні книги, археографічні публікації й статті становлять вагому частку вітчизняної історіографічної традиції.

Як не парадоксально, але саме екстремальні умови наукового зростання сприяли кристалізації у вдачі Ю.Мицика таких рис, як надзвичайна працездатність, любов до архівної евристики, настанова на використання найменшої нагоди для публікації результатів дослідження та популяризації історичного знання. У тому, що нині вчений є автором понад 1500 книг, археографічних публікацій, статей, рецензій неоціненна заслуга його «хрещеного батька», котрий кожного учня прагнув поставити на шлях високої науки, а не її імітації чи кон'юнктурної писанини.

Наукове сумління Юрія Андрійовича не заплямоване догідливістю й безхребетністю. Єдине, що міг собі дозволити вчений у сумнозвісних 1970–1980-ті рр., так це приспати цензуру кількома трафаретними цитатами у вступі до своїх праць. Тканина його досліджень ніколи не відходила від наріжної засади школи М.Ковальського – усебічної заджереленості концепцій та проміжних узагальнень, що й нині, буває, так дратує тих, хто сповідує принцип віддаленої від джерел концептуалізації, убивчий для сучасного стану актуалізованої наукової бази з української історії. Досліднику відверто чужі як хуторянство, так і замишування мінливими новітніми методологічними тенденціями, почуття винятковості й самоїдство, коли за критерій «сучасності» та «просунутості» вченого меншшаргійно вважають саркастичне сприйняття вітчизняної минувшини. Як і будь-який самодостатній історик у будь-якій цивілізованій країні науковець дивиться на минуле очима власного (у нашому випадку – українського) світу, а не з позицій сусідів чи міфічної, як у зарубіжній історіографії, «абсолютної відстороненості», до котрої в Україні чомусь затято закликають.

Уже перші наукові праці молодого вченого у далекі 1970-ті рр. засвідчили появу в Україні талановитого історика ранньомодерної доби. Кандидатська дисертація, присвячена «Кройніці» Ф.Софоновича, стала фундаментальним дослідженням цієї пам'ятки вітчизняного літописання. Невдовзі було опубліковано книги «Українські літописи XVII» (Дніпропетровськ, 1978 р.) та дві частини дослідження, присвяченого запискам іноземців з історії України другої половини XVI – середини XVII ст. Проте шлях до захисту докторської дисертації з українського літописання було штучно заблоковано – на жаль для Ю.Мицика, але, водночас,

на щастя для вітчизняної історіографії, адже сповнений творчих сил науковець узявся за джерелознавство Національно-визвольної війни середини XVII ст. й досяг незаперечних успіхів у цій проблематиці. Власне, поєднання блискучого знання наративів і документальних джерел інспірувало появу знакових праць Юрія Андрійовича та ввело його до грона провідних вітчизняних істориків. А проголошення незалежності України й зникнення ідеологічних перешкод дозволило реалізувати себе у численних наукових працях. Урешті, посприяло цьому і те, що він став завідувачем відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, а також завідувачем кафедрою історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», професором Київської православної богословської академії Української православної церкви Київського патріархату.

У 1990–2000 рр. одна за одною з'являються фундаментальні публікації вченого: «Ф.Софонович. Кройнік з літописців стародавніх» (Київ, 1992 р.), «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.» (Дніпропетровськ, 1996 р.), «Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст.» (Рівне, 1999 р.), «Умань козацька і гайдамацька» (Київ, 2002 р.), «Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії» (Київ, 2007 р.), «Чигирин – гетьманська столиця (Київ, 2007 р.), монографічні розвідки про І.Виговського, І.Сірка, численні тематичні публікації джерел («Патерик» С.Косова, «Листи Івана Сірка», «Присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полків» тощо).

Із 1990-х рр. різко розширюються хронологічні й тематичні рамки наукових зацікавлень Ю.Мицика. Він започаткував видавничі серії «Пам'ятки української православної богословської думки XVII ст.» (три томи), «Джерела з історії української еміграції» (п'ять збірників джерел, зокрема і солідний том «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)» (Київ, 2006 р.). У 2003 р. дослідник почав публікувати джерела з історії голодомору-геноциду 1932–1933 рр. у серії «Український Голокост. Свідчення тих, хто вижив» (уже побачило світ сім томів).

Величезну увагу вчений надає популяризації історичних знань. Численні науково-популярні статті та книги, виступи на телебаченні, авторська програма на радіо, підручники з історії – усе це принесло Ю.Мицику заслужене визнання й популярність серед української громадськості. За визначний внесок у дослідження вітчизняної історії та відродження національної гідності українців науковця відзначено державною нагородою України – Хрестом Івана Мазепи.

У свої 60 років Юрій Андрійович Мицик пульсує новими творчими планами і жагою до пізнання. Тож побажаємо йому сил та здоров'я для їх успішної реалізації!

IN MEMORIAM

Стефан Кшиштоф Кучинський

3 січня 2010 р. на 72-му році життя відійшов у Вічність один із найавторитетніших польських істориків, голова Польського геральдичного товариства, світової слави фахівець у галузі допоміжних історичних дисциплін професор Стефан Кшиштоф Кучинський.

Народився він 13 січня 1938 р. у місті Стараховіце. У 1958 р. закінчив історичний факультет Варшавського університету. Із перших років студій сферою зацікавлень обрав допоміжні історичні дисципліни. Відтак працював під опікою професора Александра Гейштора (1916–1999 рр.) – одного з найвидатніших польських істориків другої половини ХХ ст., знаного фахівця у царині середньовіччя та джерелознавства. Стефан Кучинський був його учнем, під його керівництвом писав магістерську роботу «Символіка влади перших П'ястів» (1959 р.), згодом – докторат «Печатки мазовецьких князів» (1971 р.). Темами зацікавлення на все життя стали геральдика, сфрагістика, генеалогія, а також архівістика, середньовічна культура, історія Варшави та Мазовії.

У 1958–1968 рр. тоді ще магістр історії закінчив, як казав сам С.Кучинський, «черговий університет», працюючи, за порадою професора А.Гейштора, у Головному архіві давніх актів у Варшаві. Тут і шліфувалася майстерність, здобута на семінарах із джерелознавства, поглиблювалися знання джерел та методика їх вивчення. Цим часом датуються й перші фахові стажування у західноєвропейських наукових інституціях.

Від 1968 і по 2009 рр. працював в Інституті історії Польської академії наук, протягом цього часу обіймаючи посади заступника директора та голови наукової ради. Практично до кінця життя очолював відділ допоміжних історичних дисциплін та археографії Інституту історії ПАН. Окрім праці в академічній установі, мав також і дидактичні обов'язки, викладаючи у Варшавському університеті, вищих гуманістично-педагогічних школах міст Сандомира та Ловче, Польському університеті в Лондоні, Вищій гуманістичній школі ім. А.Гейштора у Пултуську.

Був засновником та співредактором таких фахових часописів, як «Archeion», «Biuletyn numizmatyczny», «Studia Źródloznawcze», серії «Społeczeństwo Polski średniowiecznej». У 1988 р. очолив відновлене Польське геральдичне товариство. Як його голова поновив видання «Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego» та заснував «Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego». С.Кучинський став свого роду амбасадором польської історичної науки в інтернаціональних історичних товариствах, входячи до складу бюро Міжнародної академії геральдики.

Протягом багатьох років С.Кучинський був емоційно пов'язаний з Україною. Особливо близький контакт мав із професором Орестом Мацюком (1932–1999 рр.), на смерть котрого відгукнувся некрологом та особистими спогадами.

Професор С.Кучинський усіляко допомагав українським історикам в отриманні наукових стипендій на дослідження джерел та літератури з допоміжних історичних дисциплін (насамперед геральдики, сфрагістики) в архівах та бібліотеках Польщі. Це була більше, ніж просто допомога, адже у 1990-х рр. польські наукові стипендії реально допомагали багатьом українським історикам «зводити кінці з кінцями» на тлі пануючої у ті роки гіперінфляції, безгрошів'я, пов'язаного із хронічними невплатами стипендій та зарплат. Стажування у польських наукових інституціях під час «інтелектуального голоду» 1990-х рр. уможливило також долучення до європейського доробку у царині методології та джерелознавства, відкриваючи широкі обрії історичної новизни й творчого пошуку.

С.Кучинський не раз відвідував Україну. Восстання це сталося восени 2004 р., коли він кілька тижнів перебував у Києві у рамках угоди щодо наукового обміну між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом історії ПАН.

Професор С.Кучинський належав до дослідників-перфекціоністів. Перед тим, як подати матеріал до друку, він доводив текст до максимально досконалої форми, не дозволяючи собі анінайменшого огріху. Свідченням цього є монографії «Печатки мазовецьких князів» (1978 р.) та «Польські земельні герби. Генеза, зміст, функції» (1993 р.), які були захищені як дисертації на здобуття наукових ступенів, але видані набагато пізніше від моменту захисту докторату

та реабілітації. Причина проста – дослідник удосконалював написане, доводячи роботу до найвищого рівня. Обидві книги є взірцем студій у ділянці сфрагістики та геральдики. Ідеться насамперед про вміння автора вивчати такі історичні джерела, як печатка та герб, у загальноісторичному контексті із залученням широкого кола інших джерел та керуючись методологічним дороговказом видатного французького історика Фернана Броделя (1902–1985 рр.) *довгого тривання* (фр. *la longue durée*): з'ясувати роль, значення та місце тих чи інших джерел можливо лише при вивченні загальних процесів, які відбуваються (відбувалися) у суспільстві.

У 2002 р. до 65-річчя С.Кучинського вийшла друком книга на його пошану під назвою «Heraldyka i okolice». Учениця професора Івона Дацка (нині – доктор І.Дацка-Гужинська) підготувала бібліографію вченого, яка на той момент нараховувала 594 позиції.

І на останок жмуток особистих спостережень. Професор завжди був елегантним. Особливо це було помітно, коли під час привітання жінок цілував їм руку. Украй рідко дозволяв собі у науковому товаристві з'явитися без краватки. Завжди зичливий, неймовірно цінував у людині Людину. Уважно вислуховував. Для нього, здавалося, ні у чому не було дрібниць. Блискуче знав кілька європейських мов. Пригадується, як одного разу виголошував доповідь на науковому семінарі у своєму відділі допоміжних історичних дисциплін та археографії Інституту історії ПАН. Реферат не був передбачений, але з поважної причини інший доповідач не зміг прийти. Тоді професор С.Кучинський, аби врятувати ситуацію, зробив доповідь, з якою виступав напередодні у Франції, відразу перекладаючи текст із французької на польську. Любив подорожувати по Європі. Особливий сентимент мав до Італії та Франції, де у нього були численні знайомі та колеги.

Не вірится в те, що Професора вже немає серед нас, що не можна відчутти фахову підтримку, почути його голос, добре людське слово. Пане Професоре, дякуємо за все, *rzegnamy się, Panie Profesorze, dziękujemy*, нехай земля буде Вам пером...

В.П.Перкун (Київ)

Януш Марек Куртика

Катастрофа польського президентського літака під Смоленськом, що сталася 10 квітня 2010 р., вразила весь світ. В один момент із життя пішла еліта близької нам, сусідньої, країни. Серед загиблих був наш колега, професор, доктор габілітований Януш Куртика. Він не дожив до свого ювілею чотирьох місяців...

Януш Марек Куртика народився 13 серпня 1960 р. у Кракові. У 1983 р. закінчив історико-філологічний факультет Ягеллонського університету. Після завершення навчання прийшов на посаду ад'юнкта в Інститут історії Польської академії наук (Краківське відділення), де протягом п'ятнадцяти років працював у відділі Історико-географічного словника Малопольщі доби середньовіччя. У 1995 р. захистив докторську дисертацію, доопрацьований текст якої за два роки вийшов друком під назвою «Тенчинські. Студія з історії польської можновладної еліти доби середньовіччя» («*Tęczyński. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*»; Краків, 1997 р.). У 2000 р. захистив другу дисертацію, здобувши науковий ступінь доктора габілітованого, на тему, присвячену латифундіям Тенчинських у XIV–XVII ст. («*Latyfundiów tęczyńskie. Dobra i właściciele XIV–XVII w.*»; Краків, 1999 р.). Із цього часу він перейшов на роботу у створюваний краківський відділ Інституту національної пам'яті, яким керував до 2005 р. 29 грудня того ж року Януша Куртику було обрано на посаду голови Інституту національної пам'яті.

Окрім цього, із 1994 р. він був головним редактором «*Zeszytów Historycznych WiN-u*», співавтором «*Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*» та (з 1985 р.) співробітником «*Polskiego Słownika Biograficznego*», головою редакційного комітету серії «*Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*», а також членом редакції наукового видання Інституту національної пам'яті «*Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989*».

Тривалий час Я.Куртика викладав у Східноєвропейській вищій школі у Перемишлі, де працював на посаді професора, у 2001–2007 рр. входив до складу дирекції Інституту історії цього закладу і до останнього часу був керівником кафедри стародавньої і середньовічної історії. Був членом Польського історичного товариства, Товариства друзів наук у Перемишлі та Польського геральдичного товариства.

Активна громадянська позиція ще у студентські роки привела Я.Куртику в рух опору. У 1979 р. він був серед засновників Незалежного товариства студентів Ягеллонського університету, одночасно працюючи викладачем нелегального Християнського робітничого університету. У 1989–2000 рр. був головою ради незалежного товариства профспілки «Солідарність» краківських відділів Інституту історії Польської академії наук.

Я.Куртика – автор понад 140 наукових публікацій з історії середньовічної та ранньомодерної Польщі, а також антикомуністичного руху опору у цій країні після 1944 р. Власне, це «роздвоєння» було спричинене його діяльністю у студентські роки – весь час він «розривався» між пристрастю і громадянським обов'язком, між історією середньовічного польського королівства та історією власної країни другої половини ХХ ст. Здавалося б, це речі непоєднувані, але таким був його вибір і він, як науковець, бачив у цьому свій обов'язок. Не дивно, що першою книжкою Я.Куртики стала біографія останнього командувача Армії крайової генерала Леопольда Окулицького «*Generał Leopold Okulicki „Niedźwiadek” 1898–1946*»; Варшава, 1989 р.).

Окрім згадуваних вище праць про рід Тенчинських, Я.Куртика був автором монографії «Відроджене королівство. Монархія Владислава Локетка і Казимира Великого у світлі нових досліджень» («*Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*»; Краків, 2001 р.), яка стала підсумком тривалих досліджень у польській історіографії, присвячених подіям XIV ст., коли зусиллями двох останніх представників династії П'ястів було відроджене польське королівство. Цінність монографії ще й у тому, що автор не тільки підвів ризик під певною епохою дослідження, а й показав нові теми та напрями, які, на його думку, варто було б розвивати. На відміну від багатьох історіографів, Я.Куртика не тільки добре знав історичну літературу, а, насамперед, досконало володів джерельним матеріалом із цієї епохи.

Більшість наукових статей Я.Куртики з історії середньовіччя і раннього нового часу були настільки ґрунтовними й аргументованими, що ознаменували своєрідний етап у відповідних

студіюваннях. Серед них слід відзначити, наприклад, праці «Проблема ідентичності краківських земських і надвірних урядів XIV–XVI ст.» («Problem identyczności urzędów ziemskich krakowskich i nadwornych w wiekach XIV–XVI», у зб. «Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i państw ościennych»; Краків, 1996 р.), «Проблема можновладної клієнтели в пізньосередньовічній Польщі» («Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej», у зб. «Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej»; Торунь, 1999) та ін.

Починаючи з середини 1990-х рр., Януш Куртика розпочав дослідження руських земель польського королівства. Першим досвідом стала робота (разом з Анною Сохацькою) над томом про урядників Подільського воєводства у XIV–XVIII ст., де йому належить більша частина передмови та перелік урядників до 1572 р. Захопившись новою для себе тематикою, він упродовж наступного десятиліття публікує ґрунтовні статті та джерела з подільської старовини. Серед них «Поділля між Польщею і Литвою у XIV і першій половині XV ст.» («Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku», у кн. «Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu»; Краків, 2000, т.1), яка стала своєрідним підсумком дослідження історії цього специфічного регіону України у польській, українській, російській історіографіях, і мала становити один із розділів так і ненаписаної монографії про Поділля в ягеллонську епоху. У джерельній розвідці «З історії боротьби руської шляхти за рівноправ'я: репресії 1426–1427 рр. і сеймики 1439 р.» («Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439», у 66-му вип. зб. «Roczniki Historyczne», 2000 р.) він публікує перелік подільської шляхти з докладними коментарями і біографіями учасників сеймику 1439 р. у Кам'янці-Подільському. Це – перший відомий на сьогодні перелік подільської шляхти, що зібралася на сеймик, а також найбільш ранній реєстр місцевих урядників, укладений на Поділлі.

У наступній праці, присвяченій Поділлю, Я.Куртика, на підставі зіставлення багатьох копій, опублікував найстаріші документи, видані кам'янецьким францисканцем у 1400–1402 рр. («Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400–1402», у 67-му вип. зб. «Roczniki Historyczne», 2001 р.), де, між іншим, зазначив той факт, що саме у 1400 р. вперше згадується відомий замковий міст у Кам'янці-Подільському.

Влучна назва – «Змінне (ротаційне) прикордоння», яке Я.Куртика дав своїй англomовній публікації про Поділля («Podolia: the “Rotating Borderland” at the Crossroads of Civilizations in the Middle Ages and in the Modern Period», у кн. «On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 – An der Grenze des lateinischen Europa. Integration und Segregation in Rotreussen, 1350–1600»; Варшава, 2004 р.), стала ключовою у його спробі оцінити процеси й осіб, які творили історію у цій частині «християнської Європи». Для нього Поділля було чистим і дуже пізнім, як на європейські реалії, експериментом із запровадження нових суспільних практик. Я.Куртика називав це феодалізмом західного зразка, який прийшов на подільські землі у другій половині XIV ст.

Двічі дослідник звертався до однієї з ключових постатей історії Поділля середини XV ст. – Теодорика з Бучача гербу Абданк. Власне, опублікований ним привілей для Теодорика на генеральне подільське староство є тим документом, що дозволяє побачити механізми осадження й передачі верховним володарем своєму намісникові широких повноважень та функцій контролю на прикордонні, перекладаючи на нього як роздачу вільних королівщин, так і сплату щорічних упоминків ханові («Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewsczyzn na Podolu w XV i XVI wieku)», у зб. «Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka», Краків, 2004 р.; «Z dziejów królewsczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.)», у 43-му вип. зб. «Rocznik Przemyski»; Перемишль, 2007 р.).

Працюючи над монографічним дослідженням, присвяченим історії Поділля, у 2004 р. Януш Куртика опублікував реґести всіх відомих йому документів від середини XIV ст. і до 1430 р. (часу остаточного переходу Західного Поділля під владу короля Владислава II Ягайла). Розлогі та ґрунтовні коментарі, вичерпна джерельна й бібліографічна інформація зробили цю працю унікальною у сучасній історіографії («Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.», у 40-му вип. зб. «Rocznik Przemyski»; Перемишль, 2004 р.).

Упродовж останніх років Я.Куртика був керівником групи краківських дослідників, які працювали (і, сподіваюся, працюватимуть надалі) у Центральному державному історичному архіві України в м.Києві над описом судових книг XVI–XVIII ст. Він був ідеологом і головним промотором цієї грандіозної за обсягом програми, у рамках якої написав статтю «Забуті пам'ятки європейської цивілізації. Корпус „шляхетських” і міських судових книг періоду

І Речі Посполитої (XVI–XVIII ст.) у Києві» («Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych „szlacheckich” i miejskich z czasów I Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.) w Kijowie», у 71-му вип. зб. «Rocznik Krakowski»; Краків, 2005 р.). І хоча від моменту обрання на посаду голови Інституту національної пам'яті Я.Куртика був змушений приділяти даному проєктові багато менше уваги, в останній час, передбачаючи своє переобрання, він планував активно долучитися до цієї справи.

Останньою поділлезнавчою та й загалом науковою публікацією історика стала піонерська розвідка «Вірність і зрада на пограниччю. Боротьба за Брацлав у 1430–1437 рр.» («Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437», у кн. «Historia vero testis temporum. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin»; Краків, 2008 р.). На підставі аналізу титулатури свідків одного невідомого раніше документа дослідник зробив ряд фундаментальних для історії Поділля висновків, які дали змогу хронологічно впорядкувати відомі переважно з «Хроніки» Яна Длугоша свідчення про боротьбу за ці території у 1430-х рр.

Наукова і політична діяльність Януша Куртики була відзначена низкою премій та державних нагород, а у 2009 р. президент Республіки Польща Лех Качинський удостоїв його Командорського хреста із зіркою ордена Відродження Польщі.

Януш Куртика був одружений, виховував двох синів. Про його любов до родини красномовно говорить посвята на книзі про Тенчинських: «Моему синові, котрий піс разом із цією книжкою» («Mojemu Synkowi, który rósł wraz z tą książką»).

Заочне знайомство з Янушем Куртикою в мене розпочалося влітку 1998 р., коли мені до рук потрапили дві книги – том урядників Подільського воєводства і велика праця про рід Тенчинських, що стала першою науковою монографією, яку я придбав у книгарні «Лібер» на Краківському передмісті у Варшаві під час першої поїздки до Польщі у березні 1999 р. А вже особисто ми познайомилися роком пізніше, коли я тільки робив свої перші кроки щодо пошуку джерел у польських архівах і мій практичний досвід, як і здобутки у цій царині були на той час мізерними. Прийшовши у заздалегідь обумовлений час до відділу Історико-географічного словника, я побачив жваву й дуже організовану людину. Упізнав я його по фотографії, уміщеній на клапані суперобкладинки книги про Тенчинських. Для мене було цілковито несподіванкою, що Януш Куртика виявився дуже приязним і щирим співрозмовником. Наша бесіда тривала понад три години у кав'ярні сусіднього готелю на вул. Славковській. Власне, поради Я.Куртики з указанням номерів справ Головного архіву давніх актів у Варшаві стали основою мого майбутнього дисертаційного дослідження.

Подальші наші зустрічі відбувалися як у Краківі (вже у кабінеті директора місцевого відділення Інституту національної пам'яті), так і в Києві (під час роботи Я.Куртики у Центральному державному історичному архіві України). Він залишився в моїй пам'яті уважним і щирим учителем, який ніколи не шкодував своїх знань і досвіду для інших. Януш Куртика був вимогливим і прискіпливим, одразу відповідав поштою на питання і вказував на помилки у моїх студіях. Для мене його праці, його вміння аналізувати джерела були тією школою, яку я ніколи не забуду.

Наша остання зустріч відбулася за досить курйозних обставин. Восени 2007 р., працюючи у варшавському архіві, я побачив у журналі відвідувань його характерний підпис. У читальному залі відбулося певне пожвавлення, як серед співробітників архіву, так і його відвідувачів. На той час Януш Куртика був уже відомою у країні особою, яку більшість людей знала в обличчя з телевізійних новин і преси. Виходячи раніше за нього з архіву, я почув трохи ніякове запитання від охоронця: «Що робить Куртика в архіві давніх актів, кого люструє?». Довелося пояснити, що він тут не як голова Інституту національної пам'яті, а як дослідник-медієвіст. Історик у той час робив звірку документа, який він опублікував у своїй останній науковій праці...

Активне ангажування у новітню історію привело Я.Куртику на посаду голови Інституту національної пам'яті, який у сучасній Польщі є не тільки науковою, а й політичною інституцією. Він був прихильником жорсткої люстрації польського суспільства, сподіваючись, що це дасть змогу назавжди порвати з комуністичним минулим. У цій роботі Януш Куртика бачив свій громадянський обов'язок. «Ardua molimur, sed nulla, nisi ardua, virtus» («Ми боремося з труднощами, але без труднощів не було б доблесті») (Овідій).

В.М.Михайловський (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

**Актуальні проблеми вітчизняної та
всесвітньої історії:** Зб. наук. пр. Наук. записки
Рівненського держ. гуманіт. ун-ту / Гол. ред.
Р.М.Постоловський. – Рівне: РДГУ, 2009. –
Вип.16. – 313 с.

Бездрабко В.
Історіографічні ескізи з документознавства,
або Персональний текст про персональні тексти. –
К.: Четверта хвиля, 2010. – 208 с.

Бібліотека Івана Франка: Наук. опис у 4 т. /
Наук. кер. проєкту Г.Бурлака. – К.: Критика,
2010. – Т.1. – 624 с.

Боряк О.
Баба-повитуха в культурно-історичній традиції
українців: між профанним і сакральним. – К.: Ін-т
мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т.Рильського НАНУ, 2009. – 400 с.

Векслер І.Н.
Херсон и его жители / Упор. В.Андреев,
Т.Братченко, С.Дяченко. – Запоріжжя: РА
Тандем-У, 2005. – Вип.12. – 120 с. (серія
«Старожитності Південної України»)

Верба І.В., Самофалов М.О.
Історик Кость Штепа: людина, вчений,
педагог. – К.: Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2010. – 195 с.

Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. /
Гол. ред. О.М.Швидак. – Житомир: Полісся, 2009. –
Т.2: До 90-річчя від дня заснування Житомирського
держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 264 с.

Гирич І.
Концептуальні проблеми висвітлення
історії України XIX–XX ст. в сучасних шкільних
підручниках: (Зб. газетних і журнальних ст. за
2007–2009 рр.). – К.: Грамота, 2009. – 68 с.

Год Б.В., Киридон П.В.
Полтавський державний педагогічний
університет імені В.Г.Короленка: історія і
сучасність. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 194 с.

Голиш Григорій Михайлович: кандидат
історичних наук, доцент: Біобібліографічний
покажчик / Уклад. Л.І.Синявська. – Черкаси: Вид.
від. ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2009. – Вип.14. –
60 с. (серія «Бібліографія вчених Черкаського нац.
ун-ту ім. Б.Хмельницького»)

Голодомор в Україні 1932–1933 років.
Людський вимір трагедії / Авт.-упор. О.Войтенко. –
К.: Майстерня книги, 2010. – 56 с.

Горбуров К.С., Горбуров С.Г., Шевченко Л.Л.
Голод 1946–1947 років на Миколаївщині:
Мовою архівних документів. – Миколаїв: Вид.
Шамрай П.М., 2010. – 300 с.

Гребцова І.С.
Новоросійський університет в розвитку
благодійності в Одесі (вторая половина
XIX – начало XX ст.): Благодійность и
меченатство в Новоросійском университете:
Библиограф. указатель. – Одесса: Астропринт,
2009. – 504 с.

Гребцова И.С., Накаева С.А.
Очерки развития женского благотворительного
движения на юге Российской империи (первая
половина XIX ст.). – Одесса: Астропринт, 2007. –
280 с.

Державний архів Хмельницької області:
Путівник / Авт.-упор. Л.Баланюк, І.Бортник,
Н.Кузьміна; відп. ред. Г.Осадча. – Хмельницький:
Збруч, 2008. – Т.2. – 712 с.

Дорнік В.
Окупація України 1918 року: історичний
контекст – стан дослідження – економічні та
соціальні наслідки / Пер. з нім. М.Кушніра. –
Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 205 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук.
пр. / Відп. ред. Л.О.Лещенко. – К.: Ін-т світової
економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2008. –
Вип.43. – 169 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук.
пр. / Відп. ред. С.В.Кононенко. – К.: Ін-т світової
економіки і міжнародних відносин НАНУ, 2008. –
Вип.48. – 258 с.

Другі Зарембівські читання: Мат. Других
Всеукр. Зарембівських наук. читань «Українське
пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»
(Київ, 22 січня 2009 р.) / Гол. редкол. О.М.Титова. –
К.: Центр пам'яткознавства НАН України та
УТОПІК, 2009. – 239 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної
науки / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. –
К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.3. –
483 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної
науки / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. –
К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.4. – 620 с.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. /
Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; кер. кол.
упор. Г.В.Боряк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.4:
Документи і матеріали 1775–1913. – 872 с.

**Історія міста Києва з найдавніших часів до
2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у
виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. /
Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. –
К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Т.2:
Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.5:
Пам'ятки. – 199 с.

**Історія міста Києва з найдавніших часів до
2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у
виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. /
Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. –
К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Т.2:
Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.6:
Храми Києва (монастири, собори, церкви, каплиці,
храми інших конфесій). – 227 с.

**Історія міста Києва з найдавніших часів до
2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у
виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. /
Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. –
К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Т.2:
Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.7:
Скульптурні пам'ятки. – 102 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.8: Райони та вулиці. – 116 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.9: Наукові товариства. Культурно-мистецькі установи: музеї, виставки, колекції. – 201 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.10: Демографія. Етнічні спільноти у Києві. – 105 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.11: Історико-культурна та географічна характеристика міста. – 52 с.

Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Мат. Всеукр. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р.) / Редкол. В.А.Смолій, В.Ф.Верстюк, О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 384 с.

Київ і кияни: Мат. щорічної наук.-практ. конф. – К.: Кий, 2009. – Вип.9. – 325 с.

Князьков Ю.П.
Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Запоріжжя: Тандем-У, 2006. – Вип.2: (Великоблозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). – 339 с.

Козяр І.
Спогади / Упор. о. Ю.Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.У: Джерела з історії української еміграції. – 614 с.

Колесник І.
Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 596 с.

Корольов Г.
Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 150 с.

Крымский архив. От столетия к столетию: Сб. док. и мат. / Сост. С.А.Андросов, Е.В.Каркач, Л.П.Кравцова. – Симферополь: Универсум, 2008. – 116 с.

Кузьменко В.Б.
Міжнародні відносини в Радянській Україні (1917–1939 рр.): правові аспекти. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 810 с.

Литвинов В.
«Католицька Русь»: Іст.-філософ. нарис. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 276 с. (серія «Духовні скарби України»)

Логінов О.В., Семенко Л.І.
Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2009. – 272 с.

Малкош В.
Українська дивізія «Галичина» в світлі «легіонової» політики XX сторіччя / Упор. Т.Ткачук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 32 с.

Матвеева Л.В.
Отто Юльевич Шмидт 1891–1956. – К.: Ін-т востокознання ім. А.Крымського, 2006. – 228 с. (серія «Научно-библиографическая литература»)

Мельниченко В., Шамрай О.
Культурно-освітня сфера українського повсютнього села (1943–1950 рр.): (за матеріалами центральних областей України). – Черкаси: Вертикаль, 2009. – 164 с. (серія «Б-ка історії українського селянства»)

Мільчев В.
Запорозці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр.: (дослідж. та мат.). – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – 172 с.

Мільчев В.
Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття: (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя: Тандем-У, 2009. – 108 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. у 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Ч.1. – 445 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. у 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Ч.2. – 382 с.

Наукові записки / Гол. редкол. Ю.А.Левенець; відп. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2009. – Вип.43. – 383 с.

Наукові записки / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2009. – Вип.44: Курасівські читання – 2009: Політичний простір України: регіональні виміри. – 448 с.

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. пр. (На пошану д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАНУ Віктора Михайловича Даниленка) / Відп. ред. П.С.Григорчук. – Вінниця, 2009. – Вип.ХVІІ: Серія: Історія. – 202 с.

Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / Гол. ред. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип.ХХV. – 252 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Іст. науки / Відп. ред. В.С.Степанчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19: На пошану академіка В.А.Смолія. – 568 с.

Новий курс: реформи України 2010–2015: Національна доповідь / За заг. ред. В.М.Гейця та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. / Відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК, 2009. – Вип.18. – 466 с.

Огуй О.

Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Ч.1: 1370–1475. – 280 с.

Павленко О., Павленко С.

Дягова: від минулого до сьогодення. – Чернівці: Чернівецькі обереги, 2010. – 320 с.

Петровський О.

Матеріали до зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області (Тернопільський район та місто Тернопіль). – Тернопіль: Астон, 2009. – 124 с.

Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. / Редкол. Н.В.Білан, П.А.Кравченко, Ю.В.Палієнко та ін. – Х.: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – 480 с.

Правдиве українське серце. Олександр Рибалко / Упор. І.Гирич, К.Рибалко. – К.: Вид. дім «Простір», 2010. – 832 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Резнт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.ХVI. – 475 с.

Професор Богдан Іванович Андрусин: Бібліограф. покажч. до 50-річчя від дня народження та 30-річчя наук.-пед. діяльності / Уклад. Г.Б.Білозорова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – 123 с.

Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 210 с.

Романюк В., Черняков И.

Что было на месте Одессы? – К.: Автограф, 2008. – 224 с.

Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. С.А.Слесарев. – К.; Глухів: Нац. заповідник «Глухів», 2009. – Вип.2: Мат. Восьмої наук.-практ. конф. «Сіверщина в історії України» (Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). – 224 с.

Сіцінський Ю.

Поділля під владою Литви / Упор. Д.Ващук, М.Мошак; відп. ред. В.Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.

Смолій В., Степанков В.

Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 3-те доопрац. вид. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.

Стрішенець О.М.

Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці: Місто, 2009. – 304 с.

Толочко А.

Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 136 с. (Ruthenica. Supplementum 2)

Україна і Росія: момент істини: Круглий стіл з провідними вітчизняними суспільствознавцями з приводу взаємин України і Російської Федерації. – К.: Експрес-Поліграф, 2009. – 88 с.

Українська звитяга. Козацька доба / Авт. проекту В.Карпов, І.Чичкань. – К.: Центральний музей Збройних сил України, 2009. – 136 с.

Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сливови? До 650-річчя історичної битви на річці Сині Води / Упор. С.Д.Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 152 с.

Український археографічний щорічник / Гол. редкол. П.Сохань. – К.: Укр. письменник, 2009. – Вип.13/14, т.16/17: Український археографічний збірник. – 843 с.

Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: Мат. 7-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 21–23 травня 2009 р.). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, УТОШК, 2009. – 124 с.

Чухліб Т.

Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

Ruthenica / Відп. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Т.VIII. – 270 с.

Silva regum: Зб. наук. пр. на пошану професора А.Перналя / Відп. ред. Я.Дашкевич. – Л.: Піраміда, 2007. – 520 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

On 65th Anniversary of the Victory in the Grate Patriotic War

Vedeneev D. V., Lysenko O. Ye. Ukraine in the World War II: some Theoretical, Methodological and Social Reflection Issues	4
Maslov O. O. (<i>Hlukhiv</i>). Losses of Soviet Generals by Captives on the Territory of the USSR (1941–1943)	30
Slobodianiuk M. A. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). Soviet Underground in the Fighting with Nazi Invaders at the Territory of Ukraine	46
Loboda M. K. Politics and Practice of the Human Restoration in Ukraine of Occupancy (1941–1944)	64
Bellezza Simone Attilio (<i>Città di San Marino, Republic of San Marino</i>). Education in Ukraine during Nazi Occupation (Using the Documents of the Dnipropetrovs'k Region)	78
Perekhrest O. H. (<i>Cherkasy</i>). Agriculture of Ukraine in 1943–1945: the Problems and Results of Reconstruction	92
Pastushenko T. V. Legacy of the War: Political and Legal Situation of Repatriants in Post-war Soviet Society	110

Skrzhyns'ka M. V. Religious Ceremonies of Ancient States in the Northern Black Sea	127
Rychka V. M. May Dream has Come True? The World of Dreams and Their Perception of Ancient Rus'	142
Pavliuk V. V. (<i>Ostroh</i>). Polish Nobility in Public Life of the Right Bank Ukraine after Division by the Rzeczpospolita	154
Herasymenko N. O. The Case Materials of Andrii Bezborod'ko in Oleksandr Lazarevs'kyi Coverage	166
Chukhno V. Ye. (<i>Shostka</i>). Mykhailo Osypovych Sudienko – Ukrainian Historian, Specialist of the Study and Sponsor of the mid-XIXth century	175

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Shcherbatiuk V. M. The Peasant Insurrectionary Movement in Kyiv Region in 1917–1923: Modern Historiography of the Problem	186
Tiurmenko I. I. Natalena Koroleva: State and Prospects of the Life and Creative Work	204
Mytsyk Yu. A., Pukhal's'ka N. Ya. Italian Pamphlet at 1633 about Participation of Zaporizhzhya Cossacks in the Smolensk War (1632–1634)	213

BOOK REVIEWS

Reient O. P. I. B.Datskiv. Diplomacy of Ukrainian Government Entities in Protecting of the National Interests in 1917–1923	219
Sribniak I. V. (<i>Kyiv</i>), Monolatii I. S. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). S.V.Adamovych. Unity and Regional Development in the Socio-political Life of Independent Ukraine	223

CHRONICLES OF LIFE

Blanutsa A. V. (<i>Kyiv</i>), Dobrochyns'ka V. A. (<i>Rivne</i>). I International Scientific Applied Conference «Actual Problems of National and World History»	226
Lehasova L. V., Shevchenko N. O. International Scientific Conference «Ukraine in World War II: Sources and Interpretations» (On 65th Anniversary of the Grate Victory Day)	228

ANNIVERSARIES

Brekhunenko V. A. On 60th Anniversary of Doctor of History, Professor Yu.A.Mytsyk	230
---	-----

IN MEMORIAM

Stefan Krzysztof Kuczyński	232
Janusz Marek Kurtyka	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237
--	-----